

ПАВЛО ПОЛЯНСЬКИЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ 11

РІВЕНЬ СТАНДАРТУ

УДК 94(100)(075.3)
П54

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 № 472)

Видано за державні кошти. Продаж заборонено.

Умовні позначення:

— пригадайте;

— свідчення;

— основні події;

— запитання
та завдання;

— особистості.

Полянський П.

П54 Всесвітня історія (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти / Павло Полянський. — К. : Грамота, 2019. — 256 с. : іл.

ISBN 978-966-349-732-7

Підручник відповідає Державному стандарту, концепції Нової української школи й новій програмі з всесвітньої історії. Містить навчальний матеріал на засадах компетентнісного підходу, у якому подано події всесвітньої історії (з 1945 р. до сьогодення).

Осягнути цей складний та суперечливий період в історії людства допоможуть уривки з історичних документів, висловлювання відомих людей, ілюстрації, схеми, таблиці й діаграми, історичні карти.

Запитання та завдання зорієнтовані на вікові особливості одинадцятикласників і сприятимуть ґрунтовнішому засвоєнню навчального матеріалу.

УДК 94(100)(075.3)

ISBN 978-966-349-732-7

© Полянський П. Б., 2019

© Видавництво «Грамота», 2019

ЗМІСТ

Від автора	5
------------------	---

Розділ I

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

§ 1. Реалізація ялтинсько-потсдамських домовленостей лідерів провідних держав антигітлерівської коаліції: здобутки та невдачі	7
§ 2. Початок «холодної війни»	16
§ 3. Оформлення біполярного світу	24
<i>Узагальнення до розділу I</i>	31
<i>Тестові завдання для самоконтролю знань</i>	33

Розділ II

ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ ТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

§ 4. Процеси демократизації в повоєнному світі	38
§ 5. Рухи за права людини та громадянські права	46
§ 6. Соціально-економічні зміни у світі	54
§ 7. Становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства	64
§ 8. Інтеграційні процеси	71
<i>Узагальнення до розділу II</i>	79
<i>Тестові завдання для самоконтролю знань</i>	80

Розділ III

ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

§ 9. Центральньо- та східноєвропейські країни після Другої світової війни	85
§ 10. Комуністичні режими в 50–60-х роках XX ст.	92
§ 11–12. Крах комунізму в країнах Центрально-Східної Європи	101
<i>Узагальнення до розділу III</i>	116
<i>Тестові завдання для самоконтролю знань</i>	117

Розділ IV

ДЕРЖАВИ АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ: ВИБІР ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ

§ 13. Японія	121
§ 14. Китай	129
§ 15. Індія	137
§ 16. Країни Близького Сходу в другій половині XX – на початку XXI ст.	144

§ 17. Країни Африки в другій половині XX – на початку XXI ст.	153
§ 18. Латинська Америка	162
<i>Узагальнення до розділу IV</i>	171
<i>Тестові завдання для самоконтролю знань</i>	172

Розділ V

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

§ 19. Міжнародні відносини періоду «холодної війни»	176
§ 20. Міжнародні відносини на межі XX–XXI ст.	187
§ 21. Агресія Росії проти України (2014). Російсько-українська війна ..	196
<i>Узагальнення до розділу V</i>	205
<i>Тестові завдання для самоконтролю знань</i>	206

Розділ VI

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА

§ 22. Основні напрями науково-технічної революції та її вплив на життя людей	209
§ 23. Становлення постіндустріальної цивілізації	218
§ 24. Основні тенденції розвитку літератури, образотворчого мистецтва, архітектури, музики, театру, кіно та спорту	226
<i>Узагальнення до розділу VI</i>	235
<i>Тестові завдання для самоконтролю знань</i>	236
<i>Узагальнення до курсу</i>	239
Словник понять	242
Хронологічна таблиця	250

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Курс всесвітньої історії в 11 класі присвячений періоду від завершення Другої світової війни до сьогодення. Підручник відповідає Державному стандарту й новій програмі з всесвітньої історії. У ньому використані основні підходи й ідеї автора щодо вивчення історії, які були реалізовані в підручниках з всесвітньої історії для 9 та 10 класів, зокрема *компетентнісний підхід*.

Підручник складається з шести розділів, які поділені на параграфи. У ньому подано узагальнення до розділів і всього курсу, хронологічну таблицю важливих подій, а також словник понять. Таблиця містить історичні дати, а словник — пояснення понять, знання яких передбачено навчальною програмою.

У підручнику простежуються міжпредметні зв'язки з такими дисциплінами, як: громадянська освіта, географія, зарубіжна література, іноземні мови.

В умовах інформаційного суспільства сучасні технології можуть суттєво розширити можливості навчання. З метою надання Вам допомоги у формуванні інформаційно-цифрової компетентності, що передбачено вимогами Нової української школи (НУШ), у підручнику вміщено QR-коди (англ. *quick response* — швидкий відгук). QR-код — це графічне зображення, у якому зашифрована певна інформація, посилання на сайт чи його сторінку. Сучасні гаджети зазвичай випускають з уже запрограмованою підтримкою розпізнавання QR-коду, який надає миттєвий доступ до інформації з мережі Інтернет, наприклад до відео- чи аудіоматеріалів, що перебувають у вільному доступі (українською та англійською мовами). Володіння державною та іноземними мовами має важливе значення в сучасному глобалізованому світі.

Кожен розділ підручника розпочинається з блоку інформації про те, яких навичок Ви набудете, опрацювавши навчальний матеріал, а закінчується «*Узагальненням*», у якому стисло викладено основні тези вивченого матеріалу. Також до кожного розділу подано *тестові завдання для самоперевірки знань*.

Запитання перед параграфом допоможуть Вам повторити й узагальнити матеріал, вивчений у 10 класі.

Кожен параграф закінчується рубрикою «*Основні події*».

Важливою складовою підручника є рубрика «Свідчення» — висловлювання істориків, політиків, військових діячів, митців, пересічних людей. Історичний опис минулого не завжди є фотографічною копією подій. У підручнику вміщено суперечливі, а подеколи й протилежні оцінки фактів чи історичних постатей. До висловлювань подано *запитання та завдання*.

Характер багатьох запитань і завдань пошуковий та проблемний. Вони починаються так: «*Чи вважаєте Ви, що...*», «*Як, на Вашу думку...*», «*Висловіть власне ставлення...*» та ін.

Використовуючи вміщені в підручнику матеріали, Ви дійдете висновків щодо історичних подій, перевірите свої навички критичного оцінювання історичних джерел, навчитесь захищати власну думку на уроці й у позаурочний час, у різноманітних життєвих ситуаціях.

Формування цих компетентностей (готовність застосовувати свої знання, навички й уміння на практиці) якраз і є однією з основних цілей вивчення історії.

У підручнику подано чимало *фотографій, карикатур, уривків з історичних документів, діаграм, графіків, схем, таблиць*, які є важливим джерелом інформації. Статистичні дані не обов'язково запам'ятовувати. Вони допоможуть Вам удосконалити набуті в школі навички аналізування статистичної інформації та оперування нею. До них також подано запитання й завдання проблемно-пошукового характеру, спрямовані на закріплення набутих знань, навичок і компетентностей.

Історичні карти допоможуть Вам сформувати уявлення про історичний простір, у якому відбувалися певні події, явища та процеси.

До історичних термінів і понять, обов'язковість знання, розуміння й застосування яких передбачено навчальною програмою й вимогами до зовнішнього незалежного оцінювання, подано пояснення.

Успіхів Вам у навчанні!

Автор

РОЗДІЛ I

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

- *знати* зміст понять «конфронтація», «біполярний (двополюсний) світ», «холодна війна», «соціалістичний табір», «доктрина»; час створення ООН, МОП, МАГАТЕ, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, Світового банку, ВООЗ; про поділ Німеччини; утворення Північноатлантичного союзу (НАТО) й Організації Варшавського договору (ОВД); характерні ознаки Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин; мету, принципи та механізми діяльності ООН, спеціалізованих організацій під егідою ООН; про вплив «плану Маршалла» на відбудову повоєнної Європи та формування «двополюсного світу»; значення Загальної Декларації прав людини (1948) і міжнародних пактів про права людини (1966) як основи сучасного міжнародного права;
- *уміти* встановлювати послідовність подій повоєнних часів, пов'язаних з утворенням двополюсного світу; *використовувати* карту як джерело інформації про територіальні зміни в Європі за підсумками війни; *установлювати* причини та прогнозувати можливі наслідки розв'язування «холодної війни».

§ 1. Реалізація ялтинсько-потсдамських домовленостей лідерів провідних держав антигітлерівської коаліції: здобутки та невдачі

Згадайте

- Які рішення ухвалили учасники Кримської (Ялтинської) і Берлінської (Потсдамської) конференцій 1945 р.?
- У чому полягало значення кожної з цих конференцій?

РОЗДІЛ I. Облаштування повоєнного світу

- Чому, на Вашу думку, настільки відрізняються оцінки сучасних дослідників щодо наслідків Кримської (Ялтинської) конференції від ідеалізації до визнання її «останнім Мюнхеном ХХ ст.»?
- Як Ви вважаєте, чому наслідки війни були суперечливими?

1. Територіальні зміни в Європі за підсумками війни

На конференціях у Тегерані, Ялті та Потсдамі були погоджені післявоєнні територіальні зміни в Європі. Усі територіальні загарбання Німеччини, Італії та їхніх союзників були анульовані. Територію *Німеччини* поділили на чотири зони окупації: радянську, британську, французьку й американську. Берлін також був поділений на чотири сектори окупації (*див.* форзац 1).

Кордон між *Німеччиною* та *Польщею* було проведено по лінії річок Одер і Нейсе (польські назви, відповідно, Одра й Ниса). Східний кордон Польщі мав проходити вздовж «лінії Керзона». Німецьке м. Кенігсберг і прилеглі до нього райони передали СРСР. Радянський Союз отримав частину території *Фінляндії* — область Петсамо, а також орендував територію Порккала-Удд на північно-му узбережжі Фінської затоки для радянської військово-морської бази.

Територіальні зміни в Італії, Румунії, Угорщині, Болгарії та Фінляндії відбулися на підставі договорів з ними держав-переможниць. *Італія* визнала незалежність Албанії, а також повернула Греції Додеканезькі острови; найсхідніший регіон Італії, окрім м. Трієста, передали Югославії. Трієст з прилеглим до нього невеликим районом проголосили «вільною територією» (у 1954 р. західну частину разом з Трієстом приєднали до Італії, а східну до Югославії).

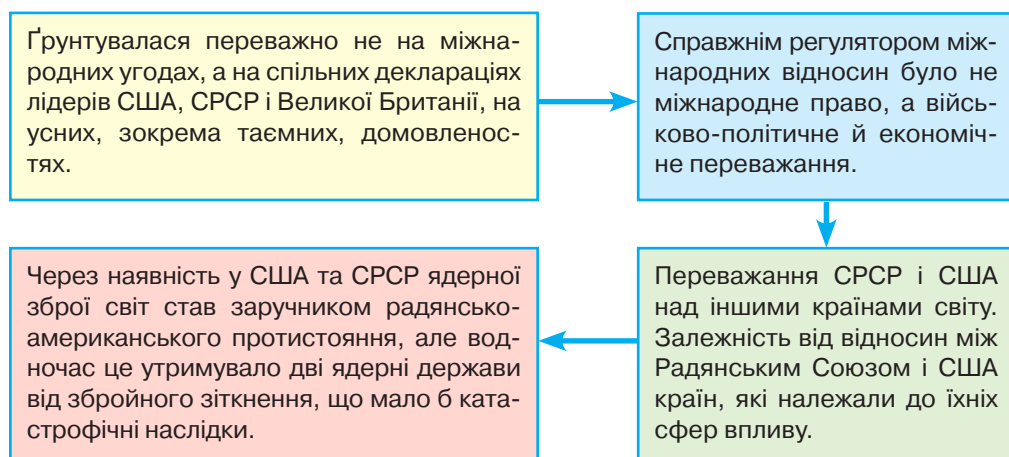
Мирні договори з *Румунією* та *Угорщиною* закріпили повернення Румунії частини Трансильванії.

2. Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин

Система міжнародних відносин, утворена внаслідок рішень Ялтинської та Потсдамської конференцій, на десятиліття визначила долю Європи та відносини між Заходом і Радянським Союзом. Після закінчення Другої світової війни зникла потреба воювати зі спільним ворогом. Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин стала інструментом розколу між учорашніми союзниками й поділила світ на «сфери життєвих інтересів» двох наддержав — США та СРСР.

- Проаналізуйте схему. Які ознаки Ялтинсько-Потсдамської системи є найважливішими? Обґрунтуйте.

Ознаки Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин

Конфронтація між наддержавами спричинила поділ Європи на два озброєні табори, очолювані СРСР і США. Унаслідок ворожнечі між ними нові європейські кордони не були формально визнані міжнародною спільнотою до середини 70-х років ХХ ст., а Японія й досі не підписала мирний договір з Росією через окупацію в 1945 р. японських Курильських островів.

Післявоєнне переважання США базувалося, з одного боку, на привабливості американських демократичних цінностей, а з іншого — на наявності ядерної зброї. Атомна бомба виявилася найсильнішим американським аргументом у відносинах з Радянським Союзом, який, порушивши свої міжнародні зобов'язання, насаджував у країнах Європи маріонеткові комуністичні режими. Головним аргументом Сталіна була потужна армія, яка залишилася майже в усіх країнах, куди на завершальному етапі війни ввійшли радянські війська.

3. Сан-Франциська конференція. Створення ООН

Попередні підсумки війни й обриси повоєнного світу обговорювалися на двох міжнародних конференціях: Кримській (Ялтинській) і Сан-Франциській. На конференції в м. Сан-Франциско (США) було засновано Організацію Об'єднаних Націй (ООН).

Відеосюжет про відкриття конференції в Сан-Франциско (англ.):
<https://youtu.be/tgqY54Gts9c>

Згадайте

- Які рішення щодо створення ООН, її керівних органів і постійних членів Ради Безпеки були ухвалені на Вашингтонській міжнародній конференції 1944 р.?
- Яке рішення щодо представництва СРСР в ООН було ухвалено на Кримській (Ялтинській) конференції «Великої трійки»?

Установча конференція ООН відбулась у *квітні–червні 1945 р. в м. Сан-Франциско*. У ній узяли участь делегації 50 держав, зокрема й України.

Усі ці країни, а також Польщу, яка не була учасницею конференції, однак восени 1945 р. також підписала Статут ООН, вважають країнами-засновницями організації. У Статуті ООН, який підписала й УРСР, були закріплені цілі та принципи діяльності нової всесвітньої організації. Конференція також заснувала *Міжнародний суд* — головний судовий орган ООН.

Було затверджено п'ять офіційних мов ООН: китайська, англійська, французька, російська й іспанська. У середині 70-х років ХХ ст. до цього переліку додали арабську мову.

Голова делегації Української РСР підписує
 Статут ООН на конференції
 в м. Сан-Франциско (США). 1945 р.

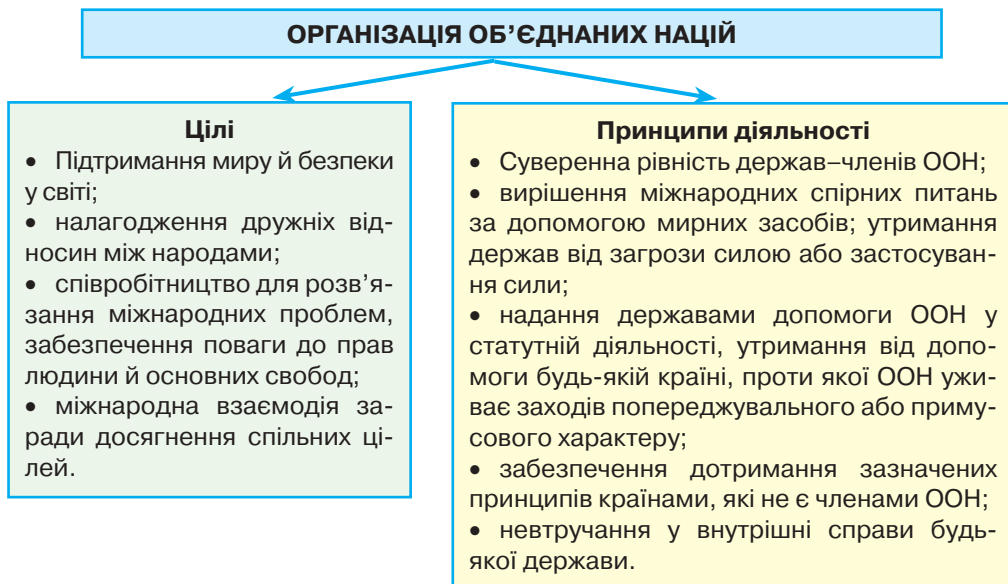

Словник

Конфронтація — протиставлення, протистояння (країн, блоків країн, соціальних систем, партійних чи групових інтересів, ідей, політичних і світоглядних принципів і т. ін.); зіткнення.

РОЗДІЛ I. Облаштування повоєнного світу

- Пригадайте структуру й засади діяльності Ліги Націй. Порівняйте їх з цілями й принципами діяльності ООН. Як Ви вважаєте, чи відповідають проголошені в установчих документах ООН цілі та принципи потребам часу?

- Ознайомтеся зі структурою ООН. Як Ви вважаєте, чи виконує Організація Об'єднаних Націй свої завдання у XXI ст.? Які нові повноваження чи зобов'язання доцільно надати ООН на сучасному етапі?

Головним політичним консультативним органом ООН є *Генеральна Асамблея*, у якій кожна держава має один голос. Для ухвалення рішень щодо підтримання миру й безпеки, прийняття до ООН нових країн, бюджетних питань потрібно дві третини голосів, щодо інших питань — проста більшість. *Рада Безпеки* відповідає за підтримання міжнародного миру й безпеки. До її складу входить 15 країн: п'ять постійних членів (США, Китай, Велика Британія, Франція, Росія), ще 10 обираються Генеральною Асамблеєю щодва роки.

Відеосюжет про історію створення ООН (укр.):
<https://youtu.be/domU8ja-FSs>

4. Загальна Декларація прав людини (1948)

Після утворення Організації Об'єднаних Націй постало питання вироблення міжнародного механізму захисту прав людини. Було створено комісію ООН з прав людини, яка мала підготувати білль про права людини. Першу частину білля було ухвалено Генеральною Асамблеєю ООН **10 грудня 1948 р.** як ***Загальну Декларацію прав людини***. Це один з найважливіших гуманітарних документів сучасності, який проголошує верховенство прав людини.

Свічення

- Чому ідеї, проголошені в преамбулі Декларації, сформульовані як «завдання»? Як Ви вважаєте, чи багато було держав, які на той час уже виконали це «завдання»? Чи багато таких держав нині? Наведіть приклади.

«Беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок і вирішили сприяти соціальному прогресу й поліпшенню умов життя при більшій свободі... Генеральна Асамблея проголошує цю Загальну Декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи й усі держави, щоб кожна людина й кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважання цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального й ефективного визнання та здійснення їх як серед народів країн-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їхньою юрисдикцією».

*З Преамбули Загальної Декларації прав людини
 (http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015)*

Декларацію ратифікувала більшість держав світу, зокрема й Україна. Правових наслідків, які примушували б дотримуватися Декларації, не існує. Однак держави світу вважають її правовим актом, у якому закріплені важливі принципи: право на життя, рівний правовий статус, невтручання держави в приватне життя, соціально-економічні й політичні права та свободи людини, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального походження, майнового стану тощо.

Значення Декларації полягає в тому, що вона ввібрала стандарти прав людини, до яких повинна прагнути кожна держава світу. Декларація донині є мірилом дотримання прав і свобод людини як на рівні країни, так і в планетарному масштабі.

Свідчення

- Як Ви вважаєте, чому в СРСР приховували від громадян текст Загальної Декларації прав людини? Чому цей документ влада вважала «антирадянським»?

«Є Декларація прав людини 1948 р., яка гарантує нам певні права. ...Захід змусив Московію (тобто Радянський Союз. — Авт.) надрукувати Декларацію... Тоді в СРСР уперше була надрукована Декларація прав людини ООН — у газеті “Известия” 2 серпня 1975 р. ...До цієї дати Декларацію вилучали навіть у таборах і називали антирадянським документом».

Левко Лук'яненко, український правозахисник і громадський діяч (Національний інтерес — це найвищий інтерес. — <https://zbruc.eu/node/65584>)

Пригадайте

- Пригадайте з інтегрованого курсу «Громадянська освіта» інформацію про механізми захисту прав людини, національні та міжнародні стандарти захисту прав людини, правозахисні організації.

5. Міжнародні пакти про права людини (1966)

Другою частиною міжнародного білля про права людини вважають розроблені в 1966 р. **Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права** та **Міжнародний пакт про громадянські й політичні права**. В обох документах зафіксовано зобов'язання держав забезпечувати дотримання прав людини, створювати умови, за яких людина може користуватися не тільки економічними, соціальними, культурними, а й громадянськими та політичними правами. Також в обох пактах проголошується право народів на самовизначення, економічний, соціальний та культурний розвиток, підтверджується рівність прав чоловіків і жінок.

У **Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права** визначені права: на працю, справедливі й сприятливі умови праці; соціальне забезпечення, зокрема соціальне страхування; певний життєвий рівень; медичне обслуговування; освіту; на участь у культурному житті.

Міжнародний пакт про громадянські й політичні права гарантує право на життя, захист від рабства та незаконного утримання в неволі; гуманне поводження з ув'язненими; свободу пересування та свободу вибору місця проживання; захист від незаконного втручання в приватне життя людини; на недоторканність її житла. Також пакт захищає право на свободу думки, совісті, релігії; вільне вираження думок; забороняє пропагування війни, засуджує прояви національної, расової чи релігійної ненависті тощо.

Свідчення

- Чи виправдано, на Вашу думку, що в обох пактах велику увагу приділено не тільки соціально-економічним правам (робота, заробітна плата, гідні матеріальні умови життя тощо), а й громадянським і політичним правам людини? Чи однаково вони важливі? Яке місце у Вашій особистій системі цінностей належить цим правам?

«Ст. 2. Держави, які беруть участь у цьому пакті, зобов'язуються гарантувати, що проголошені в ньому права здійснюватимуться без будь-якої

дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини».

З Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права
(http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042)

«Визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, рівних невід'ємних їхніх прав є основою свободи, справедливості й загального миру... ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською та політичною свободою та свободою від страху й нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними й культурними правами, так само, як і своїми громадянськими та політичними правами... За Статутом Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані поважати й дотримуватися прав і свобод людини... кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей та того колективу, до якого вона належить, повинна домагатися заохочення й дотримання прав, визнаних у цьому пакті».

З Преамбули Міжнародного пакту про громадянські й політичні права
(http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043)

Пригадайте

- Як були звільнені від нацизму країни Центрально-Східної Європи під час Другої світової війни (червень 1944 р. — травень 1945 р.)?

6. Радянська окупація країн Центрально-Східної Європи

На конференції в Сан-Франциско у **квітні 1945 р.** СРСР, США та Велика Британія ухвалили **Декларацію про звільнену Європу**. У ній країни зобов'язалися підтримувати демократичні перетворення у звільнених країнах і гарантували свободу вибору їхнього подальшого розвитку.

Основні політичні сили в країнах Центрально-Східної Європи виявляли готовність до співпраці заради відбудови зруйнованої економіки, вирішення нагальних соціальних проблем. Однак така єдність виявилася тимчасовою, адже вибір шляху розвитку (прозахідного чи прорадянського) залежав насамперед від політичної влади в кожній країні.

У боротьбі за вплив між СРСР, США й Великою Британією Сталін мав певні переваги, бо після звільнення Центральної та Східної Європи від нацизму там залишилася радянська армія. По суті, на зміну нацистській окупації прийшла окупація радянська. Після війни СРСР узяв курс на приведення до влади в країнах Центрально-Східної Європи місцевих комуністів. Однак Сталін не квапився радянлізувати Польщу, Румунію, Болгарію та інші східноєвропейські країни. Згідно з рішеннями Кримської (Ялтинської) конференції, у країнах Центрально-Східної Європи мали відбуватися демократичні вибори. Це означало б неминучу поразку комуністичних партій, адже в жодній східноєвропейській країні, за винятком Чехословаччини, комуністи не мали значної підтримки й шансів здобути на виборах достатньо голосів, щоб самостійно сформував уряд. Вибори пройшли в атмосфері залякування й фальсифікації результатів. За законом вони мали бути визнані недійсними або такими, що не відбулися. Проте комуністи скористалися виборами для створення політичних коаліцій — «народних фронтів», що формально не суперечило рішенням, ухваленим у Ялті. Уряди «національної єдності» виявилися занаряддям у руках комуністів і невдовзі розпалися. Вони віді-

грали роль «троянського коня» для радянського експансіонізму, їх змінила комуністична диктатура.

Комуністи очолили правоохоронні органи, установи державної безпеки, міністерства оборони, внутрішніх справ, юстиції, за підтримки радянських військових адміністрацій та командування підрозділів радянської армії спровокували урядові кризи та політичні конфлікти. Для координування діяльності комуністів у Східній Європі Сталін у 1947 р. створив *Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій країн Європи (Комінформбюро)*, яке мало замінити розпущений у 1943 р. Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн). Країни Центрально-Східної Європи, у яких були встановлені залежні від СРСР комуністичні режими, утворили так званий *Східний блок*, або *соціалістичний табір*.

Установлення прорадянських комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи

Країна	Рік	Обставини встановлення комуністичного режиму
Албанія	1945	Комуністи прийшли до влади відразу після Другої світової війни. Серйозних політичних опонентів у них не було.
Болгарія	1945	Вибори 1945 р. виграла коаліція, у якій більшість становили комуністи. Невдовзі вони знищили своїх партнерів по коаліції й узурпували владу. Цар Симеон II у 1946 р. виїхав за кордон.
Східна Німеччина	1945	Східна частина Німеччини опинилась у радянській зоні окупації. У 1949 р. тут була проголошена соціалістична держава — Німецька Демократична Республіка (НДР).
Польща	1947	На Кримській (Ялтинській) конференції Сталін погодився з проведенням вільних виборів і створенням коаліційного уряду. У Радянському Союзі та безпосередньо в Польщі були заарештовані авторитетні польські діячі, які не поділяли комуністичні погляди. Переможцем на виборах 1947 р. було проголошено комуністів.
Румунія	1947	До 1958 р. в Румунії перебували радянські війська, що зумовило включення до складу уряду представників нечисленної Комуністичної партії Румунії. Наприкінці 1947 р. було проголошено Румунську Народну Республіку, а короля Міхая змусили зректися престолу й виїхати за кордон.
Угорщина	1947	На перших післявоєнних виборах у 1945 р. перемогли не комуністи; президентом також став не комуніст. Проте комуністи, які контролювали таємну поліцію, заарештували й стратили багатьох своїх політичних опонентів. До 1948 р. лідер комуністів М. Ракоші встановив повний контроль над Угорщиною.
Чехословаччина	1948	Був створений коаліційний уряд на чолі з Е. Бенешем. Однак комуністи за підтримки СРСР узяли під контроль радіо, армію та поліцію. Їхній лідер К. Готвальд став прем'єр-міністром. Таємна поліція заарештувала провідних некомуністичних діячів. У 1948 р. комуністи остаточно захопили владу.

Словник

Соціалістичний табір — ідеологічний та політичний термін, який позначає Радянський Союз та інші країни, що проголосили себе соціалістичними.

- Розгляньте радянську карикатуру на Йосипа Броз Тіто. З яким історичним персонажем художник ототожнює югославського лідера? Яке, на Вашу думку, ставлення до Югославії формувала в радянських людей така пропаганда?

Радянська карикатура «Його шлях».
1950-і роки

Єдиною країною, яка не скорилася радянському диктату, виявилася *Югославія*. У роки війни проти окупантів тут боролися військовослужбовці королівської армії (так звані *четники*) і партизани, які отримували радянську й англо-американську допомогу. Комуністи на чолі з Й. Броз Тіто перемогли четників і до 1944 р. звільнили Югославію. У 1945 р. Скупщина (парламент) Югославії проголосила країну Федеративною Народною Республікою Югославією (ФНРЮ). Більшість органів влади країни очолили комуністи.

Перші післявоєнні роки Югославія та СРСР проводили узгоджену зовнішню політику. Однак із зростанням впливу югославського лідера на Балканах ситуація змінилася. Коли Й. Броз Тіто розпочав плекати надію на створення федерації балканських народів і поширення впливу на Албанію, Сталін розпочав різко критикувати югославське керівництво.

У відповідь на жорстку критику Сталіна югославський лідер відмовився від співпраці із СРСР. Надалі югославські комуністи поклалися на власні сили й ресурси. Ворожнеча між двома країнами тривала до смерті Сталіна в 1953 р.

Основні події

1944 р. — створення Світового банку.

1945 р. — створення ООН; Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ); Міжнародного валютного фонду (МВФ).

1946 р. — створення ЮНЕСКО та ЮНІСЕФ.

1945–1948 рр. — установлення прорадянських комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи.

1948 р. — ухвалення Загальної Декларації прав людини.

1957 р. — створення МАГАТЕ.

Заняття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «конфронтація», «соціалістичний табір».
2. Якими були історичні передумови й причини створення Організації Об'єднаних Націй?
3. Використовуючи схему на с. 8, охарактеризуйте Ялтинсько-Потсдамську систему міждержавних відносин.
4. Яку роль відіграла Україна в створенні ООН? Яке місце посідає нині наша країна в ООН?
5. У чому полягає значення Загальної Декларації прав людини 1948 р. і міжнародних пактів про права людини 1966 р. як основи сучасного міжнародного права?
6. Використовуючи історичну карту (див. форзац 1), охарактеризуйте територіальні зміни, які відбулися в Європі за підсумками Другої світової війни.

7. Використовуючи схеми на с. 10, охарактеризуйте цілі, принципи й механізми діяльності ООН і спеціалізованих організацій під її опікою.
8. Як СРСР домогся встановлення контролю над країнами Центрально-Східної Європи? Аргументуйте Вашу позицію за допомогою фактів.
9. Чи залишаються, на Вашу думку, важливими ідеї та принципи Загальної Декларації прав людини, Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права, Міжнародного пакту про громадянські й політичні права?

§ 2. Початок «холодної війни»

1. Передумови й причини «холодної війни»

Радянський Союз закінчив війну з територіальними надбаннями й статусом однієї з основних країн-переможниць у війні з нацистською Німеччиною та її союзниками. Зважаючи на це, СРСР намагався нав'язати радянську ідеологічну, економічну та соціальну модель країнам Європи, територіями яких пройшла радянська армія. До того ж радянське військо не було демобілізоване й могло будь-коли знову розпочати бойові дії.

США також були країною-переможницею. Хоч американська армія була майже повністю демобілізована через декілька місяців після закінчення бойових дій проти Японії, США залишалися найпотужнішою військовою силою світу. До 1949 р. США монополювали ядерною зброєю, яку американський президент Г. Трумен вважав «добрим кийком для росіян». Також США були провідною країною світу за обсягами торгівлі, промислового й сільськогосподарського виробництва, країна володіла понад двома третинами світових запасів золота, долар став основною міжнародною валютою.

Свідчення

- Ознайомтеся з оцінкою післявоєнних зовнішньополітичних викликів, які, на думку американського дослідника, постали перед СРСР і США. Як Ви вважаєте, чи можна було уникнути ворожнечі між обома країнами після війни? Аргументуйте Вашу точку зору.

«Післявоєнними цілями Сталіна було гарантування в Росії (тобто в СРСР. — Авт.) його власної безпеки, панування режиму та ідеології. ...На думку Сталіна, ...достатньо дочекатися, коли капіталісти почнуть сперечатись і європейці самі обернуть комунізм як альтернативу. Отже, мета Сталіна полягала не у відновленні рівноваги сил у Європі, а в домінуванні над континентом, як це намагався зробити Гітлер.

...Чого прагнули після війни американці? Безперечно, безпеки, проте на відміну від Сталіна, вони не були певні, що зможуть цього досягнути. Причина полягала в тому, що після Другої світової війни США постали перед дилемою: вони не могли й надалі слугувати моделлю для інших країн, залишаючись відокремленими від решти світу».

Джон Геддіс, американський історик і політолог (The Cold War: A New History. — The Penguin Press : London, 2005. — <http://images.pcmac.org/SiSFiles/Schools/AL/SaralandCitySchools/SaralandHigh/Uploads/Forms/The%20Cold%20War.pdf>)

Сталін не довіряв Заходу й бажав краху демократичних суспільств. Він прагнув забезпечити кордони СРСР, створивши довкола Радянського Союзу «санітарну зону» з підконтрольних країн. Щоб підкорити країни Центрально-Східної Європи, СРСР запроваджував там комуністичні режими. Зокрема, усупереч рішенням Кримської (Ялтинської) конференції щодо проведення в Польщі вільних і демократичних виборів, Радянський Союз намагався призначити в Польщі залежний від Кремля комуністичний уряд. Також Радянський Союз підтримував партизанську війну грецьких комуністів, допоміг чеським комуністам здійснити державний переворот. Сталін публічно заявив, що капіталістичний світ і мир — речі несумісні.

Дії СРСР викликали спротив США. Захід насторожувало те, що всі території, крім Австрії, якими пройшла радянська армія, після війни опинилися в радянській зоні впливу. Унаслідок зміни кордонів у Центрально-Східній Європі відбулося переселення великих груп населення, зокрема, майже 15 млн німців виїхали зі Східної Пруссії, Судетської області, Сілезії та інших територій, а 4 млн поляків було виселено із земель, які СРСР анексував у Польщі. Натомість українців примусово переселяли з Польщі до СРСР у ході операції «Вісла»¹.

Складні відносини між двома наддержавами — Радянським Союзом і США — стали сприятливим середовищем для *«холодної війни»*.

- Проаналізуйте причини «холодної війни». Чи були серед них такі, які, на Вашу думку, були нездоланими?

Основні причини «холодної війни»

Ідеологічні

- США та СРСР представляли дві протилежні політичні системи — демократичну й тоталітарну.
- Вороже ставлення СРСР до капіталізму й, відповідно, США — до комунізму.
- У СРСР вважали, що західний вплив може похитнути міцність комуністичного тоталітарного режиму.
- Намагання Радянського Союзу поширювати у світі комунізм як противагу демократії.

Економічні

- США, які значно зміцніли за роки війни, були зацікавлені в поширенні у світовому масштабі вільної торгівлі.
- СРСР не бажав поширення на своїй території принципів вільної торгівлі, оскільки зруйнована війною та економічно слабша за США країна була неспроможна захистити внутрішній ринок від засилля іноземних товарів.

Словник

«Холодна війна» (1947–1991) — глобальна геополітична, економічна й ідеологічна конфронтація між державами Східного блоку (СРСР та його союзники в Організації Варшавського договору) і державами Західного блоку (США та їхні союзники в НАТО), що виникла наприкінці Другої світової війни й досягла найвищої точки вже після її завершення.

¹ Питання розглядатиметься в § 9, а також у курсі «Історія України».

Геополітичні

- І СРСР, і США прагнули домінувати в післявоєнному світі.
- Імовірність нападу СРСР на європейських партнерів США.
- Імовірність застосування американцями атомної бомби.
- Брутальні дії СРСР у радянській зоні окупації Німеччини.
- Відмова США поділитися ядерними секретами із СРСР.
- Розширення впливу СРСР на країни Європи; порушення Сталіним обіцянки не перешкоджати вільним виборам у Європі.
- Мілітаризація Радянським Союзом західного кордону.

2. Промова В. Черчілля у Фултоні

Політиком, який зважився публічно назвати речі своїми іменами, став *Вінстон Черчілль*, який у той час не обіймав офіційних посад. У березні 1946 р., виступаючи в присутності президента Г. Трумена у Вестмінстерському коледжі в м. Фултоні (США), він виголосив промову, яку назвав «Засади миру». Ця промова стала символом «холодної війни» між СРСР і США, Сходом і Заходом, яка тривала багато десятиліть.

Свідчення

- *Ознайомтеся з уривками з промови В. Черчілля. Що, на Вашу думку, він мав на увазі під «залізною завісою»? Якою постає в його промові зовнішня політика Радянського Союзу? Чи дає британський політик відповідь на запитання, як Захід мав реагувати на дії СРСР? Якщо Ваша відповідь ствердна, поясніть, який саме механізм він запропонував.*

«Ніхто не знає, що радянська Росія та її міжнародна комуністична організація мають намір робити в найближчому майбутньому й чи існують якісь межі їхньої експансії. ...Від Штеттина¹ на Балтиці до Трієста на Адріатиці, через увесь континент було опущено "залізну завісу". За цією лінією розташовані всі столиці давніх держав Центральної та Східної Європи: Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест і Софія, усі ці знамениті міста... є об'єктами не тільки радянського впливу, а й дуже високого, а подеколи й підвищеного контролю Москви. ...У багатьох країнах... створені комуністичні "п'яті колони", які... виконують директиви, що надійшли з комуністичного центру.

...Безпека у світі неможлива без нового союзу в Європі, з якого не може бути виключена жодна нація. ...Радянська Росія хоче ...необмеженого розширення своєї влади й поширення ідеології... Вона нічим не захоплюється більше, ніж силою, і нічого не поважає менше, ніж слабкість, особливо військову слабкість».

Вінстон Черчілль, 5 березня 1946 р., м. Фултон (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/1946-03-05.pdf>)

Відеозапис фултонської промови В. Черчілля (англ.):
https://youtu.be/X2FM3_h33Tg

¹ *Штеттин* — німецька назва польського міста Щецина.

3. «Меморандум Кеннана»

Ще одним документом, який передає атмосферу «холодної війни», що розпочалася між Сходом і Заходом, був «меморандум Кеннана». Американський дипломат Дж. Ф. Кеннан у 1946 р. надіслав з американського посольства в Москві до Вашингтона телеграму з восьми тисяч слів — «довгу телеграму» (або «меморандум Кеннана»): «Радянське керівництво, — писав дипломат, — сприймає Захід як головного ворога й усіяло намагається посяти недовіру між західними країнами та дестабілізувати ситуацію всередині цих країн. Інтерес СРСР до країн, які звільнилися (або звільняються) від колоніальної залежності, також є проявом не турботи про них, а радянського експансіонізму. США мають виступати з позиції сили, оскільки радянське керівництво схиляється тільки перед сильнішим опонентом. Причому стримувати об'єктивно слабший СРСР потрібно без зброї, однак демонструючи рішучість до застосування сили». Дж. Кеннан закликав американський уряд вирішити проблеми західного світу, щоб позбавити Радянський Союз шансів дестабілізувати ситуацію в США та Західній Європі.

Свічення

- Ознайомтеся з уривком з «довгої телеграми». Що, на Вашу думку, мав на увазі Дж. Ф. Кеннан, коли назвав комунізм «хвороботворним паразитом»? Чому він застерігав, що найбільша небезпека, яка загрожує Заходу в протистоянні з комунізмом, — «це уподібнення тим, з ким ми маємо справу»?

«Світовий комунізм подібний до хвороботворного паразита, який харчується ураженими тканинами. ...Ми повинні запропонувати... на розгляд інших держав... яким ми уявляємо світ у майбутньому. Недостатньо просто змусити народи наслідувати наш приклад... Ми маємо... запропонувати їм... кращу допомогу, ніж росіяни. ...Ми повинні мати достатньо сміливості й упевненості, аби залишатися вірними нашим політичним методам і поглядом на людське суспільство. Зрештою, найбільша небезпека, яка загрожує нам у вирішенні проблеми радянського комунізму, — це уподібнення тим, з ким ми маємо справу».

З «меморандуму Кеннана» (<https://nsarchive2.gwu.edu//coldwar/documents/episode-1/kennan.htm>)

4. «Доктрина Трумена»

За часів президентства Г. Трумена США перейшли до політики «стримування» комунізму, засади якої були викладені навесні 1947 р. в посланні до конгресу. «Доктрина Трумена» була спрямована на обмеження комуністичних режимів, які посилилися після Другої світової війни, безперервний тиск на СРСР та інші країни соціалістичного табору, підтримання антикомуністичних сил і режимів. Доктрина передбачала надання Сполученими Штатами Америки політичної, військової та економічної допомоги всім демократичним державам, яким загрозували зовнішні або внутрішні авторитарні сили.

Згідно з «доктриною Трумена», Америка планувала брати участь навіть у віддалених конфліктах, якщо вони зачіпали інтереси США. Першими претен-

Словник

Доктрина — заява про керівний принцип державної політики, зокрема зовнішньої політики.

дентами на допомогу США стали Греція й Туреччина. Безпосередньою причиною виступу Г. Трумена була заява уряду Великої Британії про те, що він більше не надаватиме військової й економічної допомоги грецькому уряду в громадянській війні проти місцевих комуністів, яких підтримував СРСР. Г. Трумен зажадав, щоб конгрес надав грецькому й турецькому урядам допомогу на 400 млн дол., а також підтримав відправлення американського цивільного та військового персоналу й озброєння в цей регіон.

Президент порушив питання про надання допомоги Туреччині, яка також втратила підтримку знесиленої війною Великої Британії. На це вплинула також відмова Й. Сталіна вивести радянські війська з Північного Ірану, незважаючи на рішення Тегеранської конференції 1943 р., тиск на уряд Туреччини з вимогою надати особливі права для СРСР у Босфорі. Сталін не тільки не підтримав грецьких комуністів, а й змусив до такого ж кроку лідера Югославії Й. Броз Тіто.

Свідчення

- Як Ви вважаєте, наполягаючи на протидії Східному блоку, Г. Трумен прагнув тільки виправдати сподівання «вільних людей світу»? Які ще інтереси міг захищати американський президент?

«Тоталітарні режими підживлюються злиднями й стражданнями. Їхні зерна зазвичай проростають на безплідному ґрунті бідності й заворушень. Вони досягають, коли в людей умирає надія на краще життя. Ми мусимо зберегти цю надію. Вільні люди світу сподіваються на нашу підтримку для збереження їхніх свобод. Якщо ми зазнаємо невдачі... виникне загроза миру в усьому світі. Це також загрожуватиме добробуту нашої держави».

Гаррі Трумен, президент США (https://liberalarts.utexas.edu/coretexts/_files/resources/texts/1947%20Truman%20Doctrine.pdf)

Мисліть

- Яких людських жертв та економічних збитків зазнала Європа внаслідок Другої світової війни?

5. «План Маршалла»

Європейські країни потребували допомоги, оскільки за роки війни матеріальна база їхньої економіки була зруйнована, розірвалися господарські зв'язки, обвалився фінансовий ринок. Вільних коштів на подолання розрухи, запровадження соціальних програм у європейських урядів не було. Навіть у Великій Британії та Франції процес відбудови проходив важко й повільно. Наприклад, у портових бункерах Лондона було обмаль вугілля, а в бельгійському Льєжі коні тягнули автобуси. Європейські уряди й США були занепокоєні тим, що Сталін може використати ситуацію, аби підштовхнути європейських комуністів до захоплення влади.

Улітку 1947 р. державний секретар США *Джордж Маршалл* заявив, що Америка ініціює *Програму відбудови Європи*. Офіційно програма почала працювати у квітні 1948 р. й тривала до закінчення 1951 р. Вона увійшла в історію під назвою «план Маршалла».

© особистості

Джордж Маршалл (1880–1959) — американський політичний та військовий діяч. Ветеран двох світових воєн. У 1947–1949 рр. обіймав посаду державного секретаря (міністра закордонних справ) США. Автор програми відбудови зруйнованої війною Європи. Один з ініціаторів створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Лауреат Нобелівської премії миру (1953).

Свідчення

- Ознайомтеся з аргументацією Дж. Маршалла. Який висновок щодо цілей американської програми відбудови Європи Ви можете зробити, використовуючи уривок його промови?

«На найближчі три або чотири роки потреба країн Європи в імпортному продовольстві й інших необхідних товарах — переважно з Америки — настільки перевищуватиме їхню платоспроможність, що їм потрібна буде значна допомога, аби уникнути загострення ситуації в економічній, соціальній та політичній сферах. ...Жоден уряд, який маневрує, щоб заблокувати відновлення інших країн, не може розраховувати на нашу допомогу. Більше того, уряди, політичні партії або групи, які намагаються увічнити людську вбогість з метою одержання політичних або інших дивідендів, наштовхнуться на протидію Сполучених Штатів».

З промови Дж. Маршалла в Гарвардському університеті (Safeguarding the Republic. Essays and Documents in American Foreign Relations, 1890–1991. — McGraw-Hill Inc., 1992. — P. 161)

Відеозапис виступу Дж. Маршалла з обґрунтуванням його плану відбудови Європи (англ.): https://youtu.be/x6h2-In_e7I

- Використовуючи висловлювання Дж. Маршалла та наведену в таблиці інформацію, зробіть висновок про причини появи й мету «плану Маршалла».

Чинники, які спонукали США до надання економічної допомоги Західній Європі

Політичні	Економічні
<ul style="list-style-type: none"> • США враховували історичні реалії післявоєнної Європи, а саме: утворення соціалістичного блоку та нездатність західних країн самостійно відбудувати економіку й запропонувати населенню привабливі перспективи. • Щоб запобігти зміні співвідношення сил у світі на користь комунізму, США кинули урядом західноєвропейських країн «рятівний круг». • Сполучені Штати не вірили в можливість нападу СРСР, однак побоювалися, що населення західноєвропейських країн може піддатися впливу комуністичної пропаганди. 	<ul style="list-style-type: none"> • План був спробою уникнути можливої післявоєнної економічної кризи в США, бо забезпечив робочими місцями американців і відкрив ринок Європи для збуту американських товарів і послуг. • Щоб отримати американську допомогу, уряди європейських країн мали погодитися на певні умови: регулярно надавати звіти про стан економіки, валютних резервів та іншу комерційну інформацію. • Країни, які отримували допомогу, мали відмовитися від проектів націоналіза-

РОЗДІЛ I. Облаштування повоєнного світу

• Передумовою надання американської допомоги було позбавлення міністерських портфелів комуністів. У 1945–1947 рр. в 9 країнах Європи (Франція, Італія, Бельгія, Данія, Норвегія, Ісландія, Австрія, Фінляндія, Люксембург) комуністи входили до складу урядів. До 1948 р. в жодному з урядів країн Західної Європи комуністів не залишилося.

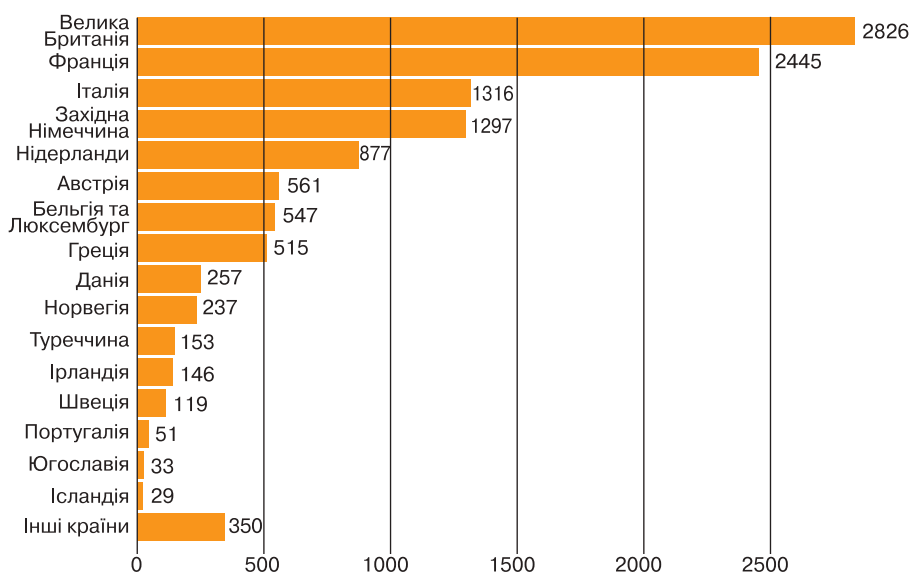
ції промисловості та надати повну свободу приватному підприємництву; забезпечити вільний доступ американських товарів на свої ринки через зниження в односторонньому порядку митних тарифів.

• Західна Європа мусила згорнути економічне співробітництво із СРСР і країнами Східної Європи.

Навесні 1948 р. до «плану Маршалла» приєдналися понад півтора десятка європейських країн. За період його дії вони отримали майже 13 млрд дол. США. Радянський Союз відмовився від американської допомоги та змусив відмовитися від неї східноєвропейські країни. Це ще більше поглибило розкол у Європі й створило додаткові передумови для формування двополюсного світу.

- Проаналізуйте діаграму. Висловте припущення, за якими критеріями США визначали суму допомоги тій чи тій країні.

Розподіл американської допомоги за «планом Маршалла» в 1948–1951 рр. (млн дол. США)

(Складено за виданням: *Problemes economiques*. — № 306. — 10 november 1953)

- Проаналізуйте схему. Чи збігаються результати втілення в життя «плану Маршалла» з поставленими цілями? Аргументуйте Вашу оцінку.

РЕЗУЛЬТАТИ РЕАЛІЗАЦІЇ «ПЛАНУ МАРШАЛЛА»

Американські товари й капітали сприяли подоланню в європейських країнах економічних наслідків війни та стабілізації соціально-політичної ситуації.

План полегшив американським компаніям процес проникнення в економіку європейських країн.

План сприяв об'єднанню західноєвропейських країн.

План посилив напруження у відносинах між європейськими країнами внаслідок поглиблення протистояння між СРСР і США.

- Розгляньте карикатури. Як художники оцінюють «план Маршалла»? Чи вважаєте Ви, що кожен з малюнків є достовірним історичним джерелом? Наведіть аргументи на підтвердження Вашої точки зору.

Американська карикатура.
1948 р.

Югославська карикатура. 1948 р.

Основні події

- 1946 р.** — фултонська промова В. Черчілля; «меморандум Кеннана».
1947 р. — проголошення «доктрини Трумена».
1948–1951 рр. — «план Маршалла».

Закитання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «холодна війна», «доктрина».
2. Як Ви розумієте вислови «залізна завіса», «фултонська промова», «меморандум Кеннана», «доктрина Трумена»?
3. Визначте основні ідеї «меморандуму Кеннана» і «доктрини Трумена». Які обставини спричинили появу цих документів?
4. Покажіть на карті (див. форзац 1) країни, які отримали найбільшу частку американської допомоги за «планом Маршалла». Оцініть ефективність американської допомоги. Як вона вплинула на відбудову Європи й на формування двополюсного світу?
5. Назвіть причини й передумови «холодної війни». Чи є, на Вашу думку, підстави вважати, що без фултонської промови В. Черчілля «холодна війна» не розпочалася б? Аргументуйте Вашу позицію.
6. Розгляньте карикатури. Що Ви знаєте про події, які зобразили художники? Чи вважаєте Ви, що кожна з карикатур є неупередженим джерелом інформації з погляду «історичної правди»? Аргументуйте Вашу точку зору.

Англійська карикатура. 1950-і роки

Радянська карикатура. 1950-і роки

7. Як Ви вважаєте, чи існувала загроза переростання «холодної» війни в «гарячу»? Спрогнозуйте можливі наслідки збройного конфлікту між тогочасними противниками.

§ 3. Оформлення біполярного світу

1. Загострення суперництва між США та Радянським Союзом

Війна ослабила традиційно сильні європейські держави, які впродовж століть визначали політичний клімат у світі, — Велику Британію, Німеччину та Францію. Виникли дві наддержави — США та СРСР. Світ набув ознак **біполярності** (*двополюсності*). На одному полюсі опинилися США й країни західної демократії, на іншому — СРСР і країни, у яких постали комуністичні режими. «Холодна війна» була зумовлена засадничими розбіжностями між політичними, економічними та соціальними системами — капіталізмом і комунізмом. Сполучені Штати Америки відхилили комунізм і підтримували лібералізм і демократію.

- Чи були, на Вашу думку, серед взаємних претензій СРСР і США такі, які неможливо було відхилити безболісно для кожної з двох країн? Наведіть аргументи на підтвердження Вашої точки зору.

Дії СРСР, які Захід вважав проявом ворожості й експансіонізму

- Повільна демобілізація Радянської армії після війни;
- приведення до влади прорадянських урядів у країнах Центрально-Східної Європи;
- створення в 1947 р. Інформаційного бюро комуністичних і робітничих партій (Комінформбюро), яке пропагувало комунізм, вихваляло радянську політику в Європі, протидіяло «доктрині Трумена» і «плану Маршалла»;
- блокада Берліна тощо.

Дії США, які СРСР вважав проявом ворожості й експансіонізму

- Намагання встановити американський контроль над Європою та світом («доктрина Трумена», «план Маршалла»);
- небажання співпрацювати із СРСР у військовій галузі;
- наполягання на поверненні США техніки й устаткування, наданих СРСР за програмою ленд-лізу в роки війни;
- приховування від Радянського Союзу секретів у сфері ядерних озброєнь тощо.

Словник

Біполярний (двополюсний) світ — термін, що використовувався в роки «холодної війни» для характеристики світу, розділеного протистоянням між комуністичною та демократичною системами.

- Які, на Вашу думку, зміни в геополітичній ситуації у світі відображено на карикатурі американського художника?

Американська карикатура
«Трумен–Сталін». 1950 р.

США критикували тоталітарну сутність радянського режиму, порушення комуністами громадянських і релігійних прав і свобод. Радянські керівники так само завзято критикували вади капіталізму, зокрема майнове розшарування в країнах Західної Європи, а надто в Сполучених Штатах Америки.

Дві обставини забезпечили США місце наддержави: *по-перше*, військова могутність; *по-друге*, потужна, особливо на тлі спустошеного СРСР і зруйнованої війною Європи, економіка. Бомбардування американцями японських міст Хіросіми й Нагасакі поклало початок новій епосі — атомній. США прагнули скористатися атомною бомбою як засобом тиску на СРСР. Однак у 1949 р. СРСР успішно випробував власну атомну бомбу й цим поклав край ядерній монополії США.

Військова могутність США базувалася також на добре оснащених армії та флоті, військових баз по всьому світу. Уклавши міжнародні оборонні договори на Сході (з Японією, Іраном, Іраком), США забезпечили свою присутність у цьому стратегічно важливому регіоні.

В умовах біполярного світу США надавали фінансову допомогу тим країнам, які могли потрапити під вплив СРСР і перебували у сфері американських інтересів. СРСР надавав допомогу країнам, у яких були встановлені лояльні до Радянського Союзу політичні режими, та країнам, що проводили недружню політику щодо США.

Єдиною країною, яка могла претендувати на роль третьої сили, була Велика Британія. Однак під час двох світових воєн у ХХ ст. країна зазнала масових руйнувань, що завдало удару її економіці, а отже, і політичному авторитету. Відтепер у світі найвпливовішими країнами були Сполучені Штати Америки та Радянський Союз.

Свідчення

- Чи погоджуєтеся Ви зі З. Бжезинським, що утворення біполярного світу було неминучим? За яких, на Вашу думку, обставин можна було уникнути протистояння між СРСР і США?

«Європейська ера у світовій політиці завершилася під час Другої світової війни... Поразка Німеччини стала неминучою завдяки... двом позаєвропейським переможцям — Сполученим Штатам Америки та Радянському Союзу... Протягом наступних п'ятдесяти років домінувало двополюсне американо-радянське змагання за глобальне верховенство. ...Геополітичний вимір був однозначним: Північна Америка проти Євразії... Переможець по-справжньому панував би над світом. ...Кожен із суперників мав

свою ідеологічну модель світу, сповнену історичного оптимізму; для кожного його модель виправдовувала чималі зусилля й водночас посилювала переконання в неминучій перемозі».

Збігнєв Бжезінський, американський політик і політолог (Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / пер. з англ. — Львів; Івано-Франківськ : Лілея — НВ, 2000. — С. 5–6)

Присгадайте

- Які рішення щодо Німеччини та її столиці Берліна були ухвалені на Берлінській (Потсдамській) і Кримській (Ялтинській) конференціях?

2. Радянська блокада Західного Берліна. Поділ Німеччини

В умовах «холодної війни» країни-переможниці по-різному трактували домовленості щодо долі Німеччини. СРСР мав одержувати репарації промисловою продукцією не тільки із східної, а й із західних зон окупації Німеччини. За це Радянський Союз зобов'язався постачати до західних зон продовольство, аби не допустити голоду.

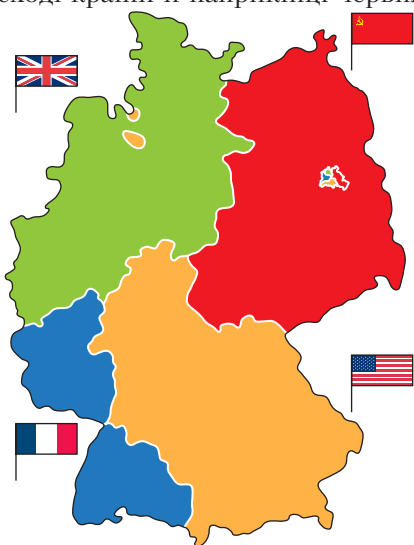
Наприкінці 1946 р. між СРСР і Великою Британією та США виник конфлікт через об'єднання американської та британської окупаційних зон та утворення *Бізонії* (від латин. *bi* — два). Улітку 1948 р. до Бізонії приєдналася більша частина окупаційної зони Франції (за винятком Саару), унаслідок чого утворилася *Тризонія*.

Того ж року в західних зонах окупації розпочалася грошова реформа, що призвело до *Берлінської кризи*. Стара німецька марка (рейхсмарка) на той час остаточно знецінилася. Запровадження нової німецької марки (дойчмарки) мало оживити німецьку економіку й відновити фінансову спроможність західної частини Німеччини. Радянський Союз вирішив, що західні держави прагнуть узяти під контроль усю територію Німеччини, витіснивши СРСР. Якщо грошова реформа в Західній Німеччині виявиться успішною, це сприятиме стабілізації ситуації й підвищенню рівня життя населення, а в радянській зоні цей рівень буде нижчим, вважали радянські керівники.

Після введення дойчмарки Радянський Союз запровадив нову марку на сході країни й наприкінці червня 1948 р. розпочав блокаду Західного Берліна з населенням 2 млн осіб. Блокада тривала 11 місяців. Американці вважали її відкритим проявом комуністичної агресії.

Хоча Франція відмовилася від застосування сили (через економічну слабкість), інші західні країни вирішили не поступатися СРСР і налагодили повітряне сполучення із Західним Берліном, щоб доставляти жителям міста продукти харчування.

Для постачання Західного Берліна були задіяні транспортні літаки Франції, Великої Британії та США. Через несприятливі погодні умови траплялись аварії, однак це не зупинило організаторів «повітряного мосту». З червня 1948 р. до травня 1949 р. літаки союзників здійснили 278 тис. рейсів, доставляючи берлінцям продукти харчування, пальне, ліки й навіть різдвяні подарунки.

Поділ Німеччини на зони окупації

Відеосюжет про «повітряний міст» над Західним Берліном:
https://youtu.be/2R8WoOE_jn0

Свічення

- Порівняйте радянську інформацію про події в Берліні та спогади німецького політика. Чому, на Вашу думку, автори офіційного радянського видання й німець, який у той час перебував у Берліні, по-різному оцінювали «повітряний міст»? Якому з цих двох історичних джерел Ви довіряєте більше? Поясніть, чому.

«У період дії “повітряного мосту” матеріальне становище населення західних секторів істотно погіршилося. ...З червня 1948 р. ...до вересня 1949 р. число безробітних у Західному Берліні зросло з 47 до 228 тис. осіб. На початку 1950 р. кількість безробітних сягнула 300 тис. осіб».

З офіційного радянського видання (Международные отношения после Второй мировой войны. — М., 1962. — Т. 1 (1945–1949). — С. 473–474).

«Коли Люціус Клей (генерал, голова адміністрації американської зони окупації в Німеччині. — Авт.)... отримавши згоду президента Г. Трумена (“Ми знаходимося в Берліні й залишимося тут”), організував “повітряний міст”, він розраховував на півтора місяця, а не на 322 дні. Апогею було досягнуто, коли в Берліні приземлявся бомбардувальник з мирним вантажем кожні 48 секунд, а гуркіт двигунів став символом виживання. Повітрям було доставлено понад 2 млн т вантажів. Це стало неймовірним досягненням не лише американських військово-повітряних сил; третину вантажів доставляли британці».

Віллі Брандт, канцлер ФРН у 1969–1974 рр. (Воспоминания // Вопросы истории. — 1991. — № 1. — С. 98)

Берлінська криза була настільки вибухонебезпечною, що США навіть розглядали можливість застосування ядерної зброї. Пересвідчившись, що задумана операція не досягла мети, у травні 1949 р. Сталін зняв блокаду Берліна. Через три місяці після цієї події набув чинності договір про створення оборонного союзу західних країн.

Після Берлінської кризи не залишилося шансів на збереження цілісності Німеччини. У **вересні 1949 р.** у Тризонії було проголошено створення **Феде-**

- Розгляньте карикатуру німецького художника, створену після поділу Німеччини на ФРН і НДР. Якою є, на Вашу думку, ідея малюнка?

Німецька карикатура.
1949 р.

ративної Республіки Німеччини (ФРН). На виборах перемогла Християнсько-демократична партія, а її лідер *Конрад Аденауер* став першим канцлером ФРН. Столицею республіки проголосили м. Бонн.

У жовтні 1949 р. з ініціативи СРСР у Східній Німеччині було утворено **Німецьку Демократичну Республіку (НДР)**, уряд якої очолив *Вальтер Ульбрихт*. Столицею НДР проголосили східну частину Берліна. Символом поділу Німеччини, який існував до 1990 р., став *Берлінський мур*, споруджений у центрі міста в 1961 р.

3. Створення НАТО

Першим кроком на шляху створення оборонного союзу в складі США та європейських країн стало підписання навесні 1948 р. в бельгійській столиці Брюсселі договору про створення Західного союзу (т. зв. Брюссельський пакт) між Бельгією, Великою Британією, Нідерландами, Люксембургом і Францією. Угода передбачала співробітництво між країнами, колективну оборону в разі війни.

Проте без участі США цей союз не міг стати потужним об'єднанням і протистояти Радянському Союзу. Спільна система оборони потребувала захисту кордонів з півночі й півдня, а отже, залучення Канади та північно- й південно-європейських держав.

Після серії переговорів, незважаючи на протести СРСР, навесні 1949 р. у столиці США Вашингтоні 12 країн (Нідерланди, Франція, Бельгія, Люксембург, Велика Британія, Ісландія, Португалія, Італія, Норвегія, Данія, США й Канада) підписали договір про створення **НАТО (Організації Північноатлантичного договору)** для спільної оборони країн Західної Європи та Північної Америки. Це була відповідь США та їхніх союзників на блокаду Берліна.

Відеосюжет про підписання угоди про створення НАТО (англ.):
<https://youtu.be/dGtnTx6S7e4>

Свідчення

- Проаналізуйте уривок з договору про створення НАТО. Яким постає з документа Північноатлантичний блок — наступальним чи оборонним? У тісній співпраці з якою організацією зобов'язувалися діяти країни-члени НАТО?

«Ст. 5. Сторони погоджуються, що збройний напад на одну або кількох з них у Європі чи в Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх: і, відповідно, вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону, підтверджене ст. 51 Статуту ООН, надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу, й одразу здійснить, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, уключаючи застосування збройної сили, з метою відновлення й збереження безпеки в Північноатлантичному регіоні.

Про кожний такий збройний напад і про всі заходи, ужиті у зв'язку з ним, буде негайно повідомлено Раду Безпеки ООН. Такі заходи будуть припинені після того, як Рада Безпеки вживе заходів, необхідних для відновлення й підтримання міжнародного миру та безпеки».

З Північноатлантичного договору (http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/950_008)

Створення НАТО мало не тільки запобігти військовій агресії Радянського Союзу, а й згуртувати європейські країни.

Північноатлантичний договір не передбачає створення збройних сил НАТО, адже є збройні сили країн-членів блоку. Деякі країни, які є членами НАТО, наприклад Ісландія та Люксембург, узагалі не мають армії. Рішення в Альянсі ухвалюють одностайно, кожна країна-член НАТО має право вето. До 1990-х років НАТО не застосовувало військову силу проти третіх держав або з метою втручання у внутрішні справи своїх країн-членів.

4. Створення Організації Варшавського договору (ОВД)

Навесні 1955 р. Радянський Союз також створив військовий блок — **Організацію Варшавського договору (ОВД)**. Поява нового військового союзу, угоду про який було підписано у Варшаві, — це відповідь на розширення НАТО: у 1952 р. до Північноатлантичного договору приєдналися Греція й Туреччина, а в 1955 р. — ФРН.

ОВД була військово-політичним союзом держав Європи, у яких існували комуністичні режими: Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Чехословаччини, а також Албанії (з 1962 р. не брала участі в діяльності організації). Після створення ОВД було розпущено Комінформ. Провідну роль в організації Варшавського договору відіграв Радянський Союз.

Відеосюжет про підписання угоди про створення ОВД (англ.):
https://youtu.be/IaG1YSBm_Qg

Свічення

- Порівняйте статутні положення ОВД і НАТО (див. с. 28). Чи є між ними принципова різниця? Як Ви вважаєте, чи можна на підставі тільки документів або заяв зробити висновок про характер і наміри військово-політичних блоків?

«Ст. 4. У разі збройного нападу в Європі на одну або декілька держав-учасниць Договору будь-якої держави або групи держав, кожна держава-учасниця Договору, реалізуючи своє право на індивідуальну чи колективну самоборону відповідно до ст. 51 Статуту ООН, надасть державі або державам, які зазнали нападу, негайну допомогу, індивідуально чи за згодою інших держав-учасниць Договору, усіма засобами, які вважатимуться необхідними, уключаючи застосування збройної сили. Держави-учасниці Договору терміново проконсультуються щодо спільних заходів, яких потрібно вжити заради відновлення й підтримання міжнародного миру й безпеки.

Ст. 5. Договірні Сторони погодилися створити Об'єднане командування їхніми збройними силами...

Ст. 6. ...Створюється Політичний консультативний комітет, у якому кожна державу-учасницю Договору представлятиме член уряду або спеціально призначений представник».

Зі Статуту Організації Варшавського договору (https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/b1234dbc-f53b-4505-9d86-277e4f5c20d4/publishable_en.pdf)

Організація Варшавського договору була слухняним знаряддям СРСР і, на відміну від свого західного противника, неодноразово вдавалася до військового втручання у внутрішні справи країн-членів ОВД (у 1956 р. в Угорщині й у 1968 р. в Чехословаччині).

5. Закріплення біполярності світу

Створення НАТО й ОВД остаточно оформило біполярність світової системи. Відмінності культури, ідеології, політичних цілей США та СРСР, на яких у роки їхнього союзу проти Німеччини та Японії обидві країни намагалися не наголошувати, тепер стали очевидними. Подальше протистояння демократії та комунізму загрожувало світові новою війною, у якій з появою ядерної зброї шансів на виживання залишалося небагато.

США заявляли, що вони підтримують право народів самостійно обирати політичний режим, закликали до вільних і відкритих виборів у повоєнну епоху. СРСР наполягав на своєму праві мати «дружніх сусідів» у Східній Європі. У Вашингтоні підозрювали Радянський Союз у намірі поширювати комунізм у всьому світі, а в Москві політику США вважали доказом того, що Захід намагається оточити й ізолювати СРСР.

Свідчення

- Порівняйте аргументи СРСР і США. Чи були, на Вашу думку, обидві країни налаштовані на пошук компромісів заради нормалізації двосторонніх відносин?

«Я переконаний, що політика Сполучених Штатів Америки полягає в допомозі вільним народам чинити спротив підкоренню озброєній меншості чи зовнішньому тиску, спрямованому на їхнє підкорення. Я певен, що ми повинні допомагати вільним народам самим визначати свою долю».

Зі спеціального послання президента Г. Трумена до конгресу щодо Греції й Туреччини (12 березня 1947 р.) (Safeguarding the Republic. Essays and Documents in American Foreign Relations (1890–1991). — McGraw-Hill Inc., 1992. — P. 154)

«Генерали, адмірали, міністри Сполучених Штатів Америки та Великої Британії день у день погрожують розпалити нову війну, знищити населення наших міст і сіл, зруйнувати наші міста, заводи, школи, лікарні, наше господарство, нашу культуру. Ми викриваємо ці підступні варварські плани й вимагаємо одного — засудити ці плани, припинити діяльність, ворожу миру».

З виступу Андрія Вишинського, міністра закордонних справ СРСР на засіданні Генеральної Асамблеї ООН 1 грудня 1949 р. (Вопросы международного права и международной политики. — М., 1951. — С. 764)

Радянський Союз установлював комуністичні режими в Європі, підтримував спрямовані проти західних держав національні рухи, антиколоніальні революції в Азії та на Африканському континенті. США заохочували антикомуністичні сили всередині інших країн, оточували СРСР військовими базами. Жорстке протистояння між СРСР і США через блокаду Західного Берліна, надання США економічної допомоги Європі за «планом Маршалла» і заборона СРСР прийняти таку допомогу східноєвропейським країнам, створення НАТО й ОВД засвідчили остаточно закріплення біполярності світу.

Основні події

Червень 1948 р. — травень 1949 р. — блокада Радянським Союзом Західного Берліна.

1949 р. — поділ Німеччини; створення НАТО.

1955 р. — створення Організації Варшавського договору.

Закритання та завдання

1. Поясніть історичне поняття «біполярний (двополюсний) світ».
2. Покажіть на карті (див. форзац 1) країни-засновниці НАТО й країни, які підписали Варшавський договір.
3. Чому, на Вашу думку, тільки США та СРСР стали після Другої світової війни наддержавами?
4. Назвіть об'єктивні й суб'єктивні причини загострення відносин між СРСР і США після Другої світової війни.
5. Які переваги мала кожна з наддержав, що певною мірою врівноважувало їхні сили?
6. Що спричинило початок радянської блокади Західного Берліна?
7. Чому Захід виявив непоступливість у питанні про Західний Берлін?
8. Чи відповідало проголошення ФРН і НДР рішенням щодо Німеччини, ухваленим на Кримській (Ялтинській) та Берлінській (Потсдамській) міжнародних конференціях?
9. Яку роль в оформленні біполярного світу відіграло створення НАТО та Організації Варшавського договору?

Узагальнення до розділу I

Закінчення Другої світової війни не означало повернення до довоєнного світового порядку. Навпаки, з настанням миру почали визрівати нові конфлікти. Провідні європейські держави (Велика Британія, Німеччина, Франція, Італія) були виснажені війною, а тому поступилися лідерством двом світовим наддержавам — США та СРСР. Довкола цих країн сформувалися два блоки держав — НАТО й ОВД; усі інші країни мусили вибрати між двома таборами.

Певний час союзники взаємодіяли в рамках *Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин*, незважаючи на ідеологічні відмінності: відбувся поділ Німеччини на чотири зони окупації, в обмін на територіальні поступки Сталін «погодився» на «вільні вибори» у Польщі, більшість країн стала членами ООН. Однак ця система не була запобіжником проти поділу світу на сфери впливу двох наддержав — США та СРСР. Створення в Радянському Союзі атомної бомби влітку 1949 р. позбавило США монополії на ядерну зброю, урівноважило обопільний страх населення США та СРСР перед ядерним знищенням.

Організація Об'єднаних Націй мала стати ефективнішим за Лігу Націй посередником у міжнародних справах. Положення Статуту ООН були сформульовані на конференції в Сан-Франциско наприкінці квітня 1945 р. Структура нової міжнародної організації, зокрема *спеціалізовані організації під її опікою*, — Міжнародна організація праці (МОП), Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ), Організація з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Світовий банк, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) — повинні були відвернути війну, забезпечити повагу до між-

народних зобов'язань, соціальний прогрес, покращити життя населення, гарантувати дотримання прав і свобод людини. Україна — одна з держав-засновниць ООН — після здобуття незалежності відіграє в організації важливу роль.

У післявоєнному світі гостро постало питання *дотримання прав людини та забезпечення громадянських прав і свобод*. Народи світу, які зазнали жахливих втрат і страждань у роки війни, вимагали поважати їхні права, інтереси та прагнення. Були ухвалені: *Загальна Декларація прав людини (1948)*, а також міжнародні пакти про права людини, зокрема *Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права та Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (1966)*.

Проблема прав і свобод загострилася внаслідок фактичної *радянської окупації Східної Європи*. У країнах, звільнених від нацизму радянською армією, владу захопили місцеві комуністи, яких підтримував СРСР. Опонентів комуністів поступово витіснили з політичного життя (вони були знищені, ув'язнені або емігрували). До 1949 р. в усіх країнах Східної Європи, крім Югославії, установилися жорсткі режими сталінського зразка. Формально зберігаючи ознаки незалежних держав, країни Східної Європи фактично були окуповані Радянським Союзом.

Ці обставини, а також різниця ідеологій та взаємна недовіра між США й СРСР зумовили початок *«холодної війни»*. Конфлікт інтересів і конкуренція між двома наддержавами поступово посилювалися. Спочатку Європа, а потім і вся планета перетворилися на арену економічної, політичної та інформаційної боротьби між двома наддержавами.

Символами *«холодної війни»* стали: *фултонська промова* В. Черчілля, *«меморандум Кеннана»* й *«доктрина Трумена»*. Зокрема, *«доктрина Трумена»* мала стримати радянську експансію, запобігти поширенню комунізму. Безпосереднім проявом цієї політики став *«план Маршалла»*. Згідно з планом, мільярди доларів США були спрямовані в шістнадцять європейських країн для відбудови й стабілізації регіону після найбільш руйнівної у світовій історії війни. СРСР відмовився від допомоги й заборонив отримувати її східноєвропейським комуністичним урядам. Сталін пояснював свою позицію тим, що американська допомога мала не тільки економічний, а й політичний намір, який полягав у підтриманні країн і політичних сил, що протистояли комуністичній загрозі.

«Холодна війна» досягла кульмінації, коли СРСР організував блокаду західної частини Берліна (1948–1949). *«Німецьке питання»* стало справжнім каменем спотикання у відносинах між Сходом і Заходом. СРСР і західні союзники не змогли домовитися щодо долі Німеччини, поділеної переможцями на чотири окупаційні зони: американську, радянську, британську та французьку. Результатом *Берлінської кризи* стало утворення в 1949 р. двох держав: Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) на території трьох західних зон окупації (столиця — м. Бонн) і Німецької Демократичної Республіки (НДР) на території радянської зони окупації (столиця — східна частина м. Берліна).

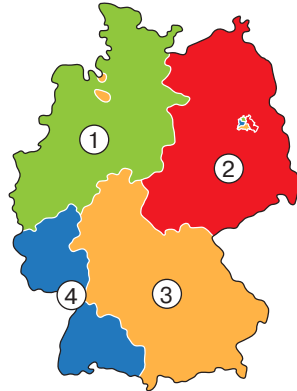
У 1949 р. Сполучені Штати Америки, Канада, а також дев'ять західноєвропейських держав утворили військовий союз — *НАТО (Організація Північно-атлантичного договору)*. Члени НАТО домовилися допомагати один одному в разі збройного нападу. У 1955 р. Радянський Союз і сім східноєвропейських держав після вступу до НАТО Федеративної Республіки Німеччини утворили військовий блок — *Організацію Варшавського договору (ОВД)*, завдяки якій СРСР міг контролювати своїх союзників. Поява на політичній карті світу двох військово-політичних блоків зафіксувала біполярність світу й на багато років визначила протистояння між Сходом і Заходом, комунізмом і демократією.

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Установіть відповідність.

Територія	Зона окупації
1	А США
2	Б Франції
3	В СРСР
4	Г Великої Британії
	Д СФРЮ

2. Висловлювання *Від Штеттина на Балтиці до Трієста на Адріатиці, через увесь континент було опущено «залізну завісу»* належить

- А Гаррі Трумену
  - Б Йосифу Сталіну
  - В Вінстону Черчіллю
  - Г Джорджу Маршаллу
3. Причиною запровадження Сталіним блокади Західного Берліна стало
- А утворення Бізонії
  - Б розміщення американських військ у західній частині Берліна
  - В використання радянського продовольства, призначеного для східного сектора Берліна, для потреб жителів західної частини міста
  - Г грошова реформа в Західній Німеччині
4. Першим канцлером Федеративної Республіки Німеччини був
- А Конрад Аденауер
  - Б Людвіг Вільгельм Ергард
  - В Курт Георг Кізінгер
  - Г Гельмут Шмідт
5. Прочитайте уривок з історичного документа.

«Договірні сторони мають на меті зміцнення стабільності й підвищення добробуту в Північноатлантичному регіоні. Договірні сторони сповнені рішучості об'єднати свої зусилля заради колективної оборони, збереження миру й гарантування безпеки. Тому Договірні сторони домовилися про укладення Північноатлантичного договору».

Аби протидіяти наслідкам подій, про які йдеться в документі, СРСР

- А створив Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій країн Європи (Комінформбюро)
- Б відмовився від участі в «плані Маршалла»
- В створив Організацію Варшавського договору
- Г відмовився виконувати рішення Тегеранської конференції 1943 р. щодо виведення радянських військ з Північного Ірану

РОЗДІЛ I. Облаштування повоєнного світу

6. Систему міжнародних відносин, яка сформувалася після завершення Другої світової війни, називають

- А Віденською
- Б Вестфальською
- В Ялтинсько-Потсдамською
- Г Версальсько-Вашингтонською

7. Подія, зображена на фотографії, відбувалася в

- А 1943–1944 рр.
- Б 1945–1946 рр.
- В 1947–1948 рр.
- Г 1949–1950 рр.

8. Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин

- А установила рівноправні партнерські відносини між державами в повоєнному світі
- Б зафіксувала домінування США та СРСР, поділ світу на їхні «сфери впливу»
- В ґрунтувалася на обопільному страхові соціалістичних і демократичних країн
- Г ґрунтувалася на взаємній довірі між соціалістичними та демократичними країнами

9. Установіть відповідність.

<i>Політичний діяч</i>	<i>Країна</i>
1 Вінстон Черчілль	А НДР
2 Гаррі Трумен	Б США
3 Конрад Аденауер	В СФРЮ
4 Йосип Броз Тіто	Г ФРН
	Д Велика Британія

10. Меморандум, у якому проаналізовано природу зовнішньої політики СРСР і запропоновано, як стримати радянську експансію, написав

- А Гаррі Трумен
- Б Вінстон Черчілль
- В Джордж Кеннан
- Г Джордж Маршалл

11. Берлінський мур було збудовано

- А Великою Британією
- Б НДР
- В ФРН
- Г США

12. Ідея карикатури полягала в тому, що

- А СРСР самостійно подолає проблеми післявоєнного відновлення країни
- Б Сталін, відмовившись від західної допомоги, перекинув економічний тягар на плечі народу
- В чисельність населення та згуртованість радянського суспільства нівелюють технічну перевагу Заходу над СРСР
- Г можуть існувати паралельно різні моделі господарювання: і ті, основу яких становлять сучасні технології, і ті, де використовують переважно фізичну працю

Напис угорі: «Це те саме, тільки без механічних проблем»

13. Установіть відповідність.

Поняття

- 1 конфронтація
- 2 доктрина
- 3 «холодна війна»
- 4 соціалістичний табір

Визначення

- А заява про важливий напрям державної політики, особливо в міжнародних відносинах
- Б СРСР та інші країни, які проголосили себе соціалістичними
- В протиборство країн, блоків країн, соціальних систем, партійних чи групових інтересів, ідей, політичних і світоглядних принципів тощо; зіткнення
- Г дипломатичний документ, у якому викладений фактичний чи юридичний аспект певного питання
- Д протистояння між двома полюсами: США та західними демократіями — з одного боку і СРСР та його союзниками — з іншого

14. Установіть відповідність.

Дата

- 1 1945 р.
- 2 1948 р.
- 3 1949 р.
- 4 1955 р.

Подія

- А прийняття Загальної Декларації прав людини
- Б створення НАТО
- В створення Організації Варшавського договору
- Г створення ООН
- Д прийняття Міжнародного пакту про громадянські й політичні права

15. Установіть відповідність.

<i>Діяч</i>	<i>Характеристика</i>
1 Вінстон Черчилль	А ініціював і втілював план економічної допомоги післявоєнній Європі
2 Джордж Кеннан	Б дозволив атомне бомбардування японських міст у серпні 1945 р.
3 Гаррі Трумен	В виголосив промову, яка поклала початок «холодній війні»
4 Джордж Маршалл	Г проголосив доктрину, покликану захистити світ від комуністичної загрози
	Д став першим канцлером ФРН

16. Із семи варіантів відповідей правильними є три. Оберіть три правильні відповіді.

У структурі ООН існують спеціалізовані організації, зокрема

- 1 Рада Європейського Союзу
- 2 Міжнародний олімпійський комітет
- 3 Міжнародна асоціація повітряного транспорту
- 4 Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ)
- 5 Міжнародний комітет Червоного Хреста
- 6 Міжнародне агенство з атомної енергії (МАГАТЕ)
- 7 Організація з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)

17. План відбудови післявоєнної Європи пов'язаний з іменем політичного діяча, зображеного на фотографії

РОЗДІЛ II

ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ ТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

знати зміст понять «маккартизм», «неоконсерватизм», «рейганоміка», «тетчеризм», «неолібералізм», «економічне диво», «соціальне ринкове господарство», «брексіт»; час «рейганоміки» і «тетчеризму»; про падіння авторитарних режимів у Греції, Португалії та Іспанії, виступи афроамериканців за громадянські права в США; студентські заворушення — «червоний травень» у Франції; укладення Римського та Маастрихтського договорів; основні тенденції розвитку політичних систем країн Заходу в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.; причини утвердження США як провідної держави «вільного світу»; значення об'єднання Німеччини й утворення Європейського Союзу; внесок української діаспори в науково-технічну революцію.

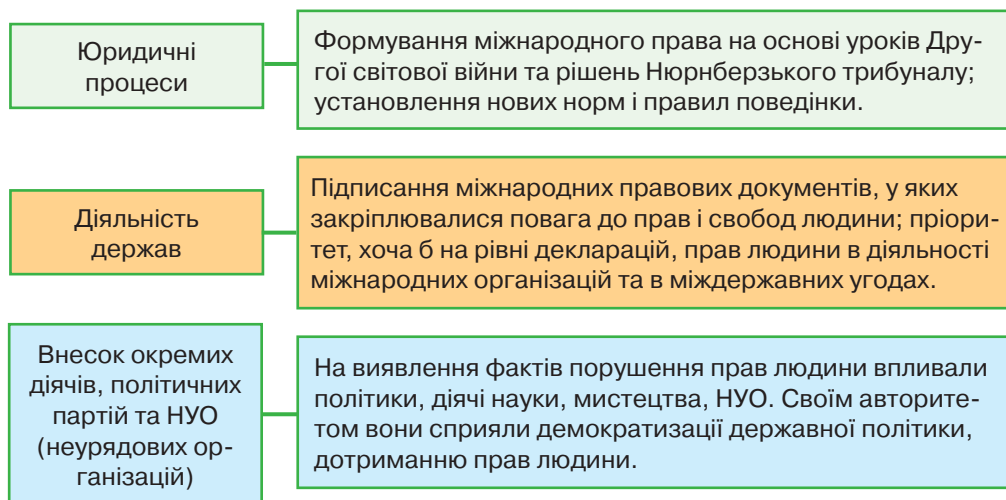
уміти встановлювати послідовність і синхронність подій, пов'язаних з утвердженням у Західній Європі ліберальної демократії та соціальної ринкової економіки; використовувати карту як джерело інформації про процеси економічної інтеграції Західної Європи; характеризувати шведську соціальну модель, процеси зміцнення демократії та формування соціального ринкового господарства на Заході в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.; етнонаціональні проблеми Заходу й оцінювати шанси на їхнє вирішення в найближчому майбутньому; визначати причини й наслідки тривалого економічного зростання у ФРН та Італії; руху афроамериканців за громадянські права, боротьби за права конфесійних, мовних та інших меншин у країнах Заходу; причини й ознаки кризових явищ у ЄС, розробляти стратегію їхнього подолання; роль США та ЄС у сучасних міжнародних відносинах; висловлювати обґрунтоване судження про політичну діяльність Конрада Аденауера, Ентоні Блера, Шарля де Голля, Джона Кеннеді, Ангели Меркель, Франсуа Міттерана, Барака Обами, Рональда Рейгана, Маргарет Тетчер, Дональда Трампа, П'єра Трюдо.

§ 4. Процеси демократизації в повоєнному світі

1. Зміцнення демократії на Заході після Другої світової війни: розширення прав людини

Після закінчення Другої світової війни важливу роль у поглибленні й розширенні демократії в Західній Європі відіграло те, що за роки війни в окупованих нацистами країнах на базі руху Опору сформувалися соціально активні групи громадян. Вони й після війни впливали на суспільно-політичне життя. Активним «демократизатором» були також Сполучені Штати Америки. З одного боку, американці заохочували європейську інтеграцію, що мало сприяти стабілізації демократичних країн; з іншого боку — НАТО демократизувалися країни з недемократичним минулим (Італія, Західна Німеччина) і диктаторськими режимами при владі (Португалія, Іспанія).

- Проаналізуйте чинники, які впливали на демократичні процеси, сприяли розширенню прав людини в післявоєнному світі. Чому, на Вашу думку, вони проявилися після завершення Другої світової війни? Чому цього не відбулося після Першої світової війни?

Після закінчення війни права людини почали відігравати дуже важливу роль. Це було зумовлено декількома причинами. *По-перше*, у 1920–1930-х роках більше уваги приділялося захисту прав меншості, а не всіх людей загалом. *По-друге*, історично поняття «права людини» пов'язане з лівими поглядами. *По-третє*, права людини не пропагувала жодна впливова політична партія. *По-четверте*, проблема прав людини вважалася «західною» темою, яку не порушували в СРСР, країнах Азії та Африки. До того ж обидві наддержави та європейські колоніальні держави, зважаючи на власні інтереси, намагалися не наголосувати на цій проблемі.

Шлях, пройдений від Атлантичної хартії та Статуту ООН до Загальної Декларації прав людини (1948), міжнародних пактів про права людини (1966), був складним. У Європі, розділеній «залізною завісою», права людини системно порушували не тільки в країнах під владою комуністів, а й в Іспанії, Португалії та Греції.

Свічення

- Як Ви думаєте, чому в умовах «холодної війни» майже ніхто не виступав проти порушення прав людини як таких, а лише зважаючи на те, **де** відбулося порушення та **хто** його здійснив?

«Людство поділилося на два класи: на тих, хто виступає проти порушень громадянських свобод у Росії, але не в США; і тих, хто засуджує їх у США, але не в Росії. Навряд чи хтось виступає просто проти порушень громадянських свобод».

Бертран Рассел, британський філософ (1956) (Cited in Hugh Wilford, The CIA, the British Left and the Cold War: Calling the tune? — Frank Cass : London, 2003. — P. 216)

З часом почали створювати міжнародні правозахисні організації, які фіксували випадки порушення прав людини та зверталися до світової громадської думки з метою засудження таких явищ. Однією з найвпливовіших правозахисних організацій світу є «*Amnesty International*» («*Міжнародна амністія*»), утворена на початку 60-х років ХХ ст. Ця організація виникла в рамках кампанії на захист політичних в'язнів («в'язнів сумління») у Радянському Союзі. Однак її активісти виявляли також порушення прав людини в інших країнах світу. Зокрема, «*Amnesty International*» жорстко критикувала військову диктатуру в Греції. Надалі захист прав людини зосереджувався переважно на СРСР, недемократичних країнах Латинської Америки та Південної Африки.

Пригадайте

- Що таке авторитаризм?
- У яких країнах у 1920–1930-х роках установилися авторитарні режими?
- Як вирішувала проблеми в міжвоєнний період Європа, яка опинилася між демократією та авторитаризмом?

2. Падіння авторитарних режимів у Південно-Західній Європі в 1970-х роках

З-поміж країн післявоєнної Європи, які не потрапили під контроль Радянського Союзу, вирізнялися держави з авторитарними режимами — Португалія, Греція та Іспанія. У Португалії існувала диктатура А. Салазара, у Греції — «чорних полковників», в Іспанії — генерала Ф. Франко. Ці країни навіть у 70-і роки ХХ ст. були біднішими за інші країни Європи. Оскільки вони не стали повноправними членами Європейського економічного співтовариства, яке згодом перетворилося на Європейський Союз, їхні громадяни не могли скористатися перевагами загальноєвропейської інтеграції. Коли ж авторитарні режими зіткнулись із серйозними кризовими явищами, заможніші сусіди пообіцяли їм фінансову допомогу тільки за умови проведення демократичних перетворень. Гроші в обмін на демократію — перед таким вибором постали південноєвропейські диктатури.

Першою країною, де було повалено диктатуру, стала **Португалія**. Після краху монархії на початку ХХ ст. у країні розпочався період політичної та економічної нестабільності. Уся реальна влада була зосереджена в руках міністра фінансів, а потім прем'єр-міністра *Антоніу де Олівейра Салазара*. Він проголосив «нову державу», у якій президент і парламент відігравали формальну роль. У диктатурі А. Салазара поєдналися націоналізм та ізоляціонізм.

Наприкінці 1960-х років за станом здоров'я А. Салазар уже не міг керувати країною. Прибічники диктатора відправили його у відставку, однак після смерті А. Салазара режим протримався ще чотири роки. За майже сорок років диктатури жертвами політичних репресій стали орієнтовно 30 тис. осіб.

Після смерті А. Салазара до влади прийшов його послідовник *Марселу Каєтану*. Він послабив обмеження свободи слова й тиск на політичну опозицію, збільшив видатки на освіту. Проте через декілька років лібералізація припинилася, рівень життя населення знизився. Португалія була найбіднішою країною Європи. Майже половину її бюджету поглинала африканська колоніальна політика.

25 квітня **1974 р.** в країні відбувся безкровний військовий державний переворот, здійснений «Рухом капітанів». Переворот переріс у *«Революцію гвоздик»*. За легендою, мешканка Лісабона в день перевороту встромила гвоздику в дуло рушниці зустрічного солдата. Події відбувалися в сезон гвоздик, і за її прикладом португальці почали роздавати червоні гвоздики солдатам.

Відеосюжет про португальську «Революцію гвоздик»:
<https://youtu.be/36K79SUiRFI>

- Як Ви вважаєте, у чому символізм сцени, зафіксованої фотокореспондентом? Що могла означати квітка, устромлена в дуло рушниці?

У дні перевороту. 1974 р.

Після прийняття в 1976 р. нової конституції в Португалії розпочався процес демократизації, армійські підрозділи виводили з колоній в Африці; і вони оголошували про свою незалежність.

Після краху салазарівського режиму Португалія певний час балансувала на межі громадянської війни, пережила невдалу спробу правого перевороту та зрештою вступила на шлях європейської інтеграції.

Свідчення

- Яким було, на думку експерта міжнародної правозахисної організації, внутрішнє й міжнародне значення «Революції гвоздик»?

«Революція гвоздик» — перша з багатьох наступних «квіткових», або «кольорових», революцій. ...«Революція гвоздик» привела до повалення закріпленої законом диктатури. Вона раз і назавжди покінчила з європейським колоніалізмом в Африці. ...Вона стала стимулом для мирних демократичних змін у сусідній Іспанії. ...Зрештою, це була подія, що спричинила «третю хвилю» демократизації — явище, покликане змінити політику в усьому світі».

Арк Паддінгтон, експерт міжнародної правозахисної НУО «Freedom House» («Дім свободи») (Arch Puddington. *Remembering Portugal's Carnation Revolution.* — <https://freedomhouse.org/blog/remembering-portugals-carnation-revolution>)

У **Греції** після завершення Другої світової війни відбувалася громадянська війна. Було відновлено монархію, а в 1952 р. країна вступила до НАТО. Проте в результаті військового перевороту 1967 р., який очолили молодші офіцери сухопутних військ (моряки й льотчики не тільки не підтримали заколот, а й здійснили невдалу спробу контрперевороту), було встановлено диктатуру «чорних полковників». Король емігрував з країни, а військових правителів не підтримувала жодна партія чи верства населення.

Свічення

- Як описує представників режиму «чорних полковників» Б. Єлавич? Пригадайте відомі Вам з історії приклади, коли вихідці із соціальних «низів» захоплювали владу й установлювали диктатуру.

«Нові військові лідери мали багато спільного. Усі вони народилися в селі й поза Грецією майже нічого не знали. Походили з бідних родин, для яких єдиною можливістю підвищення суспільного статусу був вступ до лав армії. ...Пізніше, під час громадянської війни, усі вони боролися проти комуністів. Дехто з них належав до ультраправих організацій... Вони наголошували на традиційних чеснотах: відданості, релігійній та національній самосвідомості; стверджували, що переворот запобіг комуністичному заколоту».

Барбара Єлавич, дослідниця історії Балкан (Історія Балкан. XX століття / пер. з англ. — К. : Свенас, 2004. — Т. II. — С. 534–535)

Протягом семи років існування авторитарного режиму більшість населення ставилася до нього негативно. Після придушення в 1973 р. виступу студентів Афінського політехнічного університету «чорні полковники» зіткнулися з опозицією. Поштовхом до повалення режиму став Кіпрський територіальний конфлікт 1974 р. між грецькою й турецькою етнічними громадами. З метою повалення демократично обраного уряду правлячий режим Греції організував на острові державний переворот. У відповідь Туреччина відправила на Кіпр контингент збройних сил нібито для відновлення конституційного порядку (до речі, північна частина Кіпру донині залишається окупованою Туреччиною).

У Греції була оголошена загальна мобілізація для підготовки до війни з Туреччиною. Проте грецькі офіцери, які усвідомлювали неминучість військової поразки в разі повномасштабної війни з Туреччиною, здійснили в **1974 р.** переворот і повалили режим «чорних полковників».

- Як Ви вважаєте, на фотографії зображені прибічники чи противники правління «чорних полковників»? Чому Ви дійшли такого висновку?

Переворот у Греції. 1974 р.

На роль лідера країни організатори перевороту запросили колишнього прем'єр-міністра *Константіноса Караманліса*. Він не обмежився частковими реформами, а радикально змінив політичну систему Греції на засадах демократії. Лідерів режиму «чорних полковників» віддали під суд. Завдяки демократизації в 1979 р. Греція стала членом Європейського Союзу.

Відеосюжет про повалення режиму «чорних полковників» (англ.):
<https://youtu.be/GZw0wcgHgfс>

Згадайте

- Якими були причини й наслідки громадянської війни в Іспанії в 1936–1939 рр.?

В *Іспанії* після перемоги націоналістів у громадянській війні 1936–1939 рр. установився авторитарний режим генерала Ф. Франко. Під час Другої світової війни Іспанія офіційно була нейтральною країною, що не завадило їй відправити на Східний фронт «блакитну дивізію» на допомогу німцям. Коли ж західні союзники почали перемагати, Ф. Франко повернув залишки дивізії на батьківщину. Після війни режим Франко ще більше зміцнів, зокрема завдяки тому, що диктатор активно просував ідею національного примирення щодо подій громадянської війни. Післявоєнна Іспанія була оголошена монархією з «тимчасово відсутнім» монархом.

«Холодна війна» об'єднала Іспанію та країни Заходу. Через десять років після створення ООН Іспанія стала членом цієї організації. Однак ні економічне піднесення 1950-х років завдяки американській допомозі, ні лібералізація суспільно-політичного життя наприкінці 1960-х років (дозвіл на економічні страйки, відновлення місцевого самоврядування, послаблення цензури в ЗМІ тощо) не могли приховати репресій проти політичних опонентів режиму Франко: анархістів, соціалістів, комуністів, сепаратистів. Наприкінці життя внаслідок хвороби диктатор самоусунувся від управління країною. У 1975 р. Ф. Франко помер, управління країною перейшло до короля *Хуана Карлоса I*, який забезпечив перехід країни від тоталітарного режиму до демократії.

Свідчення

- На які особливості переходу від авторитаризму до демократії в Іспанії звертає увагу Ч. Павелл? Чи можна безкровний досвід Іспанії використати в інших країнах, де існують авторитарні режими?

«Для процесу демократизації Іспанії... характерні такі особливості: (парадоксальне) використання інститутів і конституційних процедур колишнього режиму в процесі демократизації, що забезпечило наступність (зокрема, монархії); переговори між... представниками авторитарного режиму й опозиціонерами; залучення представників усіх основних політичних сил до процесу ухвалення рішень; а також обговорення віч-на-віч вирішальних етапів, у яких брало участь обмежене коло учасників».

Чарльз Павелл, директор Королівського інституту Елькано (*Іспанія*) (Charles Powell. *Revisiting Spain's Transition to Democracy*, p. 44. — <http://www.iemed.org/publicacions/historic-de-publicacions/monografies/sumaris-fotos-monografies/revisiting-spains-transition-powell-charles.pdf>)

- Порівняйте маніфестацію 1977 р. в Мадриді та маніфестацію 1974 р. в Греції (див. фотографію на с. 41). Що споріднює ці фотографії?

Цей перехід відбувся доволі швидко (від смерті Ф. Франко до ухвалення через три роки конституції Іспанії) і мирно завдяки своєрідному *пакту еліт* — співпраці між колишніми політичними противниками — від анархістів і комуністів до франкістів і монархістів. Жодна інша країна Південної Європи не спромоглася на подібний «пакт еліт».

Відеосюжет про перехід Іспанії від диктатури Ф. Франко до демократії (англ.): <https://youtu.be/Njcr5JJqnYQ>

3. Утвердження принципів громадянського суспільства

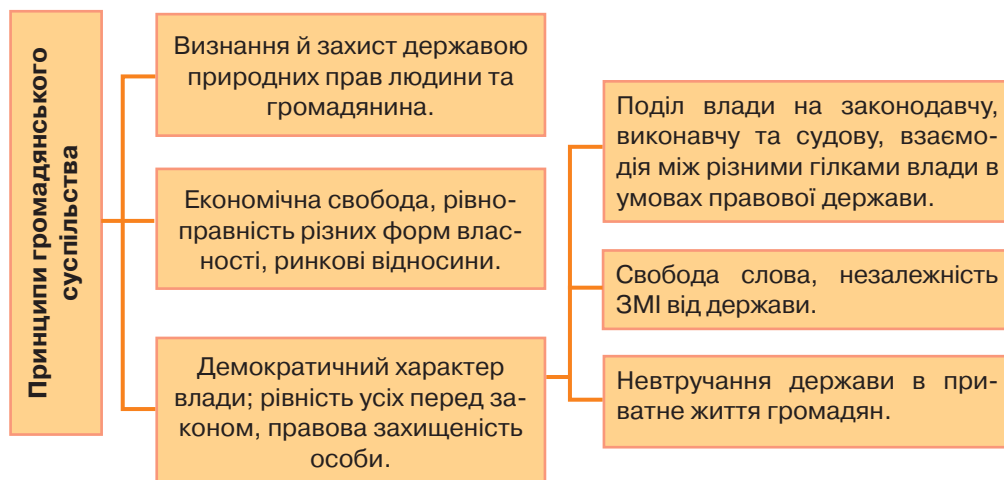
У політичному житті країн Європи після закінчення Другої світової війни відбувалися значні зміни, утверджувалися *принципи громадянського суспільства*.

Утвердженню принципів громадянського суспільства сприяло розширення мережі та впливу неурядових організацій, найавторитетніші з них отримували «дорадчий статус» від поважних міжнародних організацій, зокрема ООН. Ще одним важливим напрямом розвитку була деколонізація, яка сприяла становленню громадянського суспільства в раніше пригноблених країнах світу.

Значним досягненням було подальше розширення прав жінок, які вони вибороли в роки війни завдяки значному внеску в перемогу над нацизмом. Після 1945 р. жінкам стали доступні певні «чоловічі» професії, вони отримали право голосу (у Франції — у 1945 р., в Італії — у 1946 р.).

Внутрішній та міжнародний туризм стимулював культурний обмін між людьми, під впливом побаченого в інших країнах руйнувалися стереотипи. Змі-

- Ознайомтеся зі схемою. Принципи громадянського суспільства, на Вашу думку, захищають інтереси держави та правлячих еліт чи інтереси громадян?

нилися кордони, Європа поділилася на два ідеологічні табори, проте соціальні, економічні та культурні зміни відбувалися по обидва боки «залізної завіси».

Згадайте

- Що означають поняття «консерватизм», «лібералізм», «неолібералізм», «соціал-демократія», «соціалізм», «комунізм»?

4. Тенденції післявоєнного розвитку партійних систем

У західноєвропейських країнах не тільки відновлювали свою діяльність партії, які існували до війни, а й виникали нові, що віддзеркалювали настрої покоління, яке пережило Другу світову війну. Партії й політики, які розв'язали війну, втратили вплив і відійшли в політичне небуття. Гострота протиробства між політичними партіями в післявоєнній Європі згладжувалася, бо всі ще пам'ятали про пережите в роки війни.

Європейські *консервативні партії* (за винятком Великої Британії) не брали участі в русі Опору й навіть частково співпрацювали з окупантами, через що втратили підтримку населення. Канадські й північноєвропейські консерватори також задовольнялися статусом опозиціонерів до правлячих, переважно центристських, партій. Консерватори виступали за зменшення податків на бізнес, за обмеження втручання держави в економіку, у відносини між роботодавцями й працівниками.

Плакат із закликом голосувати за британську консервативну партію на виборах 1950 р.

Французьким різновидом післявоєнного консерватизму був *голізм*. Прихильники Шарля де Голля аж до середини 1970-х років залишалися однією з найвпливовіших політичних течій у країні.

Хоча традиційні *ліберальні партії* втратили вплив ще на початку ХХ ст., у післявоєнній Європі лібералізм як політична течія залишався життєздатним. Ліберальні гасла активно використовували популярні завдяки вдалим соціальним реформам християнські та соціал-демократичні партії й рухи. Однак у Британії ліберальна партія не спромоглася ввійти до складу уряду, а італійські ліберали розпалися на дрібні групи.

У післявоєнні десятиліття неабияк зросла популярність *християнських демократів*. У Західній Німеччині Християнсько-демократичний союз (ХДС) вважався творцем німецького «економічного дива» 1950–1960-х років. Впливовою політичною силою була також Християнсько-демократична партія Італії.

Важливу роль у політичному житті в післявоєнні роки відігравали *соціалістичні* та *соціал-демократичні партії*, які в деяких країнах утворювали урядові коаліції. Загалом

- Розгляньте карикатуру. Як Ви думаєте, чому художник іронізує над складеним Ш. де Голлем списком французьких вимог до Британії?

Британська карикатура на Ш. де Голля, який зачитує перелік вимог до Великої Британії для вступу в ЄС. 1970-і роки

у країнах Західної Європи, за винятком Італії та Франції, вони були численнішими за комуністичні партії. З метою узгодження дій партій соціалістичного спрямування на початку 1950-х років був створений *Соціалістичний інтернаціонал*. Більшість соціалістичних партій зберігала тісні зв'язки з профспілками й відмовлялася від революційних методів поліпшення життя населення. Тому цілком логічним був розрив з марксизмом з його застарілими уявленнями про диктатуру пролетаріату, а також заперечення радянського тоталітаризму. Чимало європейських соціалістів узагалі не визнавали Радянський Союз соціалістичною державою.

Соціалістичні й соціал-демократичні партії виступали за правову державу, демократію, демократичний соціалізм. У післявоєнні роки соціалістичні партії були представлені в уряді 12 європейських країн. Успішно діяли соціалістичні партії у Швеції, Норвегії, Данії, Західній Німеччині.

Традиційно строкатою була й залишається партійна система *Італії*. На кожних виборах за місця в парламенті змагаються десятки партій. Не здобувши більшості, вони утворюють тимчасові коаліції.

Вплив *комуністичних партій* на політичне життя країн світу в післявоєнний період пояснювався тим, що в роки Другої світової війни чимало комуністів брало активну участь у русі Опору, завдяки чому вони здобули багато прихильників. Особливо значними були їхні успіхи у Франції та Італії. Певну роль зіграло й те, що праві ліберальні й консервативні партії не тільки не брали участі в русі Опору, а ще й співпрацювали з окупантами й тому були знеславлені. Через те, що в країнах Центрально-Східної Європи Радянський Союз привів до влади комуністів, а також через початок «холодної війни» західноєвропейські компартії опинились у складному становищі. Населення вважало їх маріонетками СРСР, які певною мірою також відповідають за радянський експансіонізм у міжнародних справах. Західноєвропейським комуністичним партіям дедалі важче було поєднувати роботу в коаліційних урядах з виправданням тоталітарної сутності комунізму й агресивної зовнішньої політики СРСР. Як наслідок, упродовж 1947–1948 рр. у країнах Західної Європи їхні представники були змушені вийти зі складу коаліційних урядів і згодом перейшли в опозицію до демократичних партій.

Основні події

1974 р. — падіння авторитарних режимів у Португалії та Греції.

1975 р. — падіння авторитарного режиму в Іспанії.

Заняття та завдання

1. Охарактеризуйте напрями розширення прав людини на Заході після Другої світової війни.
2. У чому виявлялось утвердження принципів громадянського суспільства в післявоєнному світі?
3. Якою була природа авторитарних режимів у країнах Південно-Західної Європи та які події й обставини зумовили їхнє падіння?
4. Які наслідки для Португалії, Греції та Іспанії мало падіння авторитарних режимів у цих країнах?
5. Охарактеризуйте тенденції розвитку партійних систем у західноєвропейських країнах після Другої світової війни.
6. Які партії посилили свої позиції в політичних системах своїх країн, а які, навпаки, втратили значну частину впливу? Поясніть, чому.

§ 5. Рухи за права людини та громадянські права

Пригадайте

- Пригадайте з інтегрованого курсу «Громадянська освіта» значення поняття «людська гідність». Що таке *рівноправність*? Які існують механізми й методи захисту та відстоювання людської гідності? Охарактеризуйте основоположні права та свободи людини, стереотипи й упередження, забобони, основні форми та прояви дискримінації, толерантність.
- Які демократичні права та свободи були проголошені для афроамериканців США за наслідками Громадянської війни 1861–1865 рр.?
- Якими були гасла й методи діяльності ку-клукс-клану?
- Знаряддям у чиїх руках були та які функції виконували суди Лінча?
- Що таке *сегрегація*? Якими були її прояви в США в другій половині XIX — першій третині XX ст.?

1. Рух афроамериканців США за громадянські права. Мартін Лютер Кінг

Наприкінці 1940-х років у США за президентства демократа *Гаррі Трумена* дедалі гучніше лунали вимоги афроамериканців покласти край расовій дискримінації. Фактів ставлення до них як до людей «другого сорту» у США було достатньо: відмова в наданні роботи, роздільне навчання дітей у школах, окремі місця в громадському транспорті. Траплялися випадки лінчування. Реакцією на расистські акції ку-клукс-клану став екстремістський рух «Влада чорних». Особливо напруженим було становище в південних штатах країни. Долаючи опір впливових конгресменів з Півдня, президент-демократ Г. Трумен підписав указ про заборону всіх форм расової дискримінації.

Президент *Дуайт Ейзенхауер* продовжив курс на викорінення расової дискримінації. Зокрема, він наполіг на спільному навчанні дітей у школах. У 1957 р. до південного містечка Літл-Рок в Арканзасі за наказом президента були навіть уведений федеральні війська, аби дев'ять школярів-афроамериканців могли зайти до школи. Того ж року конгрес ухвалив закон про захист виборчих прав афроамериканців. Драматичним був процес подолання расової дискримінації в громадському транспорті.

- Розгляньте фотографію. Який висновок про атмосферу щодо спільного навчання дітей з різним кольором шкіри Ви можете зробити?

Військові супроводжують учнів-афроамериканців до школи. м. Літл-Рок (США). 1957 р.

Такі кроки президента схвально сприйняли лідери афроамериканців, серед яких особливо популярним був **Мартін Лютер Кінг**. Завдяки підтримці громадськості, Д. Ейзенхауер створив передумови для мирного вирішення расового питання в 1960-х роках.

Особистості

Мартін Лютер Кінг (1929–1968) — американський баптистський проповідник, правозахисник, борець за расову рівність. Лауреат Нобелівської премії миру (1964). Учасник та організатор акцій на захист громадянських прав афроамериканців. У квітні 1968 р. був смертельно поранений снайпером. З 1986 р. в третій понеділок січня в США відзначається День Мартіна Лютера Кінга.

Пік боротьби афроамериканців за громадянські права припав на 1960-і роки. Хоча рух, очолюваний М. Л. Кінгом, сповідував ненасильницькі методи боротьби, у молодіжному середовищі лунали заклики до більш рішучих дій. У квітні 1963 р. під час акції протесту в Бірмінгемі М. Л. Кінга було заарештовано, однак під тиском громадськості через тиждень його звільнили. Того ж року школярі й студенти афроамериканського походження організували «хрестовий похід дітей». Пройшовши «маршем на Вашингтон», понад 200 тис. демонстрантів зібралися перед Меморіалом Лінкольна, де М. Л. Кінг виголосив свою знамениту промову «Я мрію».

Свічення

- Проаналізуйте уривок з виступу М. Л. Кінга. Які, на Вашу думку, етичні й моральні цінності та прагнення втілені в його словах? Хто ще з відомих Вам діячів ХХ ст. був прихильником ідеї ненасильницької боротьби за справедливість?

«Я мрію, що колись... у Джорджії нащадки рабів зможуть сісти за один стіл з нащадками рабовласників.

Я мрію, що колись штат Міссісіпі... перетвориться на оазу свободи й справедливості...

Я мрію, що колись в Алабамі, штаті жорстоких расистів... темношкірі хлопці й дівчата візьмуться за руки з білими хлопцями й дівчатами, як брати й сестри. Я мрію».

З виступу Мартіна Лютера Кінга 28 серпня 1963 р. у Вашингтоні
(http://avalon.law.yale.edu/20th_century/mlk01.asp)

Відео промови Мартіна Лютера Кінга 28 серпня 1963 р. (англ.):
<https://youtu.be/3vDWWy4CMhE>

М. Л. Кінг та інші лідери руху за громадянські права зустрілися в Білому домі з обраним у 1961 р. президентом *Джоном Кеннеді*. Він запевнив їх у своїй відданості ідеям расової рівності. Проте восени 1963 р. Дж. Кеннеді вбили. Його законопроекти намагався провести в конгресі новий президент *Ліндон Джонсон*. Після вбивства навесні 1968 р. М. Л. Кінга піднялася нова протестна хвиля. Заворушення розпочалися одночасно в усіх великих містах країни. Найбільше

постраждали міста Чикаго, Клівленд і Вашингтон. Рух за громадянські права (1955–1968) — одна з найдраматичніших сторінок американської історії.

2. Молодіжні виступи наприкінці 1960-х років

1968 рік ознаменувався масовими нескоординованими молодіжними виступами в різних частинах світу, що переросли в справжню студентську революцію. Демократизація освіти, відкриття нових навчальних закладів після закінчення Другої світової війни зробили вищу освіту доступнішою. Вона перестала бути привілеєм забезпечених членів суспільства, у дітей з незаможних родин з'явилися нові можливості. Це була справжня революція не тільки в соціальній структурі суспільства, а й у масовій свідомості.

Молодіжні виступи були зумовлені не тільки й не стільки економічними причинами, адже ситуація в економіці була відносно стабільною. У 1968–1969 рр. у Франції, Німеччині, Італії, Великій Британії та США учасники молодіжних акцій протесту виступали проти війни США у В'єтнамі, засуджували імперіалізм, нерівність і несправедливість, критикували систему освіти, виступали проти расової та гендерної дискримінації, за збереження довкілля.

Сформоване до 1960-х років у Європі й Північній Америці «суспільство споживання» викликало в молодого покоління громадян огиду й породжувало відчуття порожнечі та відчуженості. Через альтернативну культуру молодь намагалася створити «нову родину», яку єднає духовна близькість, а не матеріальні цінності. «Нас не люблять, нам лише купують іграшки», «Не можна захопатись у приріст промислового виробництва», «Дайте світові шанс!» — такі гасла з'являлися на плакатах мітингувальників. Небажання служити в армії, зокрема брати участь у війні у В'єтнамі, та інші проблеми спонукали політизовану молодь до участі в протестах.

У Франції в середині 1960-х років опозиція критикувала внутрішню політику президента Ш. де Голля за націоналізм, ігнорування демократичних процедур і схильність до авторитаризму.

У травні 1968 р. у французьких університетах і колежах розпочалися студентські заворушення. До Парижа ніби повернувся революційний дух 1848 р. У Латинському кварталі, де було чимало навчальних закладів, спорудили барикади з бруківки, повалених дерев та інших матеріалів. Студенти захопили університет Нантер, після чого уряд вирішив закрити навчальний заклад. Студенти й солідарні з ними містяни домагалися звільнення заарештованих напередодні активістів з паризького Сорбоннського університету, а також реформування вищої освіти. У відповідь поліція застосувала силу; десятки учасників протестів зазнали поранень. Ці події ввійшли в історію під назвою «червоний травень».

Французька карикатура на авторитаризм Ш. де Голля «Примусовий шлюб». 1960-і роки

«Так чи ні?» — запитує озброєний прихильник Ш. де Голля «наречену» (Маріанну — символ Франції). Політики змушують її відповісти «нареченому» (Ш. де Голлю) «так».

Захоплення Сорбоннського університету в Парижі. 1968 р.

Студентський бунт і заворушення у Франції спалахнули не тому, що погіршилися матеріальні умови життя французів, зокрема студентів. Навпаки, на Заході спостерігалось економічне піднесення, у Франції бурхливо розвивалась економіка, знижувався рівень безробіття. Однією з причин «червоного травня» 1968 р. стала суперечність між спробами покоління, яке пережило дві світові війни, нав'язати молоді, котра народилася після війни й виросла в умовах миру, свої життєві цінності. Сенсація того, що сталося в Європі (зокрема, у Франції) і США, полягав якраз у протесті проти консервативної стабільності, відсутності змін, браку нових ідей щодо розвитку суспільства. Молодь на повний голос заявила, що обмеження й приписи традиційного буржуазного суспільства неприйнятні й прийшов час змінити післявоєнний спосіб життя. Студентські бунти змусили правлячі еліти пристосовуватися до нових реалій.

Відеосюжет про акції протесту в Парижі в травні 1968 р.:
https://www.youtube.be/3O1_J4n56QA

Молодіжні виступи відбулися також у Західній Німеччині, Бельгії, Польщі, Югославії, Мексиці. У багатьох країнах організували протестні акції проти введення радянських військ у Чехословаччину. У результаті молодіжних бунтів 60-х років ХХ ст. відбулися значні соціальні зміни. Протестний рух стимулював розвиток світової молодіжної культури, поширилися ідеї толерантності заради забезпечення внутрішнього миру й запобігання повторенню масових виступів.

3. Рух хіпі

1960-і роки були періодом руйнування усталених цінностей та норм поведінки. Частина молодих людей стала політичними активістами, інші демонстрували неприйняття традиційної культури своїм зовнішнім виглядом і способом життя. Яскравим символом тієї епохи стали *хіпі* («діти квітів») — міжнародний молодіжний рух, що перетворився на контркультуру. Хіпі проголошували основними цінностями свободу, радість життя й безмежну любов до всіх людей, незалежно від раси чи віросповідання.

Хіпі були переважно політично незаангажованими вихідцями із середнього класу або заможних родин. Їх вирізняв особливий стиль одягу (джинси, сорочка, сандалі, саморобні плетені браслети, у чоловіків — бороди, довге волосся). Зазвичай хіпі не цікавилися політикою, однак вони виступали проти насильства, пропагували відкритість і терпимість.

Хіпі брали участь у антивоєнних протестах і маршах, зокрема в загальнонаціональній демонстрації 1969 р. проти війни у В'єтнамі. Також сприяли становленню екологічного руху. «Діти квітів» улаштовували фестивалі рок-музики. Під впливом східних вірувань, які проповідували пошуки щастя й гармонії поза матеріальним світом, тисячі хлопців і дівчат тікали з дому й утворювали комуни.

Популярна в середовищі хіпі група «Merry Pranksters» на своєму культовому розмальованому автобусі. 1964 р.

Легендарною подією став музичний фестиваль «Вудсток» у США влітку 1969 р., на який з'їхалося майже півмільйона людей. Кумирами «дітей квітів» були рок-музиканти Джон Леннон, Дженіс Джоплін, Джим Моррісон, Джимі Гендрікс, Боб Ділан та ін.

Американські хіпі поєднали елементи буддизму, індуїзму й індіанських вірувань, заперечували споживацький капіталізм, закликали жити в гармонії з природою, пропагували вільне кохання та життя в комунах. Гасло хіпі — «Мир. Любов. Свобода» («Love. Peace. Freedom»).

Із середини 1970-х років рух хіпі почав занепадати. Чимало його активних учасників повернулося до повсякденних справ, стало звичайними громадянами. Історично рух хіпі значно вплинув на культуру західної цивілізації, розвиток суспільства й навіть політику.

Відеосюжет про фестиваль «Вудсток» у 1969 р. (англ.):
<https://youtu.be/feNbARG4mv4>

4. Прояви етнонаціоналізму

Проблема Квебеку. У 1990-х роках у Канаді Громадянський форум (групи активних громадян, які вивчали запити типових канадців) визначив характерні ознаки канадської ідентичності. З'ясувалося, що основними цінностями, які поділяють жителі всіх регіонів країни, є віра в рівноправність і справедливість, свободу, мир і ненасильницькі зміни; у дівість діалогу; необхідність посилення контактів між різними регіонами й групами населення; толерантність; підтримка культурного розмаїття; доброта й щедрість; захист і збереження довкілля.

Свідчення

- Ознайомтеся з уривком з історичного документа. Як Ви вважаєте, чому для канадців було важливо сформулювати цінності, які визнаватимуть представники всіх національних груп, що населяють країну? Чи актуальна ця проблема для України?

«На форумі обговорювали ідеї національної ідентичності, а також основні канадські цінності... Було зрозуміло, що учасники форуму мають дуже сильне відчуття самобутності, яке вирізняє нас як людей, а не тільки як американців чи мешканців якоїсь іншої країни».

З доповіді Громадянського форуму (Carl F. Smith, Danial J. McDevitt, Angus L. Scully. Canada Today. — Scarborough; Ontario: Hall Canada Inc., 1996. — P. 12)

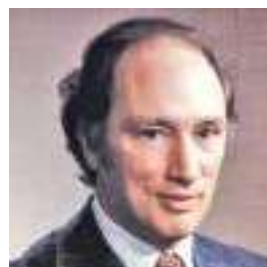
- Якою, на Вашу думку, є позиція автора цієї карикатури, на якій усі написи зроблено англійською та французькою мовами?

Канадська карикатура.
1990-і роки

Канадська національна самоідентифікація ґрунтується на двох культурах і на двох мовах — англійській та французькій. Франкомовні канадці, які проживають у провінції Квебек, захищають свою мову та свої культурні традиції. Післявоєнний уряд провінції наполягав на розширенні владних повноважень Квебеку, зокрема щодо контролю над податками, призначень на керівні посади, упровадження французької мови. Ці вимоги спричинили конфлікт між Квебеком та іншими регіонами Канади, адже більшість канадців не погоджувалася з наданням Квебеку повноважень, яких не мали інші провінції. Щоб довести франкоканадцям, що вони рівноправні з англоканадцями, уряд запровадив двомовність і двокультурність.

У 1960-х роках ситуація у Квебеку загострилася, і ліберальний федеральний уряд *П'єра Трюдо* прийняв у 1969 р. закон про офіційні мови. Цей закон проголосовував рівність англійської та французької мов, застосування двомовності в районах, де чисельність мовної меншини перевищує 10 %, а також вивчення французької мови чиновниками. Однак квебекські радикали виступали за вихід провінції зі складу Канади, вдаючись навіть до терористичних актів. На початку 1970-х років федеральний уряд ненадовго ввів у Квебеку воєнний стан і направив до провінції війська.

П'єр Трюдо

У Квебеку двічі був проведений референдум щодо статусу провінції (1980, 1995). Більшість квебекців з незначною перевагою проголосувала проти виходу зі складу Канади. У 1998 р. Верховний суд Канади ухвалив рішення, згідно з яким провінція Квебек не може в односторонньому порядку приймати рішення про відокремлення від Канади.

Зустрічайте

- Охарактеризуйте причини громадянської війни в Ірландії, що розпочалася в 1919 р.
- Яке значення мало проголошення в 1921 р. Ірландської Вільної держави зі статусом домініону в складі Британської імперії, а також надання шести протестантським графствам Ольстеру права виходу зі складу Ірландії, щоб вони залишилися частиною Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії?

Проблема Північної Ірландії (Ольстеру). Конфлікт між католиками (корінне населення) і протестантами (вихідці з Англії та Шотландії) переріс у справжню міжетнічну й міжконфесійну війну. Причиною виникнення конфлікту стала

суперечка про конституційний статус Північної Ірландії. Мета *юніоністів* — збереження нерозривного зв'язку з Великою Британією. Натомість *націоналісти* — католицька меншина — прагнули ввійти до складу Республіки Ірландія. Упродовж тридцяти років (1968–1998) насильство на вулицях Північної Ірландії було звичним явищем. У 1968 р. підпільна організація «Ірландська республіканська армія (ІРА)» розпочала збройну боротьбу за возз'єднання Ольстеру з Ірландією. Основним методом боротьби ІРА був терор. За період протистояння загинуло 3600 осіб, було поранено й травмовано майже 50 тис. осіб.

- Розгляньте фотографії. Яка, на Вашу думку, атмосфера панувала в період протистояння в Північній Ірландії?

Повсякденне життя в Північній Ірландії. 1970-і роки

Наприкінці 1960-х років ситуація загострилася настільки, що до Ольстеру було введено англійську армію. Через декілька років уряд припинив повноваження парламенту Північної Ірландії та запровадив пряме правління з Лондона. Тривалий час ІРА не погоджувалася на компроміс щодо питання приєднання Ольстеру до Ірландії, однак завдяки включенню в переговорний процес політичної організації «Шинн фейн» у середині 90-х років ХХ ст. вона оголосила про припинення вогню.

У 1998 р. у Белфасті, столиці Північної Ірландії, між британським та ірландським урядами було підписано «Угоду Страсної п'ятниці». Цей документ відновив самоврядування в Північній Ірландії. Період протистояння закінчився.

- Який висновок можна зробити, порівнявши написи на будинках?

Юніоністський стінбіс
Написи на малюнку:
«Чи можна це змінити?»;
«Так, ми віримо в це».

Лоялістський стінбіс
Напис на будинку: «Ви вїхали до району лоялістів Сенді-Роу — серця боротьби за свободу Ольстеру й Південного Белфаста. Хто нас роз'єднує?»

На початку ХХІ ст. в різних регіонах Європи виникали конфлікти на етнічному, територіальному та культурному ґрунті. Наприклад, в Іспанії регіональна влада заможної автономної області *Каталонія* (столиця м. Барселона) зажадала від центральної влади в Мадриді ще ширших прав. Чимало каталонців переконані, що їхня мова й культура можуть розвиватися лише за умови повної державної незалежності. На початку жовтня 2017 р. керівництво уряду Каталонії й парламенту області провели референдум та оголосили, що майже всі його учасники проголосували за відокремлення від Іспанії. Голова уряду Каталонії та інші керівники автономії підписали документ про проголошення незалежності регіону від Іспанії. Результати референдуму не були визнані ні Іспанією, ні світом.

Центральна іспанська влада скасувала повноваження автономного уряду Каталонії, розпустила парламент і ввела пряме правління. Частина лідерів сепаратистів було заарештовано, частина емігрувала. Вибори до регіональних органів влади, проведені наприкінці 2017 р., не вирішили проблему, адже більшість місць у парламенті Каталонії вибороли представники по-сепаратистськи налаштованих партій.

Інша область Іспанії, *Країна Басків* (Басконія), має широку автономію: власний парламент, поліцію, податкову систему, сама регулює сферу освіти. Однак парламент Країни Басків багато років поспіль домагається від уряду Іспанії дозволу провести референдум про незалежність і щоразу отримує відмову. Історично «баскське питання» було для центральної іспанської влади більш дратівливим, ніж каталонське. Ще за часів диктатора Ф. Франко була утворена екстремістська організація ЕТА («Країна Басків і свобода»), мета якої — боротьба за незалежність Басконії. На початку другого десятиліття ХХІ ст. вона оголосила про завершення насильницької боротьби.

У Європі існують також інші конфліктонебезпечні регіони. Зокрема, прояви сепаратизму час від часу спостерігаються у Великій Британії, Італії, Данії, Бельгії, що зумовлено етнічними, релігійними та соціально-економічними особливостями розвитку регіонів. Кожна країна вирішує проблему з урахуванням рівня розвитку демократії, політичних і культурних традицій.

5. Боротьба за права конфесійних, мовних та інших меншин

У всіх країнах у всі часи культурні, конфесійні, етнічні чи інші меншини прагнули зберегти свої мову, віру й традиції. Створена в 1945 р., ООН розробила певні механізми на захист меншин. Першим таким післявоєнним документом стала Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948 р., набрала чинності в 1951 р.). Згідно з конвенцією, геноцид — це злочин, скоєний з метою знищення групи осіб за національними, етнічними, расовими або конфесійними ознаками.

Боротьба за права меншин у післявоєнному світі спрямована на запобігання дискримінації за певними ознаками, забезпечення рівних прав, сприяння повноцінній участі меншин у суспільному житті; урахування їхніх інтересів при працевлаштуванні тощо. У всьому світі меншини в минулому й тепер нерідко стають жертвами збройних конфліктів і політичної боротьби.

У післявоєнні роки активізувався жіночий рух, спрямований на подолання дискримінації за ознакою статі, забезпечення жінкам рівних з чоловіками умов праці й оплати за неї, використання здоров'язбережувальних засобів контролю за народжуваністю та вирішення інших важливих проблем. Жінки створювали власні організації, об'єднувались у групи. Зокрема, у середині 1960-х років у США була створена Національна організація жінок, яка опікувалася наданням федеральної допомоги центрам денного догляду для матерів, які працюють, домогалася ліквідації дискримінації за ознакою статі та забезпечення рівної оплати для чоловіків і жінок.

Жінки були не єдиною групою, яка вимагала рівності. Закони 1960-х років проти представників сексуальних меншин, а також переслідування їхніх організацій спричинили протести. Ставлення до цих меншин поступово стало на Заході питанням дотримання прав людини.

Основні події

1950–1960-і роки — масові виступи афроамериканців за громадянські права в США.

1968 р. — «червоний травень» у Франції.

Заняття та завдання

1. Сформулюйте причини виникнення руху афроамериканців за громадянські права.
2. Якими були причини молодіжних виступів наприкінці 60-х років ХХ ст., зокрема «червоного травня» у Франції?
3. Розкрийте причини та сутність проявів етнонаціоналізму, зокрема у Квебеку, проблеми Ольстеру, баскського та каталонського сепаратизму. Доберіть з інтернет-ресурсів інформацію про ситуацію в цих регіонах у наш час.
4. Охарактеризуйте підґрунтя та спрямування боротьби за права конфесійних, етнонаціональних та інших меншин у країнах Заходу.
5. Охарактеризуйте внесок М. Л. Кінга в боротьбу за расову рівноправність та його роль і місце в історії.
6. Чому, на Вашу думку, у середині ХХ ст. в демократичній Америці існувала дискримінація за кольором шкіри? Наскільки важливо було для Америки гармонізувати міжрасові відносини?

§ 6. Соціально-економічні зміни у світі

Пригадайте

- Які важелі застосовувалися державами для забезпечення економічної стабільності після світової економічної кризи 1929–1933 рр.?
- У чому полягала теорія державного регулювання Дж. Кейнса?
- Якими були наслідки запровадження в країнах Європи та США державного регулювання соціально-економічних процесів у міжвоєнний період і в роки Другої світової війни?

1. Політика зменшення соціальної нерівності

Після потрясінь «Великої депресії» та скрутних часів Другої світової війни настало «славне тридцятиліття» (1945–1975). США та провідні європейські країни покращили добробут своїх громадян. Майнова нерівність залишилася, однак суттєво зменшилася.

Швидке економічне зростання зумовило високі соціальні стандарти в західному світі. По всій Європі та в США наслідки нерівності в доходах були пом'якшені високим рівнем соціального забезпечення, безкоштовною освітою, високоякісною медичною допомогою, державною допомогою на дітей тощо.

Унаслідок такої соціальної політики показники дитячої смертності в країнах Західної Європи й США знизилися, а тривалість життя зростає.

У **Франції** 1980-і роки пройшли під знаком президента-соціаліста *Франсуа Міттерана* (1981–1995). За цей період на 10 % збільшилася мінімальна заробітна плата, а пенсії та сімейні допомоги — майже на чверть. Однак через інфляцію заходи уряду не змогли суттєво поліпшити матеріальне становище більшості французів. Велике розчарування в населення викликало розорення дрібних підприємств, скорочення робочих місць і зростання безробіття.

У **Великій Британії** лейбористський уряд *Ентоні Блера* (1997–2007) проводив активну соціальну політику на засадах **неолібералізму**. Уряд збільшив штрафні санкції для роботодавців за порушення прав найманих працівників, робітники отримали право на оплачувану 4-тижневу відпустку. На всю територію країни було поширено дію закону про фіксовану мінімальну заробітну плату, удосконалено систему професійної перепідготовки й інші соціальні програми.

У **Канаді** внутрішня політика прем'єр-міністра *П'єра Трюдо* (1980–1984) ґрунтувалася на ліберальних принципах. Зокрема, уряд зрівняв у правах англоканадців і франкоканадців, проводив політику багатокультурності, скасував смертну кару.

Також було звільнено від податків громадян з низькими доходами, підвищено пенсії та соціальну допомогу, організовувалися громадські роботи, поступово зрівнявся статус жінок і чоловіків.

Президент **США** *Барак Обама* (2009–2017) ініціював ухвалення закону про захист споживачів, започаткував реформу системи соціального страхування, що захищала представників середнього класу від банкрутства, а також реформу медичного страхування. Також реалізовувалися програми фінансової допомоги студентам, які брали кредит на освіту, розвивалась альтернативна енергетика, будувалися нові автошляхи.

У **Східній Європі** ситуація була інакшою. Комунисти проголошували своєю метою знищення соціальної нерівності, однак насправді партійна еліта й чиновники жили в набагато кращих умовах, ніж решта населення. Зручного житла споруджували мало, існували великі черги на отримання тісних квартир, на придбання побутової техніки, автомобілів. Водночас плата за комунальні послуги та транспорт була відносно невеликою.

Як у добу «процвітання», так і в період «славного тридцятиліття» у багатьох людей виникла ілюзія, що соціальна нерівність невдовзі зникне. Проте ці

Франсуа Міттеран

Ентоні Блер

Барак Обама

Словник

Неолібералізм — різновид традиційного лібералізму, що поєднує посилення ролі держави в економіці та суспільному житті з принципами демократії, вільної конкуренції, приватного підприємництва. Замість ліберальної держави, яка не втручається в економічні процеси, постає держава, яка здійснює регулювання економіки заради покращення добробуту людей.

мрії зруйнувала нафтова й фінансова криза середини 1970-х років, унаслідок якої соціальна нерівність зростає. Власне, циклічність економічного розвитку й коливання рівня соціальних стандартів притаманні суспільствам з ринковою економікою.

2. Німецьке «економічне диво». Економічне зростання в Італії

Першим канцлером **Федеративної Республіки Німеччини (ФРН)** став **Конрад Аденауер**. Він відіграв значну роль у становленні незалежної демократичної держави. За умовами Боннського договору 1952 р. країна позбулася окупаційного статусу, а через два роки вступила до НАТО. ФРН була однією із засновниць Європейського економічного співтовариства (попередник Європейського Союзу). У політичному житті ФРН провідну роль відігравали дві партії: Християнсько-демократичний союз / Християнсько-соціальний союз і Соціал-демократична партія Німеччини. Упродовж трьох років за підтримки США й інших західних держав ФРН швидко відбудувала господарство й пережила економічне піднесення, яке назвали *німецьким «економічним дивом»*. Велику роль у цьому відіграла вдало проведена грошова реформа. Старі рейхсмарки були скасовані, жителі Західної Німеччини отримали по 40 нових дойчмарок, через два місяці — ще по 20 марок. Приватні накопичення та кредитні активи, інші грошові зобов'язання обмінювались у співвідношенні 10:1; зарплати, пенсії та орендна плата — 1:1. Половину рахунків у банках було збережено, 70 % решти рахунків після перевірки анульовано.

Конрад Аденауер (1876–1967) — федеральний канцлер ФРН (1949–1963). Юрист за освітою. У роки нацистського режиму був двічі ув'язнений. Співорганізатор і голова партії «Християнсько-демократичний союз» (ХДС). Наполягав на історичному примиренні з Францією, виступав проти визнання Німецької Демократичної Республіки.

Відеосюжет «Людвіг Ергард і німецьке «економічне диво»» (англ.):
<https://youtu.be/a0D1RAY5NZ8>

Накопичення банків, державних установ, пошти, залізничного відомства було заморожено, лише в 1957 р. держава погасила борги. Завдяки успішній фінансовій політиці, а також традиційній дисциплінованості й працьовитості німців валовий суспільний продукт з 1949 до 1962 р. зріс майже втричі. Номінальна заробітна плата робітників збільшилася на 140 %, а реальна — майже 90 %. Унаслідок «економічного дива» ФРН перетворилася на своєрідний магніт для країн Східного блоку, а надто для Німецької Демократичної Республіки.

Словник

«Економічне диво» — стрімкий розвиток економіки, що супроводжується зростанням економічних показників, скороченням безробіття та підвищенням рівня життя населення.

Економіка **Італії** в післявоєнні роки також швидко розвивалася. Зростання в 50-70-і роки ХХ ст. було настільки значним, що дало підстави назвати його *італійським «економічним дивом»*. За два десятиліття частка Італії в економічних показниках індустриально розвинених країн зросла майже в півтора раза, а за темпами розвитку економіки країна випереджала інші індустриальні країни, за винятком Японії. Щорічному приросту промислового виробництва сприяв приплив іноземного капіталу, упровадження досягнень науки й техніки в автомобільній промисловості, машинобудуванні, електроніці. Важливу роль відіграли державні субсидії, які надавали прибутковим галузям господарства, а також пільгове оподаткування. Вихід італійських компаній на міжнародний ринок, масовий туризм забезпечили приплив валюти, яку вкладали в розвиток економіки.

3. «Тетчеризм»

Наприкінці 70-х років ХХ ст., коли у Великій Британії загострилися фінансово-економічні проблеми, які не зміг вирішити лейбористський уряд, на дострокових парламентських виборах перемогли консерватори. Уперше в британській історії прем'єр-міністром стала жінка — **Маргарет Тетчер**.

Особистості

Маргарет Тетчер (1925–2013) — прем'єр-міністр Великої Британії (1979–1990). Вивчала право в Лондоні, займалася адвокатською практикою. В урядах, сформованих консервативною партією, обіймала посади міністра з пенсійного забезпечення й соціального страхування та міністра освіти і науки. За незламність отримала прізвисько «залізна леді».

Неоконсервативна політика британського уряду, що отримала назву «тетчеризм», ґрунтувалася на непохитній вірі в переваги вільного підприємництва. Важливим методом реалізації цієї політики був *монетаризм* — теорія, згідно з якою кількість грошей в обігу є визначальним чинником розвитку економіки. Основним стимулом М. Тетчер вважала безпосередню матеріальну вигоду, бажання працівників якнайкраще облаштувати своє життя й життя своєї родини.

Робота в уряді була організована на засадах чіткої підзвітності й високої особистої відповідальності, за що М. Тетчер називали «залізною леді».

Словник

Неоконсерватизм — політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій сучасного суспільства. Особлива увага приділяється стабільності грошової одиниці (монетаризм), звільненню бізнесу від надмірного державного втручання, заохоченню підприємливості та приватної ініціативи.

«**Тетчеризм**» — політика, спрямована на виведення британської економіки з кризи завдяки втіленню неоконсервативної моделі державного регулювання на засадах саморегулювання й державної політики контролю над грошовими та кредитними ресурсами з метою впливу на економічну активність у країні.

Політичні опоненти з лейбористської партії, тред-юніони та чимало пересічних британців спочатку не сприйняли політику «тетчеризму». Деякі профспілки організували страйки у відповідь на законодавчі ініціативи щодо обмеження їхньої діяльності.

Проте із середини 1980-х років болісні реформи почали давати хороші результати, які відчули на собі пересічні британці. Помітно знизилися темпи інфляції, почало скорочуватися безробіття. Спротив профспілок було подолано, і на виборах 1983 р. за лейбористів проголосувало лише 39 % членів профспілок.

- *Який висновок щодо масштабності реформ уряду М. Тетчер Ви можете зробити?*

«Тетчеризм»

Основні заходи

- Підтримка приватного підприємництва.
- Відмова від жорсткої регламентації бізнесу.
- Денаціоналізація (приватизація) нафтової промисловості, авіапромисловості та вантажного транспорту, комунальної власності (частково).
- Обмеження прав на страйки, звуження сфери діяльності профспілок.
- Зменшення ставок податків, збільшення опосередкованих податків.
- Перегляд соціальних програм.
- Підтримка приватних закладів освіти й охорони здоров'я.

Позитивні результати

- Подолання кризових явищ, покращення економічної ситуації.
- Високі темпи економічного зростання.
- Збільшення притоку іноземних інвестицій.
- Модернізація традиційних галузей промисловості.
- Скорочення державного сектора, підвищення його прибутковості.
- Низькі темпи інфляції.
- Зниження рівня безробіття.

Негативні результати

- Зростання вартості комунальних послуг і транспорту.
- Широкий страйковий рух.
- Зростання військових витрат.
- Безробіття, зумовлене перебудовою економіки.

Істотно вплинуло на розвиток економіки й зміцнення фінансів розроблення нафтових родовищ у Північному морі. Велика Британія не тільки забезпечила себе енергоресурсами, а й стала експортером нафти та нафтопродуктів. Це сприяло зменшенню зовнішньої заборгованості країни, накопиченню золотовалютних резервів, зростанню курсу фунта стерлінгів.

Скоротилася кількість робітників, зайнятих безпосередньо на виробництві, зросла зайнятість у сфері обслуговування, збільшився прошарок власників дрібних фірм, з'явилася соціальна група високооплачуваних менеджерів середнього рівня. Щорічно заробітна плата британців зростала на 7–8 %.

Упродовж 1980-х років кількість акціонерів у Британії потроїлася, кожна шоста родина мешкала у власному будинку або квартирі. Більшість виборців належала до середніх верств.

Підвищення матеріального рівня населення сприяло послабленню соціальних суперечностей. У середині 1980-х років останній великий страйк — загальний страйк гірників — тривав майже рік. Понад 180 тис. шахтарів протестували проти рішення влади закрити збиткові шахти, проте «залізна леді» не пішла на поступки шахтарям.

Відеосюжет про шахтарський страйк 1984–1985 рр. у Британії (англ.):
<https://www.youtube.be/3gRgaXib0Sc>

Свідчення

- Ознайомтеся з висловлюванням М. Тетчер. Як би Ви охарактеризували систему соціальних гарантій її уряду: як систему «для всіх» чи систему «кожен сам за себе»? Обґрунтуйте Вашу точку зору.

«Утручання держави ніколи не повинно бути настільки значним, щоб фактично звільняти від особистої відповідальності. Те саме стосується оподаткування; адже коли ви і я тяжко працювали (незалежно від обставин), то, безперечно, знайдеться хтось, хто не робив би цього, якби не було стимулу».

Маргарет Тетчер (травень 1988 р.) (www.margaretthatcher.org/document/107246)

Однак був і негатив: скоротились обсяги житлового будівництва, зменшилося фінансування охорони здоров'я, освіти, довго розроблялася пенсійна реформа тощо. Уряд М. Тетчер переклав відповідальність за рівень безробіття на роботодавців і найманих працівників. Витрати на професійну перепідготовку та навчання молоді зростали, а на підтримку безробітних скорочувалися.

Успіхи в розвитку економіки отримали назву «англійське диво». Однак на межі 80–90-х років ХХ ст. позиції М. Тетчер похитнулися, деякі її кроки гостро критикували керівництво консервативної партії та уряд. Наприкінці 1990 р. під тиском обставин вона пішла у відставку. Ера «тетчеризму» добігла кінця.

4. «Рейганоміка»

У США неоконсервативна політика, яку проводив обраний у 1980 р. президент **Рональд Рейган**, отримала назву «**рейганоміка**».

Особистості

Рональд Рейган (1911–2004) — президент США (1981–1989). Учасник Другої світової війни. Після закінчення коледжу працював спортивним радіокоментатором. У Голлівуді знявся більше ніж у півсотні фільмів, очолював гільдію кіноакторів. У 1966 р. обраний губернатором Каліфорнії від Республіканської партії.

Словник

«**Рейганоміка**» — неоконсервативна політика американського уряду в період президентства Р. Рейгана, що мала на меті зниження інфляції та зменшення рівня безробіття через обмеження державного втручання в економіку, скорочення витрат на соціальні програми, подолання інфляції для забезпечення економічного зростання, зниження податків.

«Рейганоміка»

Основні ідеї	Результати
Скорочення інфляції	Рівень інфляції скоротився майже втричі.
Зниження податків	Податки коливалися залежно від інфляції; для заохочення бізнесу податки для багатіїв було знижено.
Усунення бюрократичних перешкод для інвестицій; обмеження державного втручання в економіку й фінанси	Дерегулювання економіки та значні військові витрати зумовили економічне зростання в 1980-х роках.
Скорочення безробіття	Безробіття скоротилося вдвічі: з 10 до 5 %. Створено 18 млн нових робочих місць.
Скорочення видатків на соціальні програми	Значне скорочення програм підтримки незаможних груп населення. Скасовано продовольчі картки, зменшено допомогу для матерів-одиначок. Соціальні програми з підтримки середніх верств, соціальне, медичне та пенсійне страхування залишилися майже незмінними.
Захист незаможних верств населення	Хоча більшість американців стала жити заможніше, відбулася ще більша поляризація між бідними й багатими.
Збалансований бюджет	Коливання дефіциту державного бюджету (перевищення видатків над доходами) унаслідок зниження податків та одночасного підвищення витрат.
Збільшення фінансування на армію	Фінансування на озброєння зросло, що сприяло поживленню економіки.
Розширення прав і підвищення відповідальності штатів; значне скорочення відрахувань з бюджетів штатів до федеральної скарбниці	Значне скорочення федеральних субсидій штатам, зокрема у сфері житлового будівництва й міського розвитку.
Скорочення апарату чиновників і кількості міністерств	Чисельність чиновників, навпаки, зросла на декілька відсотків. Замість запланованих федеральних 11 міністерств наприкінці президентства Р. Рейгана їх налічувалося 14.

Свідчення

- Порівняйте, як оцінюють діяльність президента Р. Рейгана журналіст та історик. Чому, на Вашу думку, їхні оцінки настільки різняться? З якою оцінкою президентства Р. Рейгана можете погодитися Ви?

«Рейган майже не доклав зусиль, щоб забрати з бюджету мільярди доларів субсидій для великих компаній... Його політика веде до закритості уряду, байдужості до громадянських прав, зневаги до бідних».

Джон Оукс, американський журналіст (США: консервативная волна / пер. с англ. — М. : Прогресс, 1984. — С. 145)

«Можливо, коли Рейган залишить свій пост, демократи завдадуть йому політичний удар... Та якщо навіть рейганівської революції й не було, то все ж після президентства Р. Рейгана наступникам залишився добрий спадок. ...цей спадок міцніший та стабільніший, ніж після більшості президентів».

Берт Рокмен, американський історик (Conclusions: An Imprint but Not a Revolution // The Reagan Revolution? — Chicago, Illinois : The Dorsey Press, 1988. — P. 206)

Згадайте

- Що Ви знаєте з інтегрованого курсу «Громадянська освіта» про принципи ринкової економіки, попит і пропозицію, ринкові ціни, конкуренцію, функції держави в ринковій економіці, державний бюджет, податки, спрямування видатків?

5. Соціальне ринкове господарство

Будь-яка економіка є соціальною. Водночас соціальним ринковим господарством вважають тип економічної системи, що виникла після Другої світової війни в індустріальних, переважно західноєвропейських, країнах. Для соціального ринкового господарства характерні високий рівень економічного добробуту громадян, спрямування державної політики на утвердження соціальної справедливості, покращення якості життя.

Ідеї соціального ринкового господарства зародилися в США та Німеччині ще на початку ХХ ст. на хвилі антитрестовської, антимонопольної політики. Державами із соціальною ринковою економікою вважаються Німеччина, Австрія, Швейцарія, Бельгія, Нідерланди, а також скандинавські країни (Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія). Модель соціального ринкового господарства передбачає активне втручання держави в економіку, передусім соціальну сферу.

Одним з інструментів, який застосовує держава для забезпечення соціальної справедливості, є високі податки для тих, хто багато заробляє. Завдяки такому підходу скорочується розрив між високими й низькими доходами; з'являються кошти на бюджетні дотації малозабезпеченим верствам населення, на соціальне страхування в разі хвороби, безробіття, на освіту, охорону здоров'я тощо.

Важливим чинником, який свідчить про соціальні ринкові економічні відносини, є демократія, мирні й поступові соціальні зміни, без революцій та насилля. Соціальна ринкова економіка базується на рівних умовах; не має бути надто бідних чи надмірно багатих. Крім того, демократія не спрацьовує, якщо окремі громадяни завдяки грошам можуть «купити» собі політичний вплив, що не відповідає законодавству й ідеям соціальної справедливості.

За соціальної нерівності не може існувати ні повноцінна громада, ні громадянське суспільство. Соціальна рівність запобігає розшаруванню людей за майновим станом, коли багаті живуть у замкнених «елітних» громадах, а бідні — фактично в гето. В умовах соціальної ринкової економіки освіта, охорона здоров'я, житло та деякі інші товари й послуги повинні бути доступними для всіх.

Одним з основних принципів організації соціально-економічних систем у сучасних економіках є соціальне партнерство. Йому притаманні готовність роботодавців і найманих працівників, представників різних соціальних груп досягти порозуміння в складних ситуаціях. Соціальне партнерство передбачає, що працівники й роботодавці — рівноправні учасники своєрідного «соціального контракту».

Представники працівників беруть участь у роботі наглядових рад з правом вирішального голосу при обговоренні питань заробітної плати, умов праці, збе-

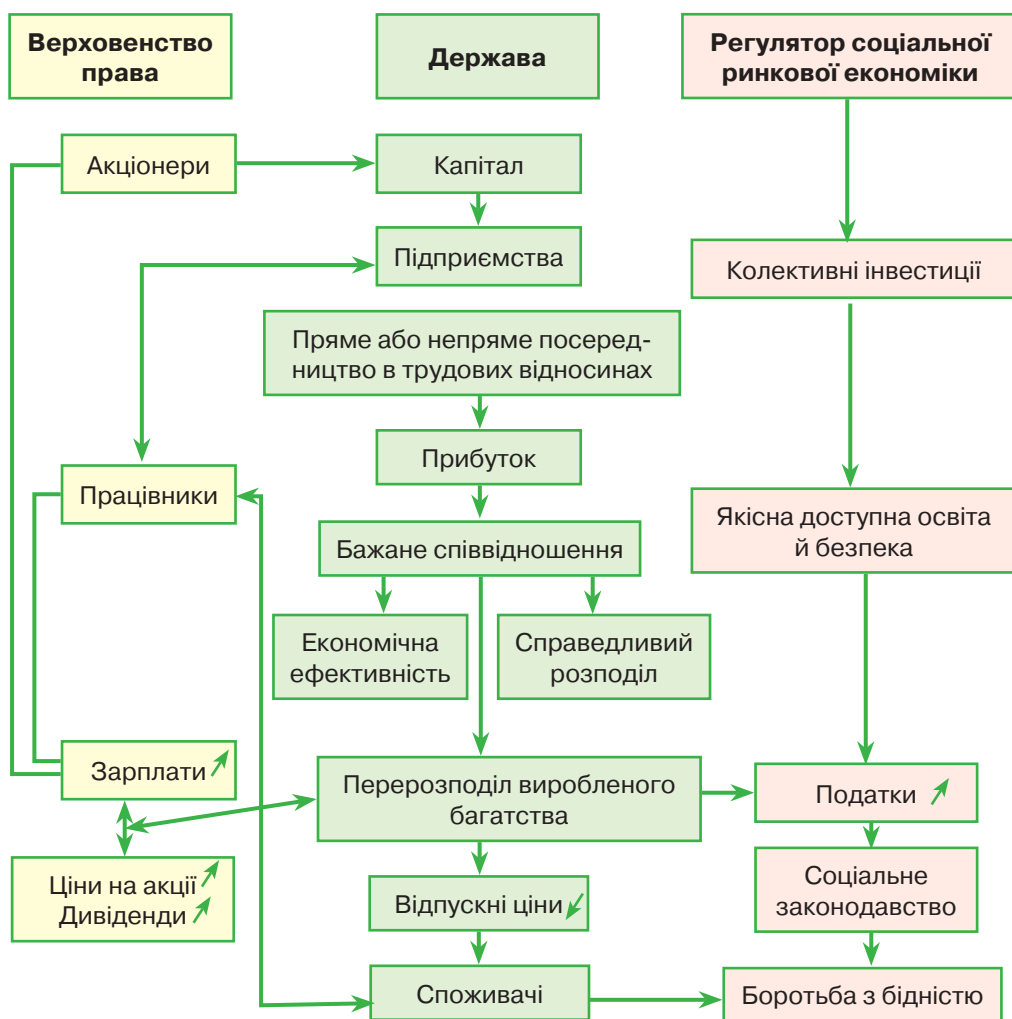
Словник

Соціальне ринкове господарство — господарство, у якому принцип свободи ринку поєднується з принципом соціального вирівнювання, що приведе до економічного гуманізму.

реження робочих місць. Це забезпечує як стабільність виробничих процесів, так і високий рівень соціального захисту працівників. Загалом у XXI ст. соціальна ринкова економіка є змішаною системою, що поєднує економічний лібералізм і соціальний захист.

- Ознайомтеся зі схемою. Чи могла б Україна найближчим часом перейти до такої моделі економіки? Чи було б це доречно? Аргументуйте Вашу точку зору.

Механізм функціонування соціально орієнтованого суспільства

6. Шведська соціальна модель

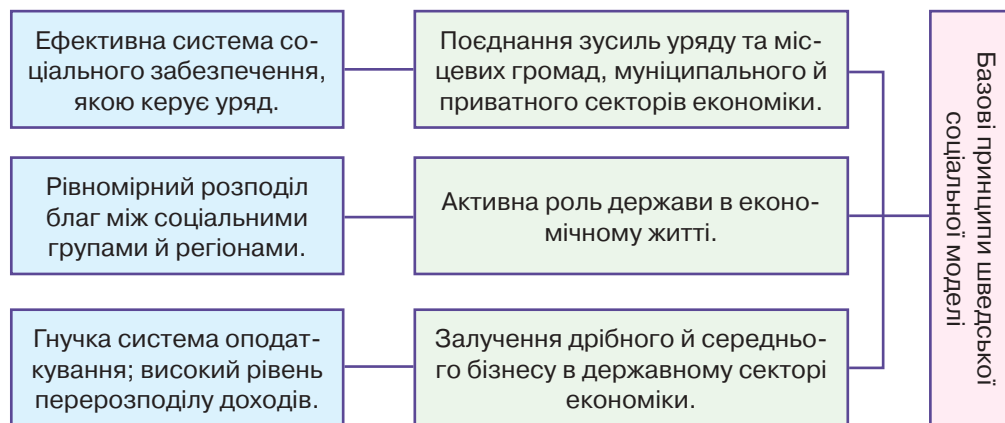
Прикладом країни, що успішно втілила ідеї соціально орієнтованого господарства, є *Швеція*. Соціальна модель країни почала формуватися наприкінці 1960-х років. Завдяки високим податкам (одні з найвищих у світі) Швеція домоглася загального добробуту: безкоштовна освіта, догляд за дітьми, піклування про людей похилого віку, охорона здоров'я та медична допомога, високі пенсії та інші складові соціального захисту.

У Швеції місцеві громади не очікують пасивно на соціальні блага зі столиці, а беруть солідарну участь у забезпеченні економічного процвітання своїх те-

риторій. Розширення комерціалізації в державному секторі та в комунальному господарстві створює можливості для поповнення місцевих бюджетів і скорочення загальнодержавних витрат.

Шведська економічна система не передбачає централізованого планування та суцільної приватизації. Тут існує особлива політична й економічна система — *корпоративність*. На відміну від авторитарного корпоративізму, що насаджувався в Італії у 20–30-х роках ХХ ст., у Швеції сформувався ліберальний корпоративізм — переважно добровільний та самоорганізований процес переговорів між найманими працівниками, роботодавцями й урядом.

- Чи є серед принципів шведської соціальної моделі такі, що, на Вашу думку, придатні тільки для Швеції та не можуть бути запозичені іншими країнами? Як Ви вважаєте, запозичення якогось одного або й декількох принципів може вплинути на ситуацію в країні?

Завдяки бюджетній дисципліні та проведенню «капітального ремонту» держави загального добробуту Швеція невіпізнанно змінилась упродовж двох десятиліть і стала прикладом для наслідування. Досвід Швеції свідчить, що для розбудови держави загального добробуту потрібні скорочення неефективних видатків і підтримка прогресивних інвестицій у соціальні послуги, аби не допустити значного розриву між бідними й багатими. За основу шведської моделі взято союз між державою та громадянами, завдяки чому у Швеції сформувалося суспільство високої довіри, держава сприймається як колега, а не опонент. Стрижнем суспільства є людина, а метою соціальної політики держави — інвестування в людський капітал.

Основні події

Середина 1950-х — кінець 1960-х років — німецьке «економічне диво».
1980-і роки — «тетчеризм», «рейганоміка».

Закитання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «економічне диво», «неолібералізм», «неоконсерватизм», «тетчеризм», «рейганоміка».
2. Назвіть передумови, способи здійснення та наслідки «економічного дива» в Західній Німеччині.
3. Розкрийте особливості функціонування соціального ринкового господарства.

4. Охарактеризуйте шведську соціальну модель. Які її складові Ви вважаєте найважливішими?

5. У заяві про відставку з посади прем'єр-міністра, зачитаній на засіданні уряду, М. Тетчер, зокрема, сказала:

«Після ґрунтовних консультацій з моїми колегами я дійшла висновку, що завдання зміцнення єдності партії та перемоги на загальних виборах вирішаться краще, якщо я вийду з гри й дозволю моїм колегам з кабінету включитися в боротьбу за лідерство» (The Observer, December 2, 1990, p. 7).

Як Ви вважаєте, чи справді тільки заради «зміцнення єдності партії та перемоги на загальних виборах» М. Тетчер пішла з посади? Чи доречно сприймати на віру заяви політиків, зроблені ними в такі моменти?

6. Зробіть порівняльний аналіз «тетчеризму» і «рейганоміки». Що об'єднує ці неоконсервативні реформи, а чим вони відрізняються?

7. Висловіть аргументовані судження про діяльність К. Аденауера, М. Тетчер, Р. Рейгана, Е. Блера, Ф. Міттерана, П. Трюдо, Б. Обама.

§ 7. Становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства

Згадайте

- Які наукові винаходи й технічні новинки стимулювали розвиток економіки в першій половині ХХ ст.?

1. Концепція постіндустріального (інформаційного) суспільства

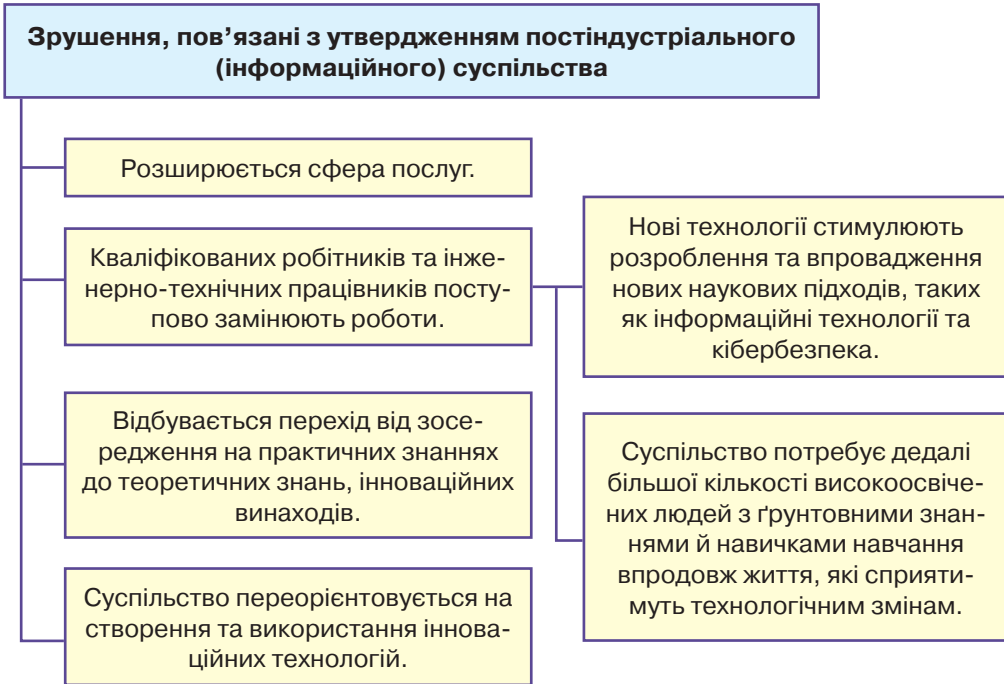
Ще на початку ХІХ ст. французький аристократ А. де Сен-Симон описав новий тип суспільства, у якому керуватимуть промисловці, технократи й учені. Таке суспільство отримало назву *постіндустріальне (інформаційне) суспільство*. На відміну від індустріального суспільства з його переважанням традиційного виробництва товарів і сфери послуг, до якої належать лікарі, педагоги, юристи, продавці тощо, у постіндустріальному суспільстві на перший план виходять технології, інформація та послуги. Вони стають важливішими та прибутковішими за виробництво реальних товарів.

З другої половини ХХ ст. інтерес до інформаційних технологій почали виявляти держави та великі компанії, які прагнули впровадити нові, ефективні й конкурентоспроможні на міжнародних ринках виробництва. Крім економічних розрахунків, існували також військові потреби. Протистояння між Організацією Варшавського договору й НАТО в перші десятиліття «холодної війни» зумовило пришвидшення військових досліджень і розроблення наступальних та оборонних озброєнь.

Потреба в постійному технологічному вдосконаленні військової техніки сприяла впровадженню технологічних інновацій, а також забезпечувала великі прибутки. Військова галузь стала вигідною не тільки для приватних інвестицій, а й для державних капіталовкладень. Після Другої світової війни в розвинених країнах держава активно включилась у процес планування економіки, зокрема розвиток інформаційно-комунікаційних технологій.

- Проаналізуйте схему й охарактеризуйте взаємозалежність між відображеними на ній складовими інформаційного суспільства.

Свічення

- Чому, на Вашу думку, Д. Белл, аналізуючи виклики постіндустріального суспільства, приділяє багато уваги місцю людини в такому суспільстві, впливу стрімких змін на суспільні відносини?

«Поняття “постіндустріальне суспільство” стосується переважно змін у соціальній структурі, способу перетворення економіки й системи зайнятості, а також зміни співвідношення між... наукою та технологіями. ...Зміни в соціальній структурі суспільства спричинили проблеми в “управлінні” політичною системою. У суспільстві, яке поступово усвідомлює свою долю й прагне контролювати сприятливі можливості для розвитку, надзвичайно важливим чинником стає устрій. Оскільки в постіндустріальному суспільстві зростає значення технічної складової знань, “жерці” нового суспільства — учені, інженери й технократи — мусять або змагатися з політиками, або ставати їхніми спільниками».

Деніел Белл, американський соціолог (Прихід постіндустріального суспільства // <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/bell.html>)

«Виробництво» знань, високоякісна освіта стають дедалі важливішими економічними чинниками. По суті, виникла нова економічна реальність, заснована на комп'ютерних та інформаційних технологіях. Знання нині перетворилися на основний економічний ресурс, що передбачає застосування нових стратегій управління. У постіндустріальному (інформаційному) суспільстві виникають нові види економічної діяльності, з'являються нові професії та технології. Також відбуваються зрушення в соціальних відносинах і в стосунках між громадянським суспільством і владою.

Досягнення інформаційного суспільства вселяють віру в те, що прагнення людства до оновлення зумовлене значним економічним, політичним і культурним потенціалом. Отже, інформаційне суспільство — це суспільство, орієнтоване на майбутнє.

Становлення постіндустріального суспільства охоплює широке коло змін. Новий світ не повністю витісняє звичні для попередніх поколінь аграрний та індустріальний сектори економіки (виробництво продуктів харчування та промислових товарів, звичайно, не зникає), однак визначальними для суспільства стають нові технології, нові форми соціальної організації та нові професійні й соціальні групи.

В інформаційному суспільстві важливу роль відіграють передусім охорона здоров'я й освіта. Завдяки освіті люди здобувають нові навички, а міцне здоров'я є запорукою ефективної практичної діяльності людини й особистого щастя. Важливою ознакою постіндустріального суспільства є постійне оновлення інформації та теоретичних знань, поєднання науки з технологіями.

Погляди на інформаційне суспільство як на принципово новий тип суспільства поділяють не всі. Не заперечуючи правомірності вживання термінів «постіндустріальне», «інформаційне» суспільство, опоненти доводять, що за своєю сутністю це не нове суспільство, а оновлене, «підфарбоване» індустріальне суспільство з усіма його ідеями, цінностями та вадами. Однак більшість дослідників погоджується, що інформаційне суспільство — це новий тип суспільства з оригінальними соціально-економічними, політико-правовими відносинами, моральними й духовними цінностями.

Узнайте

- Як змінювалося виробництво товарів після індустріальної революції?
- Які економічні, соціальні, політичні, культурні й побутові наслідки індустріальної революції?
- Коли та як відбувалося становлення індустріального суспільства? Охарактеризуйте суспільство такого типу.

2. Перехід від виробництва товарів до надання послуг

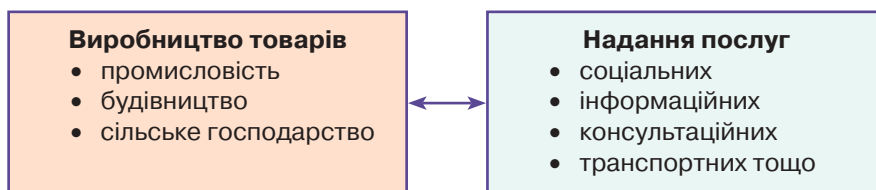
Економіку можна умовно поділити на сферу матеріального виробництва та сферу нематеріального виробництва. Переважання в економіці послуг не завжди вказує на її розвиненість. Необхідно оцінювати показники в комплексі, зокрема галузеву структуру економіки, обсяг і структуру експорту й імпорту, ВВП на одну особу та розподіл витрат домогосподарств. Наприклад, у «сировинній державі» частка сфери послуг у валовому внутрішньому продукті також може бути високою. Класичний приклад — «сировинне прокляття», коли завдяки високим цінам на сировину відбувається зростання непродуктивних секторів економіки, пов'язаних з обслуговуванням населення, яке одержує ренту від сировинних надприбутків. Однак економіка такої країни певною мірою спотворена.

Одним з проявів науково-технічного прогресу є збільшення частки працездатного населення, зайнятого у сфері послуг. Така тенденція зумовлена зміною суспільних потреб. Ускладнення техніки, технологій, підвищення життєвого рівня населення, удосконалення самої людини завдяки освіті приводять до того, що людина прагне отримати нематеріальні види продукції, виражені у формі послуг. Зокрема, у XXI ст. значно зросла міграція населення: багато людей виїжджає за кордон у пошуках вигідної роботи, здобуття освіти, отримання медичної допомоги або з метою туризму. Оскільки попит породжує пропозицію, розширюється ринок відповідних послуг. Дедалі більше послуг надається в

електронному вигляді через мережу Інтернет (придбання квитків, бронювання місць у готелі, укладення угод тощо).

У сфері надання послуг у світі зайнята майже чверть працездатного населення, а в США — дві третини. Це пояснюється насамперед розвитком науки й наукового обслуговування, освіти, культури та мистецтва, охорони здоров'я й фізичної культури, житлово-комунального господарства та побутового обслуговування, соціального забезпечення, індустрії відпочинку. У наш час обсяги торгівлі новими знаннями й технологіями (патентами, ліцензіями, технічним досвідом) зростають швидше, ніж торгівля товарами.

- Яким, на Ваш погляд, повинно бути розумне співвідношення між виробництвом товарів і послуг у сучасній країні?

Плодами науково-технічного прогресу поки що повною мірою можуть користуватися лише жителі розвинених країн, тобто кожен десятий житель планети. Завдяки науково-технічному прогресу змінюється вся система виробництва. У майбутньому воно буде орієнтоване на задоволення потреб людини. Важка й монотонна праця, яка в індустріальну епоху перетворювала людину на додаток до машини, зведеться до мінімуму. Водночас максимально активізується творчий потенціал особистості, яка володітиме глибокими знаннями, умітиме самостійно приймати рішення, швидко реагувати на зміну ситуації.

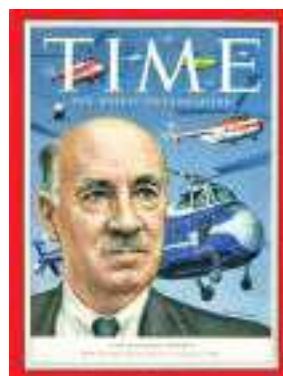
Згадайте

- Як змінився світ професій після індустріальної революції?
- Як наслідки індустріальної революції позначилися на соціальній структурі суспільства? Які соціальні групи й чому саме вони були визначальними в індустріальному суспільстві?

3. НТР і зростання ролі фахівців

Друга половина XX — початок XXI ст. — період стрімкого розвитку науки й технологій, який також називають *науково-технічною революцією (НТР)*. Наука в епоху НТР стала важливою сферою діяльності, адже рівень сучасних наукових розробок визначає поступ людства на шляху до розв'язання глобальних проблем: екологічних, продовольчих, сировинно-енергетичних та ін. НТР змінює умови, характер і зміст праці, впливає на всі сфери життя суспільства, зокрема на культуру, побут, психологію людей, взаємовідносини людини й природи.

Значний внесок у науково-технічну революцію зробили представники української діаспори. *Ігор Сікорський (1889–1972)* — київський авіаконструктор, який емігрував до США, винайшов гелікоптер.

Обкладинка американського журналу «Time» з портретом І. Сікорського. 1953 р.

Відеосюжет «Ігор Сікорський: пишемо історію» (укр.):
<https://youtu.be/RfAvDmkdy5Y>

Щороку підприємства концерну І. Сікорського випускають сотні гелікоптерів цивільного й військового призначення. Інший представник української діаспори, *Нік Голоняк*, зробив у США декілька важливих винаходів у галузі напівпровідникових приладів, зокрема винайшов лазерний діод, який використовується в CD- і DVD-програвачах. Нащадок українських емігрантів *Леонард Кляйнрок* (США) у 1960-х роках розробив основні принципи пакетної комунікації, узяті за основу сучасної технології Інтернету, а *Роман Кройтор* — канадець українського походження — розробив стандарт математичного моделювання для тривимірної мультиплікації.

Ключовою ланкою науково-технічного прогресу є інновації та їхнє впровадження, що передбачає високий рівень компетентності фахівців з інформаційних технологій, інженерно-технічних працівників. Відбір, підготовка й мотивація до продуктивної діяльності фахівців мають важливе значення для кожної країни. Високоосвічені креативні працівники — невід’ємна складова сучасного суспільства. Саме вони генерують нові ідеї та знання, організують процес виробництва, його технічне оновлення, досягнення вищого рівня продуктивності праці, що є запорукою поліпшення якості життя людини й посилення конкурентоспроможності країни.

Важлива ознака НТР — посилення ролі людського чинника. У сучасному світі постійно зменшується частка фізичної праці й зростає частка розумової висококваліфікованої та творчої праці. Збільшуються витрати на навчання, підвищення кваліфікації та перекваліфікацію працівників. Нині в провідних країнах, зокрема в США, в «економіці знань» задіяно 2/3 робочої сили. Суспільство епохи НТР — це постіндустріальне суспільство, «суспільство фахівців». Основною продуктивною силою в такому суспільстві є інтелектуали, а влада фактично належить *меритократії* — інтелектуальній еліті.

Однак НТР не «заперечує» потребу у кваліфікованій робочій силі. Наявність кваліфікованого виробничого персоналу та його вартість часто є вирішальною передумовою розміщення підприємств провідних світових виробників у певній країні. Наприклад, транснаціональні компанії переміщують дедалі більше підприємств обробної промисловості до країн, де достатньо кваліфікована й водночас дешева робоча сила.

Символом сучасної НТР стала *Кремнієва долина* — світовий центр високо-технологічних компаній, розташований у Каліфорнії (США). Інтелектуальним

Кремнієва долина. США. Сучасне фото

центром цього осередку інновацій є Стенфордський університет. Його випускники поповнюють лави працівників провідних компаній.

Інвестиційна компанія для молодих підприємців була створена в Кремнієвій долині ще на початку 1970-х років. Нині тут розміщені штаб-квартири багатьох відомих світових компаній, зокрема «Apple», «Cisco», «Facebook», «Google», «Hewlett-Packard», «Intel», «Yahoo!», «Херох», працюють провідні виробники мікропроцесорів, програмного забезпечення, мобільних пристроїв, біотехнологій тощо.

«Український слід» у Кремнієвій долині пов'язаний з іменами *Макса Левчина*, винахідника системи платежів «PayPal»; *Яна Кума*, програміста й співзасновника месенджера «WhatsApp», одного з керівників соціальної мережі «Facebook»; *Юрія Фраймана*, одного з тих, хто продав українську ІТ-компанію «Viewdle» інтернет-гігантові «Google», та ін.

У Києві на території колишнього мотоциклетного заводу планується створити інноваційне містечко — українську версію Кремнієвої долини.

Згадайте

- Які типи монопольних об'єднань, міжнародних монополій виникли в період становлення індустріального суспільства?

4. Транснаціональні корпорації

У сучасному глобалізованому світі транснаціональні корпорації (ТНК) — це важлива складова та рушій підвищення ефективності економіки більшості країн. Діяльність таких компаній виходить за межі однієї країни й пов'язана з міжнародною діяльністю.

Завдяки глобалізації виробництва й лібералізації зовнішньої торгівлі ТНК перетворилися на центри світового економічного розвитку. Нині таких компаній десятки тисяч, 90 % їхніх штаб-квартир розміщені в країнах — індустріальних лідерах. Уряди менш індустріально потужних країн залучають транснаціональні високотехнологічні корпорації з їхніми ресурсами для інвестування й модернізації економіки своїх країн. ТНК у таких країнах приваблюють дешевизна робочої сили, ринок збуту продукції та можливість розміщення підприємств, які становлять загрозу для довілля.

Найдорожчими ТНК є «Apple» («розумні» годинники, комп'ютери й ноутбуки, планшети, смартфони тощо); «Alphabet» (таку офіційну назву тепер має

інтернет-компанія «Google»); «Microsoft» (один з лідерів на ринку програмного забезпечення, виробник мобільних пристроїв і комплектуючих, відео-, аудіо- та оргтехніки); «Amazon» (продаж товарів через Інтернет); соціальна мережа «Facebook»; «Johnson & Johnson» (виробництво ліків, медичних приладів, споживчих товарів); «Exxon Mobile» (нафтовий бізнес); «Wall-Mart Store» (мережа роздрібної торгівлі) та ін.

На початку XXI ст. ТНК здійснюють величезні капіталовкладення в науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки. Сукупні валютні резерви ТНК значно перевищують сукупні резерви центральних банків світу. ТНК активно втручаються в політику, економіку, у фінансово-інвестиційну, інформаційну, науково-технічну, військову, технологічну й екологічну сфери. Наприкінці першого двадцятиліття XXI ст. від ТНК залежала майже половина промислового виробництва, 2/3 світової торгівлі. На ТНК припадає 85 % винаходів і 90 % закордонних інвестицій. ТНК контролюють 90 % купівлі–продажу залізної руди, пшениці, кави, кукурудзи, тютюну.

Керівники ТНК самостійно вирішують основні питання діяльності своїх компаній у країнах, де вони базуються, завдяки безпосереднім контактам з президентами та головами урядів і парламентів цих країн. Також ТНК нерідко неофіційно співпрацюють з певними політичними партіями з метою отримання комерційних переваг.

Найбільші ТНК за своїм потенціалом, характером і формами діяльності дедалі більше стають подібними до суверенних держав. Дослідники дискутують про те, чи зможуть транснаціональні корпорації з часом перетворитися на панівну силу світового господарства, замінивши національні держави в ролі його основних «гравців». У ході дискусій навіть порушують питання про можливість створення транснаціональними корпораціями наднаціонального уряду, який фактично керуватиме світом.

Завдяки розширенню ринків ТНК отримують максимальні прибутки. Проте водночас їм доводиться долати значні перешкоди, зокрема конкуренцію з місцевими виробниками, які краще знають свій ринок, а також політичну кон'юнктуру, через яку навіть продукція, адаптована для певної країни, не може потрапити до споживача. Також ТНК стикаються на нових ринках з нестачею місцевих висококваліфікованих працівників і зростанням їхніх вимог до заробітної плати. До того ж держава може зобов'язати транснаціональну компанію платити величезні податки з прибутку або навіть заборонити певне виробництво на своїй території. Хоча ТНК відіграють значну роль у світовій економіці, однак конкуренція з національними виробниками в майбутньому зберігатиметься.

Основні події

1970-і роки — поява Кремнієвої долини в США.

Закитання та завдання

1. Поясніть, як Ви розумієте концепцію постіндустріального (інформаційного) суспільства. У чому, на Вашу думку, полягають основні відмінності суспільства цього типу від індустріального суспільства?
2. Чим Ви можете пояснити зростання значення освіти для окремої людини, суспільства й людства загалом в епоху інформаційного суспільства? Чи можна здобути освіту «раз і назавжди»?

3. Показником яких тенденцій є зростання питомої ваги виробництва послуг? Як, на Вашу думку, найефективніше поєднати виробництво товарів з виробництвом послуг?
4. Якби Ви планували започаткувати власний бізнес, якій сфері надали б перевагу: виробництву товарів чи виробництву послуг? Обґрунтуйте Ваші пріоритети.
5. Охарактеризуйте тенденції та прояви науково-технічної революції. Знайдіть у відкритих джерелах додаткову інформацію про «український слід» у сучасній НТР; оцініть внесок української діаспори в науково-технічну революцію.
6. Які пріоритетні напрями НТР доцільно, на Вашу думку, обрати Україні, щоб бути конкурентоспроможною державою? Запропонуйте Ваш перелік з декількох інноваційних сфер, у яких Україна може вийти у світові лідери.
7. У чому сила та вразливість транснаціональних корпорацій? Знайдіть у відкритих джерелах інформацію про те, як у різних країнах оцінюють діяльність транснаціональних корпорацій різні соціальні групи, бізнесові кола, громадянське суспільство, політики різних поглядів.

§ 8. Інтеграційні процеси

Пригадайте

- Пригадайте з курсу географії особливості економіко-географічного положення Європи, її сучасну політичну карту, форми державного правління й територіального устрою європейських країн. Охарактеризуйте особливості економіки країн Європи, інтеграційні процеси та міжнародні організації в Європі, роль НАТО в загальноєвропейській системі безпеки.
- Коли й унаслідок яких подій Німеччина розпалася на дві держави: Федеративну Республіку Німеччини та Німецьку Демократичну Республіку?

1. Об'єднання Німеччини

Поки тривала «холодна війна», справжні примирення та співпраця між Сходом і Заходом були неможливими. Після того, як у середині 1980-х років напруження в міжнародних відносинах між Сходом і Заходом послабилося, перспектива возз'єднання двох Німеччин почала набувати реальних обрисів. На початку 1989 р. в Центральній та Східній Європі відбулися мирні демократичні революції, унаслідок яких комуністи втратили владу в цих країнах.

Демократичні процеси не минули й НДР. Жителі країни, зокрема мешканці Східного Берліна, почали виходити на протести. Хоча демонстрації, у яких брали участь сотні тисяч людей, були мирними, вони проходили під антиурядовими й антикомуністичними гаслами. Водночас тисячі німців просили політичного притулку в посольствах ФРН та інших країн. Найчастіше втікачі прагнули потрапити до Західної Німеччини через Угорщину, яку традиційно вважали більш незалежною від СРСР. Таке масове «голосування ногами» свідчило про негативне ставлення народу до керівництва НДР.

Улітку 1987 р. під час рок-концерту перед рейхстагом (парламентом) у Берліні відбулася масштабна акція протесту прихильників возз'єднання Німеччини. Президент США Р. Рейган закликав СРСР зруйнувати Берлінський мур. Однак на початку 1989 р. керівник правлячої в НДР Соціалістичної єдиної партії Німеччини Е. Гонеккер заявив, що мур стоятиме, допоки не зникнуть причини його зведення.

Падіння Берлінського муру.
1989 р.

Однак після того, як у травні 1989 р. Угорщина зруйнувала укріплення на кордоні з Австрією, а у вересні того ж року відкрила свої кордони, Берлінський мур втратив значення. Протягом трьох днів до ФРН через Угорщину виїхали 15 тис. громадян НДР. Радянські війська, розташовані в НДР, не втручалися в події. Е. Гонеккер позбувся посади, а 9 листопада 1989 р. влада НДР оголосила про відкриття кордону. Берлінський мур було зруйновано.

У 1990 р. США, СРСР, Велика Британія, Франція, ФРН та НДР узгодили самоліквідацію НДР і входження її до складу ФРН. Наприкінці року вперше після Другої світової війни відбулися загальнонімецькі вибори, а наступного року Бундестаг об'єднаної Німеччини переїхав з Бонна до Берліна.

Дратівливим для німців було питання кордонів нової держави, адже внаслідок війни Німеччина втратила значні території, які відійшли до Польщі та Радянського Союзу. Праві політики й неонацисти («нові нацисти») вимагали відновлення кордонів 1937 р., але канцлер *Гельмут Коль*, якого вважають «канцлером німецького об'єднання», від імені уряду визнав, що східний кордон проходитьиме по річках Одер і Нейсе.

Після об'єднання східні німці набули тих самих прав, що й жителі західних земель ФРН. Після возз'єднання Німеччини потрібні були роки на подолання соціальних та економічних труднощів, пов'язаних з об'єднанням двох держав і народів. Сучасна Німеччина, канцлером якої у 2005 р. вперше стала жінка — *Ангела Меркель*, є однією з ключових держав Європейського Союзу та світу.

Відеосюжет про падіння Берлінського муру:
<https://youtu.be/zmRPP2WXX0U>

2. Від Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) до Європейського Союзу (ЄС)

Одним з найважливіших явищ другої половини ХХ ст. стало прискорення інтеграційних процесів. У різних регіонах світу вони мали певні особливості. Найбільш інтенсивною та плідною виявилася європейська політична й економічна інтеграція, яка згодом стала зразком для інших регіонів світу. Для створення об'єднаної Європи існували цивілізаційні (спільні цінності, соціальні й політичні ідеали), економічні (подібні економічні системи, досвід підприємництва), історичні та військово-політичні передумови. Першим кроком на шляху до європейської економічної інтеграції став «план Маршалла».

Після закінчення Другої світової війни ідеї об'єднання Європи набули принципово нового значення. У першій половині ХХ ст. Європа двічі ставала епіцентром світових воєн і найбільше від них постраждала. Значною мірою було зруйновано її економічний потенціал, втрачено зовнішні капіталовкладення та

традиційні ринки (повернути їх повноцінно вона вже ніколи не зможе), було завдано удару по престижу колись великих європейських держав, через що їхній політичний вплив неминуче зменшувався в умовах біполярної системи міжнародних відносин, яка тоді формувалася. Отже, потрібно було відновити втрачені економічні та політичні позиції у світі, покращити життєвий рівень населення, який після воєнного лихоліття був невисоким.

Більшість політичної, економічної та інтелектуальної еліти Західної Європи усвідомлювала, що вирішити всі ці завдання можливо лише за допомогою спільних зусиль. Але пошук конкретних форм такого зближення забрав певний час. Наприклад, усі спроби Великої Британії сформувати європейську асоціацію вільної торгівлі завершилися невдачею. Обережну позицію щодо європейської інтеграції займав французький президент Ш. де Голль.

Свічення

- Чи були, на Вашу думку, обґрунтованими побоювання Ш. де Голля? Чи справдилися вони, якщо проаналізувати процеси, які нині відбуваються в Європейському Союзі?

«Проблема в тому, що світовий лідер тепер США, а Франція більше не є великою державою. ...США... намагаються тиснути на французький народ через його позицію щодо об'єднання держав... під зверхністю наднаціональної європейської влади. Я переконаний, що більшість наших громадян також відкидає таку перспективу. Однак я прибічник тіснішої співпраці між європейськими країнами, зокрема між Францією та Німеччиною. Інтеграція, якщо йдеться про економічно й соціально сильну Європу, прийнятна тільки тоді, коли внаслідок інтеграції не зникають держави».

*Заява Шарля де Голля послу США Дугласу Діллону 6 липня 1955 р.
(Éric Roussel. Charles de Gaulle. – Gallimard, 2002)*

Зрештою загальна стратегія, орієнтована на співпрацю між державами, у європейських столицях перемогла.

Кроки на шляху до європейської економічної інтеграції

Рік	Подія
1948	Відбулася Гаазька міжнародна конференція з питань створення об'єднаної Європи.
1949	Створено Раду Європи, до якої ввійшли 10 країн.
1951	Підписано Паризький договір, що поклав початок Європейському об'єднанню вугілля й сталі (ЄОВС). До нього ввійшли Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, ФРН та Франція. Разом з виконавчими органами ЄОВС було створено асамблею з 78 членів. Вона стала прообразом майбутнього Європейського парламенту. Вважають, що Паризька угода стала першим формальним актом, який започаткував процес економічної інтеграції на теренах Західної Європи.
1957	Підписано Римські договори про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС, або «Спільний ринок») і Європейського співтовариства з атомної енергетики (Євроатом).
1965	Підписано договір про злиття виконавчих органів Європейського об'єднання вугілля й сталі, Євроатому та ЄЕС.

Банкноти євро

Прапор Європейського Союзу

ЄЕС мало захистити європейський ринок від засилля американського капіталу та сприяти розвитку національних економік. Країни-учасниці ЄЕС спільно розробляли економічну політику, міждержавні проекти, митні тарифи, регулювали валютно-фінансову систему, створювали спільний ринок праці та капіталів тощо.

На початку **1992 р.** в **м. Маастрихті** (Нідерланди) дванадцять країн ЄЕС підписали **Маастрихтський договір** про розширення повноважень наднаціональних структур і поступовий перехід до «Європи без кордонів». Договір передбачає тісне політичне й економічне співробітництво, а в перспективі — спільні збройні сили. У 1993 р. ЄЕС стало складовою *Європейського Союзу (ЄС)*.

Почав функціонувати спільний ринок, у межах якого у 2002 р. в готівковому обігу з'явилася офіційна валюта більшості країн ЄС — *євро*. Нині євро є однією з основних світових валют.

Рада Європи затвердила прапор ЄС та гімн «Ода до радості» Ф. Шиллера на музику Л. ван Бетховена.

Починаючи з кінця ХХ ст. Європейський Союз розвивається у двох напрямках: поглиблення інтеграційних процесів і прийняття нових членів з числа країн Центрально-Східної Європи. Станом на 2019 р. до складу ЄС входить 28 країн.

Хронологія розширення ЄС: 1975 р. — Бельгія, Німеччина, Італія, Люксембург, Нідерланди, Франція; 1973 р. — Велика Британія, Данія, Ірландія; 1981 р. — Греція; 1986 р. — Португалія, Іспанія; 1990 р. — НДР (увійшла до складу ФРН); 1995 р. — Австрія, Фінляндія, Швеція; 2004 р. — Угорщина, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія, Естонія; 2007 р. — Болгарія, Румунія; 2013 р. — Хорватія.

Європейський Союз — найбільше міждержавне об'єднання з населенням майже півмільярда осіб — виробляє орієнтовно третину світового ВВП, контролює шосту частину світової торгівлі та має величезний платоспроможний ринок. Європа є найбільшим експортером та імпортером світу й батьківщиною багатьох корпорацій світового рівня. Однак світова фінансова криза 2008 р., зокрема економічні потрясіння в Греції, виявили й проблеми всередині ЄС. Стрімке розширення ЄС порушило стабільність «старої Європи», оскільки виявило певні економічні суперечності всередині Європейського Союзу. Ускладнилося ухвалення важливих рішень, адже потрібна згода всіх членів ЄС.

Серйозним випробуванням для ЄС стала боргова криза в країнах єврозони. До літа 2012 р. вона охопила Грецію, Ірландію, Португалію, Іспанію та Кіпр. Основною причиною кризи був надмір дешевих кредитних ресурсів, наданих центральними банками країн Європейського Союзу, США та Японії. Банки роздавали кредити, однак позичальники не поспішали їх повертати, а органи державної влади країн не здійснювали належного регулювання.

Найгостріше боргова криза проявилася в Греції. Скорочення соціальних виплат, режим жорсткої економії та інші непопулярні заходи, до яких вдався грецький уряд задля скорочення дефіциту бюджету, спричинили соціальні протести. Країна звернулася по фінансову підтримку до Міжнародного валютного фонду та Європейського Союзу. Проте отримані кошти не були належно використані, і зрештою Греція стала першою країною з розвиненою економікою, яка

оголосила *дефолт*. Криза завдала удару по престижу ЄС та євро. Євросоюз постав перед потребою розроблення відповідних механізмів, які б унеможливили повторення ситуації в майбутньому.

3. Проблема брексіту

Незважаючи на те що лейбористський уряд Е. Блера проводив соціально орієнтовану внутрішню політику, британці дорікали йому за непродуману зовнішню політику (зокрема, участь у війні в Іраку). Як наслідок, популярність уряду на початку XXI ст. істотно знизилася. У 2007 р. Е. Блер подав у відставку. Після невдалого прем'єрства Гордона Брауна цю посаду обійняв консерватор Девід Камерон.

Через проблеми, пов'язані з економічною кризою, у країні зміцнили свої позиції *евроскептики* – противники членства країни в ЄС. За результатами референдуму, що відбувся 2016 р., 48 % британців висловилися за збереження членства країни в ЄС, а 52 % – проти. Противники ЄС (переважно члени консервативної партії, незаможні верстви, жителі сільських районів, люди похилого віку) звинувачують Євросоюз у штучному стримуванні темпів розвитку країни, «законодавчій колонізації» (вищість загальноєвропейських законів над британськими), збільшенні кількості мігрантів. Прибічники Євросоюзу, тобто *еврооптимісти* (жителі Шотландії, Уельсу, мешканці Лондона, Гібралтара, люди ліберальних поглядів), переконані, що членство в ЄС робить країну економічно сильнішою. Британія перебувала в Євросоюзі в привілейованому становищі: не належала до євросони, не приєдналася до Шенгенської угоди про безвізовий режим усередині ЄС тощо.

Після референдуму Д. Камерон подав у відставку, а прем'єр-міністром стала його політична опонентка Тереза Мей. Процес виходу країни зі складу ЄС отримав назву **брексіт** (англ. *brexit* – скорочена форма від *Britain* – Британія та *exit* – вихід). Британія погодилася заплатити ЄС протягом найближчих десятиліть від 35 до 39 млрд євро за умови, що буде укладено прийнятну для Лондона угоду з ЄС. Улітку 2018 р. уряд Т. Мей визначився щодо «м'якого брексіту», чим розчарував багатьох її прихильників. План передбачає, що Британія залишатиметься в зоні вільної торгівлі з ЄС, буде створено спільну з ЄС митну територію. Також уряд заявив, що Британія вийде з ЄС навіть без угоди, якщо не встигатиме здійснити всі заходи, пов'язані з брексітом. Отже, утілити в життя ідею виходу країни зі складу ЄС виявилось для політиків набагато складнішою справою, ніж заявити про це.

Мітинг єврооптимістів. 2018 р.

Мітинг євроскептиків. 2018 р.

4. Утвердження США як провідної держави «вільного світу»

Після Другої світової війни Сполучені Штати Америки не повернулися до довоєнної політики ізоляціонізму. Про це свідчать вступ США до ООН та активна участь у роботі організації. США, на відміну від європейських країн, вийшли з війни зміцнілими: на американську землю не впала жодна німецька чи

японська бомба; людські втрати були меншими, ніж в інших країнах; завдяки військовим замовленням союзників промисловість отримала потужне прискорення. За рік до закінчення війни в американському м. Бреттон-Вуді відбулася міжнародна фінансова конференція, на якій долар був визнаний світовою грошовою одиницею.

Після Другої світової війни США пережили складний період посилення внутрішньополітичної реакції. У 1950 р. маловідомий сенатор-республіканець *Джозеф Маккарті*, виступаючи в Республіканському жіночому клубі в Західній Вірджинії, заявив, що в нього є список з понад двохсот прізвищ активних комуністів, які здійснюють підривну діяльність в уряді США. З цієї заяви в США розпочалася галаслива кампанія, що отримала назву **маккартизм**.

Того ж року конгрес ухвалив закон про внутрішню безпеку. Згідно з ним, усі ліві організації мали зареєструватися в міністерстві юстиції США як агенти іноземних держав. Виступ Дж. Маккарті поклав початок агресивному антикомунізму й «полюванню на відьом». Жоден американець уже не міг поклатися на конституцію, що захищала його права. Навіть відомі люди не почувалися в безпеці, а всесвітньовідомий актор Чарлі Чаплін мусив емігрувати до Європи. Переслідувань зазнали такі діячі культури й науки, як Л. Бернстайн, С. Крамер, А. Міллер, О. Веллс, Р. Опенгеймер, А. Ейнштейн. Двоє людей — фізики Е. та Ю. Розенберги — були страчені за сфальсифікованим звинуваченням у шпигунстві. Репресії поширилися також на гомосексуалістів і наркоманів. Наклепи та звинувачення стали своєрідним національним видом спорту американців.

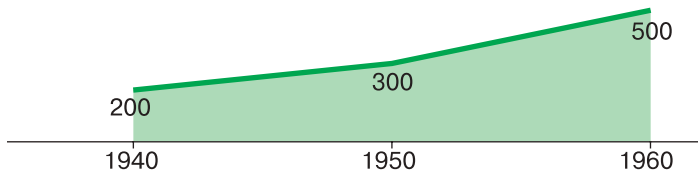
Тисячі людей були звільнені з роботи як «неблагонадійні». На четвертий рік загальноамериканської істерії терпець увірвався й діяльність Дж. Маккарті (через два роки він помер від алкоголізму) була засуджена сенатом. Ганебні події часів маккартизму донині для американців є символом «диктатури заради національної безпеки».

Світове лідерство США формувалося в атмосфері складних зовнішньополітичних випробувань. Друга половина 1940-х років — один з ключових періодів в історії зовнішньої політики Америки. США заявили про свою велику місію: відновлення порядку й рівноваги сил у Європі та на Близькому Сході. Ці порядки і рівновагу, на думку США, порушив Радянський Союз, у якому вбачали загрозу експансії. Крок за кроком США утверджувалися в статусі світового лідера й центру згуртування демократичних сил. Епоха «холодної війни» зміцнила вплив США у світі. Не бракувало й драматичних подій без застосування зброї. Зокрема, навесні 1961 р. закінчилася провалом спроба вторгнення на Кубу підтриманих Америкою противників комуністичного уряду Фіделя Кастро. У відповідь СРСР таємно від американців розмістив на Кубі ядерні ракети. Наступного року через це виникла *Карибська криза*, яка ледь не призвела до ядерної війни між двома наддержавами.

США приділяли багато уваги розвитку космічної програми, яка була важливою складовою радянсько-американського військового змагання. Зрештою

Словник

Маккартизм — явище у внутрішній політиці США в період «холодної війни» (1950–1954), сутність якого полягала в боротьбі з комуністичним проникненням і шпигунством на користь СРСР, переважно в органах влади, профспілках і серед інтелектуальної еліти, у переслідуванні осіб з ліберальними переконаннями.

Валовий національний продукт США (млрд дол.)

американська космічна програма перевершила радянські досягнення. У липні 1969 р. американські астронавти прилетіли на Місяць.

Перемога США над СРСР у «холодній війні», розпуск Організації Варшавського договору та розпад радянської імперії поклали край існуванню біполярного світу й утвердили США як світового лідера у XXI ст.

5. Роль США та ЄС у сучасних міжнародних відносинах

Сполучені Штати Америки та Європейський Союз — основні гравці на світовій арені у XXI ст. В умовах руйнування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин США багато років залишалися єдиною наддержавою. Проте зростання ролі Китаю та прояви ізоляціонізму в зовнішній політиці президента США Д. Трампа суттєво вплинули на статус США в міжнародних справах.

**Чинники, які визначають статус США
в системі міжнародних відносин у XXI ст.**

- Найбільша економіка світу.
- Одна з найбільш багатонаселених країн світу.
- Незважаючи на жорстку міграційну політику на сучасному етапі, країна не втратила привабливості для зовнішніх мігрантів.
- Завдяки тому, що долар залишається основною світовою валютою, США мають змогу знижувати витрати на розвиток національної економіки, залишатися лідером у світовій торгівлі, ключових фінансових організаціях світу (МВФ, Світовий банк тощо), у наданні міжнародної економічної та гуманітарної допомоги.
- Американський капітал присутній у більшості міжнародних корпорацій, а США — найбільший світовий інвестор.
- Лідерство в здійсненні наукових досліджень і розробленні інноваційних технологій.
- Лідерство у сфері реалізації міжнародних освітніх програм. Дослідження в американських університетах активно підтримують державні структури, бізнес і недержавні агентства.
- Збереження в країні високотехнологічних галузей промисловості (авіа-космічна, медична та фармацевтична, військова, телекомунікаційна, комп'ютерна).
- Лідерство у військовій сфері. Збройні сили оснащені найсучаснішими видами озброєнь, включаючи зброю масового знищення (ядерну, хімічну, бактеріологічну). Також США є світовим лідером за обсягом військових витрат і продажу озброєнь.
- США продовжують впливати на тенденції світової масової культури через Інтернет, друковані ЗМІ, радіо й телебачення.

Президент США *Дональд Трамп* (з 2017 р.) проголосив основним принципом зовнішньої політики гасло «Америка понад усе!». Він виступає за реалізм у відстоюванні американських інтересів за кордоном, а також за відмову від обтяжливих для США зобов'язань перед партнерами й союзниками по НАТО. Д. Трамп, з одного боку, неодноразово заявляв про невизнання окупації Росією Криму й засуджував війну проти України, а з іншого — демонструє прагнення поліпшити відносини з Північною Кореєю та Росією. Також серед його пріоритетів — перемога в Сирії над терористичною «Ісламською державою». Нові відносини США з європейськими союзниками передбачають посилення відповідальності країн, що перебувають під захистом США. З огляду на особливості зовнішньополітичного курсу адміністрації президента Д. Трампа в умовах глобалізації США потрібно докласти зусиль, аби зберегти за собою світове лідерство.

У ХХІ ст. Європейський Союз не просто проводить зовнішню політику як цілісне об'єднання, а й претендує на роль одного з глобальних лідерів у міжнародних відносинах. Європейський Союз відіграє важливу роль у сучасному світі, а різні напрями його внутрішньої політики, зокрема аграрна й монетарна політика, впливають на інших учасників міжнародних відносин.

Чинники, які визначають вплив ЄС на міжнародні відносини

- Європейський Союз — окремий суб'єкт міжнародних відносин, самостійно бере участь у самітах G7, G20, а також представлений у найбільших міжнародних структурах.
- Бере участь у врегулюванні палестино-ізраїльського конфлікту.
- Незважаючи на забюрократизованість апарату й повільність ухвалення рішень, має важелі впливу на інші країни.
- Має двосторонні договори з багатьма державами світу про торгово-економічне співробітництво, які містять також і політичні умови: повага до прав людини, верховенство закону, демократії та ринкової економіки.
- Забезпечує 2/3 загальносвітового обсягу коштів, які спрямовують на допомогу найбільш вразливим країнам.
- ЄС має достатні можливості для здійснення міжнародних збройних місій.

Зовнішня політика Європейського Союзу полягає в поширенні в інших країнах своїх ідей, цінностей, здобутків в економічній, соціальній та політичній сферах, сприянні вирішенню таких глобальних проблем, як наркоторгівля, екстремізм, тероризм, нелегальна міграція тощо. Європейський Союз є джерелом громадянської сили, адже процес об'єднання й інтеграції країн, що колись воювали, установлення миру на континенті має позитивний заряд. Історичний досвід Євросоюзу допомагає активній діяльності на міжнародній арені, виробленню норм і стандартів, які стають загальносвітовими.

Основні події

- 1949 р.** — створення Ради Європи.
- 1957 р.** — Римські договори про створення ЄЕС.
- 1990 р.** — об'єднання Німеччини.
- 1992 р.** — Маастрихтський договір.

Закитання та завдання

1. Які глобальні політичні зміни у світі зробили можливим об'єднання Німеччини? Коли й за яких обставин це відбулося?
2. Назвіть історичні передумови й охарактеризуйте причини утвердження США як провідної країни повоєнного світу.
3. Покажіть на історичній карті форсацу 1 динаміку вступу країн до Європейського Союзу.
4. Охарактеризуйте найважливіші етапи європейської інтеграції.
5. Охарактеризуйте основні рішення Римських і Маастрихтського договорів та їхнє значення для загальноєвропейської інтеграції.
6. Чому поза інтеграційним процесом тривалий час залишалися країни Східної Європи? Після яких подій східноєвропейські країни стали членами європейських структур, НАТО тощо?
7. Знайдіть у відкритих джерелах інформацію про події й процеси, що відбуваються нині в Європейському Союзі. Які виклики постали перед об'єднаною Європою та наскільки успішно, на Вашу думку, ЄС їх долає?

Узагальнення до розділу II

Після Другої світової війни Європа опинилась у складному соціально-економічному та політичному становищі. Європейські країни потребували зовнішньої допомоги на відбудову зруйнованого війною господарства, бо внутрішніх ресурсів на це не було. Таку допомогу їм надали США. Американська допомога — «план Маршалла» — не тільки забезпечила нормалізацію господарського життя в тих європейських державах, які її отримали (до 1951 р. відбудова національних економік була практично завершена), а й ослабила ліві настрої.

Зближення країн Західної Європи закономірно привело їх до *інтеграції*. Уряди європейських країн були змушені частково відмовитися від національних пріоритетів і спільними зусиллями вирішувати порушені проблеми.

Важливою ознакою післявоєнного розвитку країн Західної Європи та США стало *зміцнення демократії, забезпечення фундаментальних прав людини*. Зокрема зросли можливості впливу людей на життя суспільства та політику держави.

Політичні партії після Другої світової війни прилаштовувалися до нових реалій. Партії поступово позбулися ознак закритих клубів. На виборах симпатії європейців здобули партії та політичні діячі, які не скомпрометували себе бездіяльністю або й співпрацею з нацизмом і фашизмом у роки війни, не підтримували авторитарні режими. Найвпливовішими стали консервативні, ліберальні, християнські та соціал-демократичні партії. Вплив комуністичних партій послаблювався.

У США та Європі в післявоєнний час, особливо в 1960-і роки, не баченого раніше розмаху набули *рухи за громадянські права*. У США символом боротьби проти расової дискримінації став М. Л. Кінг.

Молодіжні виступи наприкінці 1960-х років у країнах Західної Європи (зокрема, події у Франції) і навіть у країнах радянського блоку, рух хіпі й інші молодіжні акції засвідчили, що молодь шукає нові орієнтири. Виклик, який кинули консервативному «суспільству споживання» молоді бунтівники 1960-х років, підхопили наступні покоління.

Авторитарні режими в Іспанії, Греції та Португалії були аномальним явищем на тлі широкого демократичного руху в Європі. Демократичні перетворення в Іспанії після смерті Ф. Франко, «Революція гвоздик» у Португалії та повалення

диктатури «чорних полковників» у Греції знищили явище авторитаризму в західній частині Європейського континенту.

З часом соціальні проблеми в західноєвропейських країнах послабилися, натомість з'явилося чимало інших, зокрема зростання міграції, тероризм.

Складним випробуванням для ряду країн (Канада, Велика Британія, Іспанія та ін.) стали виклики, пов'язані з національними, конфесійними, мовними питаннями, а також забезпечення рівноправності жінок і чоловіків, толерантне ставлення до конфесійних, мовних, сексуальних та інших меншин. Ці питання залишаються актуальними донині.

Наприкінці першого двадцятиліття XXI ст. ідея об'єднаної Європи зіткнулася з новими серйозними викликами, зокрема з наміром Великої Британії вийти зі складу Європейського Союзу (брексіт).

Після розпаду Радянського Союзу світ перестав бути біполярним. Провідною країною світу залишаються *Сполучені Штати Америки*, проте статусу світового лідера прагне також Китай, зростає роль у світі Індії та інших держав.

Сучасне суспільство — це *постіндустріальне (інформаційне) суспільство*. Стрімкий розвиток інформаційних технологій приводить до занепаду традиційних галузей господарства й запровадження нових технологічних процесів, автоматизації та комп'ютеризації, скорочення частки фізичної праці й зростання відсотка працівників сфери послуг.

Унаслідок впровадження інноваційних технологій зросли продуктивність та якість праці, а отже, збільшилося сукупне національне багатство, що допомагає досягти високого рівня соціальної захищеності громадян. Прикладами ефективних, орієнтованих на потреби людини, економічних моделей вважають шведську та німецьку моделі соціального господарства.

Зміни в економіці, зумовлені розгортанням науково-технічної революції (НТР), передбачають підвищення професійного й освітнього рівня населення, що потребує реформування системи освіти.

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Установіть відповідність.

	<i>Політичний діяч</i>	<i>Країна</i>
1	Ангела Меркель	А Франція
2	Ентоні Блер	Б США
3	Шарль де Голль	В Німеччина
4	Джон Кеннеді	Г Канада
		Д Велика Британія

2. Сплеск активності молодіжних рухів у 1960-х роках був спричинений переважно

- А дискримінацією молоді в політичних правах
- Б економічними причинами
- В конфліктом між довоєнним і післявоєнним поколіннями
- Г пропагандою СРСР щодо переваг соціалізму над західними демократіями

3. «Економічне диво» у ФРН припало на

- А 1940-і роки
- Б 1950-і роки
- В 1970-і роки
- Г 1980-і роки

4. Установіть відповідність.

<i>Країна</i>	<i>Політичний діяч</i>
1 Велика Британія	А Франсуа Міттеран
2 Канада	Б Рональд Рейган
3 Франція	В Маргарет Тетчер
4 США	Г П'єр Трюдо
	Д Конрад Аденауер

5. Прочитайте фрагмент з історичного документа.

«Період антикомуністичного божевілья в житті Америки був часом, коли істинно вважалися бездоказові звинувачення. Коли існувала презумпція провини. А невинуватість потребувала документального підтвердження... Практикувалася збочена форма демократії: усі звинувачення, незалежно від джерела їхнього походження, визнавалися однаково серйозними. Домогосподарка чи бакалійник... могли поставити під загрозу кар'єру кінозірки, просто написавши лист».

Роберт Скляр, американський історик (Sklar R. Movie-made America; How the Movies Changed American Life. — N. Y., 1975. — P. 266).

У документі йдеться про

- А період сегрегації
- Б період маккартизму
- В рух афроамериканців за громадянські права
- Г молодіжні виступи 1960-х років

6. Виберіть з переліку країни, у яких у певний час існували авторитарні режими.

1 Австрія	6 Канада
2 Бельгія	7 Нідерланди
3 Велика Британія	8 Португалія
4 Греція	9 Франція
5 Іспанія	

7. Політичний діяч, який доклав багато зусиль для залагодження етнопонаціональної проблеми у своїй країні, зображений на фото

А

Б

В

Г

8. Подія, зображена на фото, відбулася в

- А 1968 р.
- Б 1974 р.
- В 1975 р.
- Г 1990 р.

9. Установіть відповідність.

<i>Дата</i>	<i>Подія</i>
1 1957 р.	А «червоний травень» у Франції
2 1968 р.	Б Маастрихтський договір
3 1990 р.	В Римські договори
4 1992 р.	Г об'єднання Німеччини
	Д Паризький мирний договір

10. Установіть відповідність.

<i>Поняття</i>	<i>Визначення</i>
1 неолібералізм	А політика, що мала на меті зменшення інфляції та рівня безробіття через обмеження державного втручання в економіку, скорочення витрат на соціальні програми, подолання інфляції для забезпечення економічного зростання
2 неоконсерватизм	Б політика посилення ролі держави в економіці й суспільному житті за умови збереження демократії, вільної конкуренції, приватного підприємництва
3 маккартизм	В політика пристосування традиційних цінностей до реалій сучасності; передбачає монетаризм, обмеження державного втручання, заохочення приватної ініціативи
4 «рейганоміка»	Г політика, що полягала в протидії й боротьбі з комуністичним проникненням і шпигунством на користь СРСР, у переслідуванні осіб з ліберальними переконаннями
	Д політика, що супроводжувалася приватизацією національних підприємств, монетаризмом, зменшенням фінансування освіти й охорони здоров'я

11. Тип економічної системи, якому притаманні високий рівень соціального й економічного добробуту громадян, цілеспрямованість державної політики на утвердження соціальної справедливості, захищеності, високого рівня якості життя, називають

- А соціальною ринковою економікою
- Б економікою індустріального суспільства
- В економікою інформаційного суспільства
- Г глобальною світовою економікою

12. Унаслідок підписання Римських договорів було

- А створено Раду Європи
- Б створено Європейське Економічне Співтовариство
- В запроваджено загальноєвропейську грошову одиницю — *євро*
- Г ухвалено прапор і герб Європейського Союзу

13. Виберіть зі списку шість країн–засновниць Європейського Союзу.

1 Австрія	7 Італія
2 Бельгія	8 Канада
3 Велика Британія	9 Люксембург
4 Греція	10 Нідерланди
5 Данія	11 Португалія
6 Іспанія	12 Франція

14. «Канцлером німецького об'єднання» вважають

- А Герхарда Шредера
- Б Гельмута Коля
- В Конрада Аденауера
- Г Гельмута Шмідта

15. З-поміж наведених тез оберіть ті, які характеризують причини утвердження США як провідної держави «вільного світу».

- А Завдяки військовим замовленням для власної армії та армій союзників промисловість отримала потужне прискорення.
- Б За результатами Другої світової війни країна суттєво розширила свою територію.
- В Американський долар отримав статус світової грошової одиниці.
- Г Країна мала потужний економічний, політичний та військовий потенціал.

16. Структуру, яка поєднує фінансову, виробничу, науково-технологічну, торговельну й інші діяльності та характеризується глобальним масштабом, називають

- А науково-технологічним парком
- Б інформаційно-технологічною компанією (ІТ-компанією)
- В транснаціональною корпорацією
- Г трасовою компанією

РОЗДІЛ III

ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

- *знати* зміст понять: «Працька весна», «“оксамитова” революція», «перебудова», «гласність», «самоврядний соціалізм», «соціалізм з людським обличчям», «Солідарність», «шокова терапія»; про Угорську революцію, «Працьку весну», утворення Ради економічної взаємодопомоги, «перебудову» у Радянському Союзі, «оксамитові» революції, розпад Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини; вплив на розвиток регіону Центрально-Східної Європи політичних процесів у Радянському Союзі та «холодної війни»; особливості втілення сталінської моделі соціалізму в країнах Центрально-Східної Європи;
- *уміти* визначати роль Радянського Союзу у формуванні соціально-економічної та політичної ситуації в країнах Центрально-Східної Європи в період сталінської диктатури та післясталінські часи; роль етнічних проблем у дестабілізації ситуації в колишній Югославії; *використовувати* карту як джерело інформації про процес трансформації держав соціалістичного табору наприкінці 80-х років ХХ ст.; *установлювати* причини революції в Угорщині, «Працької весни», розпаду Радянського Союзу й падіння комуністичних режимів у Східній Європі; *порівнювати* трансформаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи; *визначати* роль країн Центрально-Східної Європи в сучасних міжнародних відносинах; *висловлювати* аргументовані судження щодо діяльності Александра Дубчека, Йосипа Броз Тіто, Леха Валенси, Вацлава Гавела.

§ 9. Центральна- та східноєвропейські країни після Другої світової війни

Присагайте

- Яку роль відіграли країни Центрально-Східної Європи (Албанія, Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина, Чехословаччина, Югославія) у Другій світовій війні?
- Якою була ситуація в цих країнах на час завершення війни?

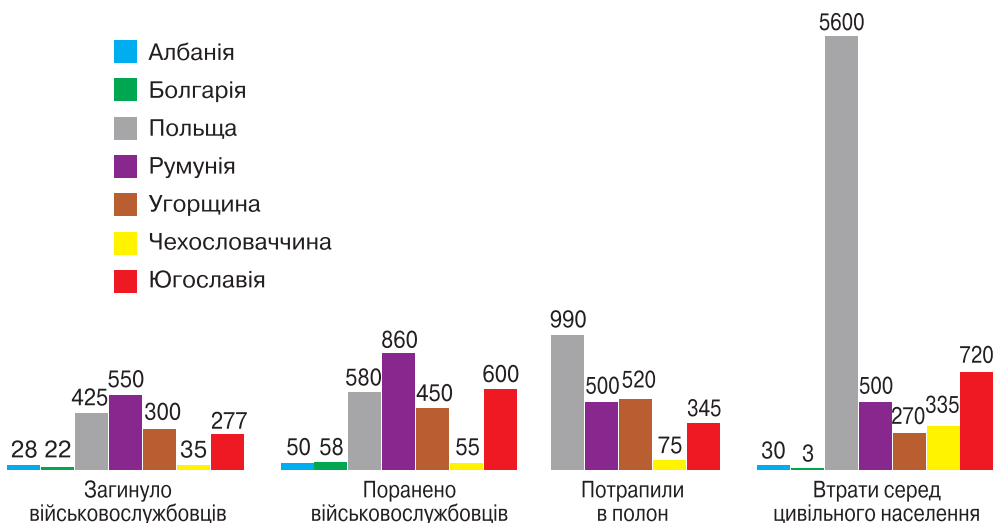
1. Результати Другої світової війни для народів Центрально-Східної Європи

Друга світова війна мала для східноєвропейських народів тяжкі наслідки: багатомільйонні людські жертви, зруйнована економіка, примусове переселення великої кількості людей з однієї країни до іншої тощо. Післявоєнна ситуація в Центрально-Східній Європі характеризувалася напруженістю соціальних, етнічних, економічних і політичних відносин. Це було пов'язано з фізичною та психологічною втомою населення, страхом перед майбутнім, соціально-економічною виснаженістю внаслідок участі у війні, розміщенням радянських окупаційних військ на території країн.

Хоча Болгарія, Угорщина та Румунія наприкінці війни перейшли на сторону антигітлерівської коаліції, вони також несли відповідальність за те, що тривалий час підтримували нацизм. Радянський Союз, який на першому етапі Другої світової війни теж був союзником Німеччини, вимагав від Румунії й Угорщини значних репарацій. Оскільки Болгарія не воювала проти СРСР, Сталін не висував до неї репараційних вимог. У довоєнних цінах Румунія виплатила СРСР репарації на суму 300 млн дол. США; Угорщина — 200 млн дол. США Радянському Союзу та 100 млн дол. США Югославії; Болгарія — 45 млн Греції та 25 млн

- Які зі східноєвропейських країн зазнали найбільших людських втрат у роки Другої світової війни? Від яких обставин, на Вашу думку, залежали масштаби жертв у цих державах?

Людські втрати в країнах Центрально-Східної Європи внаслідок Другої світової війни (тис. осіб)

дол. США Югославії. Оскільки СРСР заборонив країнам Центрально-Східної Європи отримувати американську допомогу за «планом Маршалла», репараційні зобов'язання ускладнили соціально-економічну ситуацію в них, вони стали залежними від Радянського Союзу.

Закінчення Другої світової війни спричинило наймасштабніше в європейській історії переміщення населення. Після війни мільйони жертв нацистів стали біженцями. Зокрема, євреї, які повернулися з концтраційних таборів до своїх помешкань, виявили, що там проживають нові мешканці, які неохоче звільняли приміщення. Багато людей під впливом особистих втрат у війні бажали помститися німцям. Етнічних німців з різних країн, яких нацисти розселили на завойованих ними територіях (так звані фольксдойч), звинувачували в колабораціонізмі, позбавляли громадянських прав і виселяли, залучали до примусової праці на користь країн, спустошених Німеччиною в ході війни.

Виселення німців з території Східної Пруссії, що переходила до Радянського Союзу, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії (6–8 млн), супроводжувалося проявами помсти, пограбуванням, приниженням. У дорогу дозволяли взяти обмаль грошей, особистих речей і продуктів. Чимало німецьких вигнанців, серед яких були переважно жінки, люди похилого віку й діти, загинуло в дорозі. Дехто у відчай вкоротив собі віку.

З Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, а також з окупованих в 1940 р. Радянським Союзом Естонії, Латвії, Литви на Захід емігрували або втекли майже 380 тис. поляків, 220 тис. євреїв (частина невдовзі опинилася в Палестині). До Радянського Союзу з країн Балтії було депортовано орієнтовно 87 тис. осіб, майже 100 тис. осіб утекли на Захід.

Загін литовських «лісових братів». 1950 р.

У Балтійських країнах виник антирадянський рух «лісових братів». У його лавах воювало 170 тис. осіб, майже третина з яких загинула або зникла безвісти. Останній «лісовий брат» загинув в Естонії наприкінці 1970-х років.

До СРСР з Європи, зокрема з центрально-східної її частини, було повернуто (часто примусово) майже 5,4 млн оstarбайтерів і політичних емігрантів. Більшість з них пройшла через радянські концтраційні табори.

Переміщення населення відбувалося й між державами Центрально-Східної Європи: угорці залишали Румунію та Югославію, майже 2 млн поляків були примусово переселені зі східних районів Польщі, приєднаних до СРСР. Вони зайняли місце німців у Померанії та Сілезії, які після війни були передані Польщі. Півмільйона українців і білорусів були депортовані до Радянського Союзу з Польщі.

Свідчення

- *Ознайомтеся з точкою зору сучасного французького дослідника. Дайте власну оцінку післявоєнному масовому переселенню мільйонів людей різних національностей.*

«Після 1945 р. панувала догма, нав'язана державами-переможницями. Для забезпечення сталого миру в Європі вони дали згоду на переміщення німецької й угорської меншин, а також польської... Потрібно було створювати моноетнічні національні спільноти. Після 1989 р. ...ця догма перестала діяти

з огляду на основоположні принципи Європи: повага до права меншин на мирне життя там, де вони оселилися в давнину».

Жорж Мінк, французький соціолог і політолог (Європа та її болісні минувшини / авт.-упоряд. Жорж Мінк і Лора Неймаєр. — К. : Ніка-Центр, 2009. — С. 21)

2. Сталінська модель соціалізму та її втілення в Польщі, Угорщині, Болгарії, Румунії, Чехословаччині. Особливості розвитку Югославії

Установлення комуністичних режимів радянського зразка супроводжувалося репресіями проти політичних опонентів. Відбулися політичні процеси над популярними політиками, які не належали до комуністів, у Польщі, Болгарії, Румунії, Чехословаччині. Упродовж 1948–1949 рр. практично в усіх країнах Центрально-Східної Європи прийшли до влади комуністи. У Болгарії, Румунії, Чехословаччині, Угорщині були ухвалені конституції, які закріплювали соціалістичний устрій цих країн. У Польщі була прийнята так звана «Мала конституція», яка зафіксувала диктатуру пролетаріату як форму польської державності й основу суспільного ладу.

Політичні перевороти, що відбулись у східноєвропейських країнах у 1947–1948 рр., зміцнили вплив СРСР у регіоні. Проте в післявоєнному керівництві місцевих компартій паралельно існувало дві течії — радянська та національна. Першу сформували комуністи, які пройшли школу Комінтерну, були прихильниками жорсткого курсу та радянської моделі соціалізму. Друга течія обстоювала національний суверенітет і рівноправність у відносинах з Радянським Союзом. Наприкінці 1940-х — у 1950-х роках провідні діячі східноєвропейських компартій на підставі підкинутих Сталіну західними спецслужбами документів були звинувачені в зраді й шпигунстві. Як наслідок, більшість з них було засуджено або страчено. Ніхто з комуністичних лідерів у країнах Центрально-Східної Європи (за винятком Йосипа Броз Тіто в Югославії) не міг почуватися безпечно.

Отже, альтернативи побудові соціалізму за радянським зразком не залишалося. Суспільно-політичне життя країн Центрально-Східної Європи узгоджувалося з процесами, які відбувалися в СРСР. Наприклад, коли в 1956 р. радянський керівник М. Хрущов піддав критиці злочини Сталіна, цю викривальну лінію підхопили керівники більшості соціалістичних країн Європи. У період боротьби з незгодними за прикладом Радянського Союзу створювалася політична поліція та інші каральні органи.

В економіці відбувалося одержавлення приватних підприємств, націоналізація землі; добровільне, а подекуди й примусове, залучення селян до кооперативів поєднувалося зі спробами (невдалими) перенести на європейський ґрунт радянські колгоспи. Усе це супроводжувалося «соціалістичним змаганням» та іншими пропагандистськими атрибутами в стилі СРСР.

Одним з основних завдань у 1950-х роках у країнах регіону стало проведення індустріалізації. Для Албанії, Болгарії, Югославії індустріалізація означала створення власної промислової бази національного господарства. Натомість Чехословаччина та НДР (Східна Німеччина) ще в довоєнні роки мали розвинену промисловість. Тому в цих країнах ішлося про реконструкцію підприємств і створення нових галузей промисловості.

Згадайте

- Як розвивалися стосунки між Й. Сталіним та Й. Броз Тіто й, відповідно, між СРСР та Югославією, у перші повоєнні роки? (Див. § 1).

Проте існувала й інша модель — **«самоврядний соціалізм»** у Югославії. На відміну від інших комуністичних країн Центрально-Східної Європи, Югославія прийняла американську допомогу за «планом Маршалла» і відмовилася від сліпого наслідування радянської моделі соціалізму. Це стало основною причиною тривалої ізоляції Югославії від СРСР та його союзників. Радянська армія не могла «залишитися» в Югославії, бо не вона звільнила країну від нацистів і тому не перебувала на її території. Отже, Й. Броз Тіто не вважав себе зобов'язаним Сталіну й поведився незалежно. Загострення відносин призвело до розірвання договору про безпеку й співробітництво, підписаного з Югославією в роки Другої світової війни. Велася підготовка до здійснення радянської військової інтервенції в Югославію, однак цим планам завадила спочатку війна в Кореї, а потім смерть Сталіна. Розрив зв'язків із СРСР і соціалістичним табором спонукав Югославію до пошуку власної моделі розвитку. На відміну від Албанії, де було законсервовано сталінську модель, Й. Броз Тіто відхилив сталінізм і радянський досвід і запровадив «самоврядний соціалізм».

Особистості

Йосип Броз Тіто (1892–1980) — югославський комуністичний лідер, маршал, учасник Першої світової війни та громадянської війни в Росії. Працював у Комінтерні; у 1940 р. став лідером Комуністичної партії Югославії. Після окупації країни Німеччиною очолив партизанський рух. Організував півмільйонну Народно-визвольну армію Югославії (НВАЮ). З 1945 по 1963 р. очолював уряд країни. Ідеолог «самоврядного соціалізму». У 1963 р. був обраний безстроково президентом Югославії. У 1960-і роки став лідером Руху неприєднання.

В Югославії для селян були скасовані обов'язкові постачання сільгосппродукції, вони могли виходити з кооперативів і створювати фермерські господарства, продавати й орендувати землю, використовувати найманих робітників. Більше повноважень отримали республіки, що входили до Югославської Федерації.

Союз комуністів Югославії (назва компартії з 1952 р.) визначив такі пріоритети: десталінізація, демократизація, децентралізація, дебіюрократизація, ринкова економіка, розвиток зв'язків з країнами Заходу. Зовнішня політика Югославії базувалася на рівновіддаленості від СРСР і США. На початку 1960-х років країна ухвалила конституцію й отримала назву Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ).

Відеосюжет «Йосип Броз Тіто» із серії «Диктатори» (укр.):
<https://youtu.be/CQ4RSvIHAfw>

Словник

«Самоврядний соціалізм» — югославський варіант соціалізму, основними ознаками якого були жорстка однопартійна система, самоврядування трудових колективів, існування дрібної приватної власності, зокрема на землю, регульований ринок, ліберальний порядок в'їзду й виїзду з країни.

3. Доля українців у країнах Центрально-Східної Європи. Операція «Вісла»

На момент розгрому Німеччини в Європі перебували декілька мільйонів українців — військовополонених, оstarбайтерів, біженців. Навесні 1946 р. лише із західних зон окупації Німеччини й Австрії депортації до СРСР підлягав 1 млн 190 тис. цивільних і 460 тис. військовополонених українців.

Частина з тих, хто з різних причин не хотів повертатися до Радянського Союзу, потрапила до західних зон окупації Німеччини й згодом опинилась у західноєвропейських країнах, США, Канаді, Австралії. Частина з них залишилася в країнах Центрально-Східної Європи та приєдналася до українських громад, що здавна існували в Польщі, Чехословаччині, Румунії, Угорщині, Болгарії та Югославії. Українці нарівні з титульними націями повною мірою відчували на собі всі вади комуністичного тоталітаризму, але зуміли зберегти національну ідентичність.

Наприклад, іще в ході Другої світової війни *Румунія* надала українській національній меншині певні культурні права: у Бухаресті було організовано українське радіомовлення, видавались українські газета й журнал. Шкільна реформа, проведена після війни, уможливила розвиток початкової, середньої та вищої освіти українською мовою. Був період, коли в Румунії існувало 120 шкіл з українською мовою навчання, а в трьох містах існували паралельні класи в окремих гімназіях. Культурно-освітня діяльність в українських селах проводилася в читальнях, клубах, будинках культури, гуртках самодіяльності тощо. Проте починаючи із середини 1960-х років комуністична влада поступово звела нанівець здобутки української національної меншини в Румунії. Було ліквідовано майже всі школи з українською мовою навчання й українські освітні та культурні громадські організації по селах, заборонено використовувати в публікаціях українські назви місцевості.

Українська політична еміграція міжвоєнного часу знайшла прихисток у столиці *Чехословаччини* м. Празі. Через Чехословаччину на Захід пробивались окремі групи УПА, які в другій половині 1940-х років боролися проти радянського режиму. Проте після Другої світової війни українські установи, культурно-освітні та наукові заклади й організації, створені в Чехословаччині в 1920–1930-х роках українськими емігрантами, були ліквідовані, а ті українці, які не встигли або не захотіли емігрувати на Захід, були депортовані до СРСР, де зазнали репресій.

У післявоєнній *Югославії* нечисленна українська громада й українська культура мали підтримку держави; були організовані народні школи з українською мовою навчання, українська художня самодіяльність. У м. Новий Сад на півночі Сербії з кінця 1940-х років транслювалася радіограма українською мовою. На початку 1950-х років у дев'ятьох українських школах навчалася понад 1700 учнів, працювало майже півсотні вчителів.

Згадайте

- Якими були причини, характер і наслідки протистояння між українцями й поляками на Волині в 1942–1943 рр.?

Особливою була ситуація в *Польщі*, де після закінчення Другої світової війни перебувало 700–750 тис. українського населення. Ще у вересні 1944 р. між Українською, Білоруською та Литовською РСР, з одного боку, і Польським комітетом національного визволення (фактичним урядом) — з іншого було підписано угоду про обмін населенням. Етнічні поляки мали виїхати до Польщі, а українці, білоруси й литовці — до Радянського Союзу.

Операція «Вісла».
1947 р.

За 1944–1945 рр. із СРСР до Польщі було переселено 1,1 млн поляків (з них понад 800 тис. — з території України); водночас з Польщі до України виїхало майже півмільйона українців. Переселення й репресивні акції польського уряду щодо українського населення зумовили акції УПА й ОУН. Зі свого боку, польська влада вирішила виселити українське населення з його етнічних прикордонних земель і розселити по всій країні. Формальним приводом до початку операції стала загибель у березні 1947 р. в бою із загonom УПА заступника міністра оборони Польщі. Комуністичне керівництво Польщі використало цю подію як пропагандистський привід і відразу ухвалило рішення про переселення українського населення до воеводств, утворених на колишніх німецьких землях.

Операція «Вісла» розпочалася **28 квітня 1947 р.** і тривала три місяці. У ній були задіяні майже 20 тис. вояків Війська Польського, міліціонерів та інших силовиків. Водночас радянські й чехословацькі війська заблокували східні та південні кордони Польщі. Переселяли українські та змішані родини. До кінця року було примусово переселено приблизно 150 тис. українців, понад 650 було вбито, майже 4 тис. відправлено до концтаборів, 1500 членів українського націоналістичного підпілля заарештовано.

У 1990 р. польський сейм (парламент) засудив операцію «Вісла», а у 2007 р. з відповідною спільною заявою виступили президенти України та Польщі.

Відеосюжет «Операція “Вісла”» (укр.):
https://youtu.be/HQpIlmYju_k

Свідчення

- Чи поділяєте Ви точку зору керівників двох країн щодо ставлення до операції «Вісла»? Як, на Вашу думку, сучасники повинні оцінювати трагічні сторінки минулого?

«Не можна забути кров, пролиту на Волині, зокрема в 1942–1943 рр., жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки. Особливою трагічною сторінкою в історії наших стосунків була акція “Вісла”, що завдала удару всій українській громаді Польщі. Замовчування чи односторонній виклад цих фактів у наш час не пом’якшать болю скривджених та їхніх близьких і не сприятимуть поглибленню порозуміння між нашими народами. Шлях до щирої дружби та єднання пролягає насамперед через правду й взаєморозуміння».

Зі спільної заяви президентів України та Польщі «До порозуміння і єднання» від 21 травня 1997 р. (http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/616_005)

4. Спроба економічної інтеграції соціалістичного табору. Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ)

Крім східноєвропейських країн, які відтепер називалися «країнами народної демократії», про намір будувати соціалізм заявили також азійські держави: В’єтнам, Китай, Північна Корея, Монголія. Значною мірою політична орієнтація в цих країнах визначалася під впливом перебування на їхній території ра-

дянських військ, які залишилися там після завершення Другої світової війни. У більшості з них розпочалися перетворення в політичній, соціально-економічній та інших сферах, відповідно до сталінської моделі з притаманною їй жорсткою централізацією економіки й засиллям партійно-державної бюрократії.

Вихід соціалістичної моделі за межі однієї країни (СРСР) і поширення її на Європу й Азію, а після революції на Кубі (1959) – на Американський континент привів до оформлення об'єднання країн, яке комуністична пропаганда пафосно назвала *світовою системою соціалізму*, або *соціалістичним табором*. Це об'єднання, у якому порядки встановлював Радянський Союз, проіснувало понад чотири десятиліття. СРСР контролював своїх союзників через дві міжнародні організації: створену в 1949 р. *Раду економічної взаємодопомоги* (РЕВ) і сформовану в 1955 р. *Організацію Варшавського договору* (ОВД).

РЕВ об'єднувала Албанію (до 1961 р.), Болгарію, Угорщину, В'єтнам, НДР, Кубу, Монголію, Польщу, Румунію, СРСР і Чехословаччину. Не була членом РЕВ, але співпрацювала з організацією Югославія. Керівні органи РЕВ знаходились у Москві. Відповідно до статуту організації, торгівля між країнами регулювалася двосторонніми угодами. РЕВ не мала спільної валюти й узгоджених цін. Внутрішні економічні плани членів РЕВ координувалися, існував обмін науково-технічною інформацією, а в 1970-х роках було створено спільний інвестиційний банк. Майже третина зовнішньої торгівлі України в радянські часи припадала на країни РЕВ. Наприкінці 1980-х років до «світової системи соціалізму» належало півтора десятка держав, у яких проживала третина населення світу, що займало понад чверть території земної кулі.

У 1960–1970-і роки в більшості країн соціалістичного табору спостерігався певний прогрес в економіці. Однак 60 % зовнішньої торгівлі цих країн становила торгівля в межах РЕВ і лише 40 % – з іншими країнами. Зовнішня торгівля була націоналізована й тільки центральний уряд мав повноваження укладати договори із закордоном. Великою проблемою економік країн РЕВ була низька, порівняно з країнами Заходу, якість товарів. Ці товари не хотіли купувати навіть ті, хто їх виробляв. Життєві умови населення погіршувалися, через що наростало невдоволення владою.

Радянська модель господарювання знищувала стимули до праці й паралізувала ініціативу підприємств. Найяскравіше це проявилось в епоху науково-технічної революції (НТР). Що більше технологічних новинок з'являлось у світі, зокрема в галузі електронно-обчислювальної техніки, енерго- й ресурсозберігальних виробництв і технологій, то помітнішим ставало відставання СРСР та його союзників від Заходу. Так званий соціалістичний поділ праці – вузька економічна спеціалізація між країнами – виявився неефективним. Постачання дешевого палива й сировини із СРСР (основна стаття радянського експорту) помітно знизилось, а нічого іншого Радянський Союз не міг запропонувати.

Наприкінці 1970-х років не тільки соціалістичні, а й західні країни зіткнулися з необхідністю прискореного впровадження енергозберігальних технологій, блискавичного реагування на наукові винаходи, потребою якнайшвидше впроваджувати їх у виробництво, оперативно змінювати асортимент продукції, поліпшуючи її якість. Стало очевидно, що економіка, побудована на планово-бюрократичних засадах, не в змозі вирішувати ці завдання. У країнах Центрально-Східної Європи розпочався період застою та кризи.

Символіка РЕВ

Основні події

1949 р. — створення Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ).

1955 р. — створення Організації Варшавського договору (ОВД).

Запитання та завдання

1. Поясніть історичне поняття «самоврядний соціалізм».
2. Охарактеризуйте результати й наслідки Другої світової війни для народів Центрально-Східної Європи.
3. Поясніть, у чому полягали особливості розвитку Югославії в післявоєнний період.
4. Назвіть основні ознаки сталінської моделі соціалізму на прикладі двох трьох країн (*на вибір*). Розкрийте, як ця модель утілювалася в Центрально-Східній Європі.
5. Які основні, на Вашу думку, зміни відбулися в центрально- і східноєвропейських країнах, у яких було встановлено прорадянські режими, у суспільно-політичному житті та в економіці?
6. Яку, на Ваш погляд, роль відігравав СРСР у формуванні соціально-економічної та політичної ситуації в країнах Центрально-Східної Європи в період сталінської диктатури?
7. Як Ви оцінюєте становище українців у державах Центрально-Східної Європи після Другої світової війни?

§ 10. Комуністичні режими в 50–60-х роках ХХ ст.

Мисліть

- Що таке сталінізм?
- Які порядки існували в СРСР до Другої світової війни та в роки війни?

1. Завершення епохи Сталіна

Після війни система управління в СРСР, заснована на примусі й репресіях, не змінилася. Через «холодну війну» країна втрачала величезні кошти на розроблення ядерної зброї. Крім того, «холодна війна» робила неможливим використання західної, насамперед американської, фінансової та технічної допомоги. Зруйноване війною господарство (третина національного багатства) відбудовувалося в умовах нещадної експлуатації населення, особливо селянства, а також мільйонів в'язнів ГУТАБу (Головне управління таборів). Сподівання людей на те, що після перемоги в страшній війні режим стане гуманнішим, не виправдалися. Політичні репресії після війни відновилися, причому тепер вони поширилися на цілі народи, яких звинуватили в колабораціонізмі: поволзьких німців, калмиків, чеченців, інгушів, карачаївців, балкарців, корейців, кримських татар, інгерманландських фінів, турків-месхетинців, курдів, жителів Чорноморського узбережжя (вірмен, болгар, греків) та ін. У Сибір було відправлено сотні тисяч жителів Балтійських країн, західних областей України та Білорусії. Усього на так званому спецпоселенні в 1953 р. перебувало майже 3 млн осіб.

У СРСР були заборонені генетика й кібернетика як «псевдонауки»; чимало талановитих учених і діячів культури були засуджені й працювали в таборах в особливих конструкторських бюро (ОКБ). Посилювався антисемітизм, проявом якого стала «справа кремлівських лікарів», котрих безпідставно звинуватили в намірі отруїти лідерів партії та держави. Репресій зазнали й окремі представники партійно-державного керівництва.

У 1952 р. комуністична партія змінила назву й стала називатися Комуністичною партією Радянського Союзу (КПРС). Однак її сутність залишилася незмінною. Зовнішня політика Сталіна була спрямована на боротьбу проти «світового імперіалізму» в особі США та їхніх союзників, на упокорення країн Центрально-Східної Європи.

Ознаки сталінського режиму в післявоєнний час (1945–1953)

1. Зміцнення влади Сталіна внаслідок перемоги в Другій світовій війні.
2. Подальша централізація державного управління, збільшення державного апарату.
3. Збільшення представництва в радах партійно-державної номенклатури.
4. Репресії проти військовополонених і репатрійованих; боротьба з космополітизмом.
5. Посилення ідеологічного тиску.

Після смерті Сталіна в березні 1953 р. всередині комуністичної верхівки розгорнулася боротьба за владу. Місце Сталіна вже готувався посісти всесильний керівник Міністерства внутрішніх справ Лаврентій Берія. Проте його конкуренти виявилися спритнішими й заарештували, а потім розстріляли Л. Берію. Колективне керівництво, у якому провідну роль відігравали **Микита Хрущов** і Георгій Маленков, оголосило амністію для кримінальних злочинців, пообіцяло зниження цін, зняття певних обмежень на присадибні ділянки тощо.

Особистості

Микита Хрущов (1894–1971) — радянський партійний та державний діяч, учасник Першої світової війни. У міжвоєнний період обіймав різні партійні посади, зокрема очолював компартію України. У роки Другої світової війни був членом військових рад кількох фронтів. У 1944 р. призначений головою радянського уряду України. З 1953 р. — перший секретар ЦК КПРС і водночас голова Ради міністрів СРСР. У 1964 р. усунутий від влади внаслідок змови в керівництві КПРС.

2. «Хрущовська відлига»

Колективне керівництво не вписувалося в авторитарні традиції режиму, і поступово М. Хрущов зосередив владу у своїх руках. Вирішальною стала його доповідь «Про культ особи та його наслідки» на ХХ з'їзді КПРС (1956). М. Хрущов приголомшив делегатів з'їзду фактами про злочини в часи правління Сталіна та культу його особи. Він також викрив злочини, скоєні найближчими соратниками вождя, однак промовчав про свою причетність до них.

Десятиліття після смерті Сталіна, яке назвали «хрущовською відлигою», стало в Радянському Союзі періодом обмеження всесилля каральних органів, скасування найодіозніших заборон, звільнення з таборів частини політичних

в'язнів і незаконно засуджених людей. Завершилась «епоха Хрущова» в 1964 р., коли партійне оточення в результаті змови усунуло його від влади. До влади майже на два десятиліття прийшов *Леонід Брежнєв*.

Свідчення

- *Ознайомтеся з уривком зі спогадів М. Хрущова. Як далеко, на Вашу думку, він міг просунути в напрямі демократизації радянського політичного режиму?*

«Зважаючись свідомо на початок “відлиги”, керівництво СРСР ... побоювалося її: щоб через неї не почалася “пови́нь”. Ми боялися втратити наявні можливості управління країною й стримували посилення негативних настроїв... з погляду керівництва. ...Остерігалися, що керівництво не зможе впоратися зі своїми функціями й спрямувати процес змін у таке русло, яке залишалося б радянським».

Микита Хрущов (Воспоминания. Избранные фрагменты. — М., 1997. — С. 507)

3. Криза комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі

«Хрущовська відлига» позначилася й на міжнародній ситуації. Ослаблення комуністичної диктатури спричинило кризу комуністичної ідеології в країнах Центральної-Східної Європи. Незважаючи на нищівну критику М. Хрущовим сталінізму на XX з'їзді КПРС, режим необмеженої влади партійно-державного апарату в усіх соціалістичних країнах залишався непохитним.

Комуністичні режими не мали масової підтримки населення, а перетворення їх на диктатуру комуністичних партій, яке супроводжувалося конфіскацією майна, зловживаннями та свавіллям бюрократичного апарату, масовими репресіями й переслідуванням інакодумців, викликало невдоволення різних соціальних верств. Орієнтація партійно-політичної верхівки соціалістичних країн на підтримку СРСР спричинила наростання антикомуністичних настроїв не тільки в середовищі молоді та інтелігенції, а й серед робітників і селян.

Радянське керівництво зберігало авторитарний стиль відносин з країнами соціалістичного табору. Наприкінці 1950-х років знову зіпсувалися відносини СРСР з Югославією, виникло напруження між Радянським Союзом і Китаєм, між Югославією та Албанією.

Після розриву в 1948 р. з Югославією Албанія зблизилася з Радянським Союзом. Як послідовний сталініст, албанський керівник *Енвер Ходжа* не сприйняв викриття М. Хрущовим культу особи, «відлигу», ідеї мирного співіснування країн з різним суспільним ладом, різних шляхів до соціалізму. Наприкінці 1950-х років він знайшов собі нового союзника — комуністичний Китай, з яким у СРСР у той період були дуже напружені відносини. У відповідь СРСР розірвав з Албанією дипломатичні відносини (інші соціалістичні країни цього не зробили), відкликав з країни технічних спеціалістів, припинив постачання зерна, сировини та комплектуючих для вже змонтованого обладнання. Ображена Албанія вийшла з РЕВ та ОВД й переорієнтувалася на Китай.

Загострилися етнічні суперечності в Югославії, що суттєво позначилося на розвитку регіонів. За рівнем життя на перше місце в країні вийшли Словенія й Хорватія, найгірша ситуація була в автономному краї Косово, більшість населення якого становили албанці. Низький рівень прибутків і заклики сусідньої Албанії до возз'єднання спричинили заворушення восени 1968 р. серед косовських албанців.

4. Антикомуністичні виступи

Першим проявом кризи комуністичного режиму й першим масовим протестом у країнах, які належали до зони радянського впливу, було народне повстання в **Німецькій Демократичній Республіці**. Після смерті Сталіна в НДР розпочалися заворушення, які переросли в повстання проти прорадянського режиму. Становище комуністичного керівництва НДР ускладнювалося тим, що у ФРН завдяки «плану Маршалла» економічне становище населення невпинно поліпшувалося. Сталіністське керівництво НДР, очолюване *Вальтером Ульбрихтом*, у 1952 р. проголосило курс на «планомірну побудову соціалізму» за радянським зразком. У НДР націоналізували промислові підприємства, здійснювали загальну індустріалізацію на шкоду виробництву споживчих товарів; сільських господарів заганяли в кооперативи — подоби радянських колгоспів. Такі експерименти над 18-мільйонним населенням НДР призвели до появи довжелезних черг за найнеобхіднішими товарами, що зникали з полиць крамниць.

Терпець населення урвався, коли стали відомі плани В. Ульбрихта збільшити виробничі норми й водночас скоротити зарплати. У Берліні розпочалися спонтанні акції протесту будівельників, які поширилися на інші міста НДР. **17 червня 1953 р.** на вулиці східнонімецьких міст з вимогами свободи та демократії вийшли сотні тисяч демонстрантів. Крім економічних вимог (підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці тощо), демонстранти висунули також політичні вимоги: відставка В. Ульбрихта та його оточення, проведення вільних виборів, об'єднання Німеччини. На вулицях Берліна з'явилися радянські танки й за декілька годин повстання було придушено. Під час вуличних сутичок загинуло понад півсотні осіб, багато людей опинилося за ґратами. Після цього комуністичний режим установив у НДР ще жорсткіші порядки.

На вулицях Берліна. 17 червня 1953 р.

Відеосюжет про антикомуністичне повстання 1953 р. в Берліні (англ.): <https://youtu.be/vMzcpMRHe8>

Наприкінці **червня 1956 р.** в **Польщі** проти комуністичної влади виступили робітники *м. Познані*, яких підтримали студенти й ліберально налаштована інтелігенція. Це був один з наймасштабніших робітничих протестів у повоєнній Польщі. Робітники домагалися зниження виробничих норм, підвищення плат-

«Голодний марш» у Познані. 1956 р.
Напис на транспаранті: «Хочемо хліба!»

Відповідь польського уряду на вимоги страйкарів. Познань. 1956 р.

ні та зменшення податків. У сутичках на познанських вулицях загинуло понад 70 осіб, а кількасот зазнали поранень.

Керівник польської компартії *Владіслав Гомулка* запевнив СРСР, що самостійно впорається з повстанням, завдяки чому радянські війська, розквартировані в Польщі, не втручалися в ці події.

Відеосюжет про робітниче повстання 1956 р. в Познані:
<https://youtu.be/np-u1TbXrDg>

5. Угорська революція 1956 р.

Польські події прискорили революцію в Угорщині, де комуністичне керівництво було нездатне покінчити зі сталінізмом. Між 1948 і 1953 р. економіка країни була реорганізована відповідно до радянської моделі. Приватні промислові підприємства, на яких працювало більше 10 осіб, були націоналізовані. Свобода преси, релігії та зібрань була жорстко обмежена, а глава римо-католицької церкви кардинал Й. Міндсенті засуджений до довічного ув'язнення.

Прискорена індустріалізація й колективізація невдовзі призвели до серйозних економічних труднощів, які досягли масштабів кризи в середині 1950-х років. Механічне перенесення на угорський ґрунт радянської моделі сталінського типу за часів керівництва *Матяша Ракоші* та його оточення мало для країни трагічні наслідки.

У середині 1950-х років в Угорщині посилювався суспільний рух проти авторитарного режиму М. Ракоші. Улітку 1953 р. керівництво Угорської партії трудящих (офіційна назва угорської компартії) за радянської підтримки змусило М. Ракоші піти у відставку. Прем'єр-міністром став *Імре Надь*, який розпочав лібералізацію політичного й економічного життя, зокрема заявив про ліквідацію однопартійного режиму.

Новий угорський лідер відмовився від проведення примусової колективізації, від прискореного розвитку важкої промисловості на противагу виробництву товарів широкого вжитку, припинив політичні репресії, наказав звільнити тисячі політичних в'язнів. Розпочався демонтаж сталінської системи, відновили діяльність колишні коаліційні й опозиційні політичні партії.

Проте економічна ситуація продовжувала погіршуватися. Опоненти звинуватили І. Надя в зриві реформ і в 1955 р. змусили піти у відставку. Незважаючи на це, у жовтні наступного року в Угорщині спалахнула народна революція, яка досягла піку **23 жовтня 1956 р.** Того дня сили держбезпеки відкрили в Будапешті вогонь по студентах, які вийшли на вулиці, щоб висловити підтримку учасникам заворушень проти СРСР у Польщі.

Сутички переросли у вуличні бої з барикадами, погроми комуністичних партійних осередків і катування й убивства комуністів, співробітників спецслужб, міліції тощо. Повстання не вщухало, поки 25 жовтня партія не повернула І. Надя на посаду прем'єр-міністра. Він розпустив органи державної безпеки, скасував однопартійну систему, пообіцяв провести вільні вибори й почати переговори із СРСР про виведення радянських військ.

Отримавши інформацію про те, що радянські війська не тільки не залишають Угорщину, а навпаки прибувають до неї, 1 листопада І. Надь оголосив про вихід країни з ОВД та її нейтралітет. М. Хрущов не міг цього допустити, щоб Угорщина не стала прикладом для інших країн ОВД. Тому 3 листопада в Угорщину ввійшли радянські війська та війська союзників по Організації Варшавського договору.

Світлення

- Прочитавши інформацію МО СРСР і розглянувши фотографії, зробіть висновок про характер подій в Угорщині після введення військ країн Організації Варшавського договору.

«Протягом 9 листопада наші війська продовжували ліквідацію дрібних груп заколотників. Роззброювали колишніх військовослужбовців угорської армії, а також вилучали зброю в місцевого населення. Група заколотників чинила шалений опір у передмісті Будапешта... У цьому районі було підбито й спалено три наші танки».

З інформації Міністерства оборони СРСР про ситуацію в Угорщині станом на ранок 10 листопада 1956 р. (Новые документы по новейшей истории / под ред. Г. Н. Севостьянова. — М., 1996. — С. 273)

Бої на вулицях Будапешта. 1956 р.

Чисельність угорських військових частин у Будапешті становила 50 тис. осіб. Крім того, понад 10 тис. військовослужбовців входило до складу угорської національної гвардії, яка мала на озброєнні майже 100 танків. У ході боїв радянські війська роззброїли понад 35 тис. угорських військовослужбовців, і до 11 листопада збройний опір був подоланий не тільки в угорській столиці, а й на всій території країни. Західні держави, до яких Угорщина зверталася по допомогу, вирішили не втручатися в події.

Відеосюжет про повстання 1956 р. в Угорщині (англ.):
<https://youtu.be/bE1FX0Uf01I>

Втрати радянської армії становили понад 700 осіб убитих, 1500 осіб було поранено, більше 50 зникло безвісти. Було підбито й пошкоджено багато танків, бронетранспортерів та іншої бойової техніки. Після поразки повстання майже 200 тис. угорців виїхали з країни на Захід, а І. Надь та його оточення знайшли притулок у югославському посольстві.

Новопризначений керівник Угорської партії трудящих *Янош Кадар* терміново вирушив до Радянського Союзу. У перших числах листопада він оголосив про створення нового уряду. Я. Кадар за радянської підтримки розпочав репресії. Незважаючи на надані гарантії безпеки, І. Надь був заарештований та вивезений до Румунії. У 1958 р. його привезли до Угорщини й після закритого суду стратили.

6. «Працька весна» 1968 р.

Найяскравіше характер відносин між соціалістичними країнами засвідчили драматичні події «*Працької весни*» у Чехословаччині в 1968 р. Майже вісім місяців у Чехословацькій Соціалістичній Республіці (ЧССР) тривав період глибоких змін, безпрецедентних в історії комуністичного руху. Демократизація, підготовлена реформістськи налаштованими силами всередині КПЧ, упродовж декількох років відбувалася непомітно для радянських керівників.

Усунення з керівних посад *Антоніна Новотного* й обрання першим секретарем президії ЦК КПЧ *Александра Дубчека* та президентом країни героя Другої світової війни генерала *Людвіка Свободи* стало реакцією на економічну кризу й прагнення реформ. Нові лідери ЧССР проголосили курс на побудову «*соціалізму з людським обличчям*» та ухвалили програму дій.

Особистості

Александр Дубчек (1921–1992) — перший секретар КПЧ (1968–1969), голова Федеральних зборів Чехословаччини (1989–1992). Після Другої світової війни зробив стрімку політичну кар'єру. У 1968 р. став керівником партії. Підтримав ліберальні реформи, відомі під назвою «Працька весна». Після окупації Чехословаччини військами країн Організації Варшавського договору був вивезений до СРСР і невдовзі знятий з посад. У велику політику повернувся наприкінці 1980-х років.

Події в ЧССР у січні–квітні 1968 р. насторожили керівництво СРСР та інших соціалістичних країн, адже загрожували пануванню Радянського Союзу в країнах Центрально-Східної Європи.

Чехословацькі реформи передбачали поглиблення внутрішньопартійної демократії, надання автономії державному апарату, іншим політичним партіям і парламенту, відновлення громадянських прав (свободи зібрань та об'єднань), політичну реабілітацію, відновлення національних прав етнічних меншин у рамках федерації, проведення економічної реформи та ін. Політичні реформи А. Дубчека та його прибічників не були повним відходом від попередньої політичної лінії, на відміну від Угорщини в 1956 р., однак керівництво СРСР та інших соцкраїн (Польща, Болгарія, НДР) вважали їх загрозою для партійно-адміністративної системи Радянського Союзу та країн Центрально-Східної Європи.

Імовірність «ланцюгової реакції» в інших соціалістичних країнах, де ще пам'ятали про соціальні потрясіння недавнього минулого (НДР у 1953 р., Угорщина в 1956 р.), зумовила ворожість до чехословацького «експерименту» керів-

Словник

- «**Працька весна**» — період політичної лібералізації та демократичних реформ у Чехословаччині (січень–серпень 1968 р.), перерваний уторгненням до ЧССР Радянського Союзу та його союзників по ОВД.
- «**Соціалізм з людським обличчям**» — поняття, яким у 1968 р. характеризували пом'якшення тоталітарного характеру держави в Чехословаччині; спроба поєднати соціалізм з демократією. Виступаючи на телебаченні, А. Дубчек закликав проводити «таку політику, щоб соціалізм не втратив людського обличчя».

ників СРСР (Л. Брежнєв), НДР (В. Ульбрихт), Польщі (В. Гомулка) і Болгарії (Т. Живков). Більш стриманою була позиція угорського керівника Я. Кадара.

Свідчення

- У чому, на Вашу думку, полягала основна суперечність між СРСР та ідеологами «Празької весни»?

«Політбюро ЦК КПРС підтримувало єдність країн, що входили до «імперії», створеної Сталіним, і наглядало за тим, щоб опозиція не мала можливості й слова сказати. Усе, що ми намагалися робити, виходило за межі їхнього розуміння. Ми вважали, що соціалізм — принаймні в нашій країні — не може існувати без демократії, тоді як керівництво Радянського Союзу хотіло бачити в нас утвердження їхньої моделі диктатури єдиної партії».

Александр Дубчек (Світ про Україну // 10 лютого 1993. — С. 8)

Зазнавши невдачі в 1956 р. в Угорщині, радянські керівники вагалися, не знаючи, що робити з Чехословаччиною. Спочатку Москва чинила на А. Дубчека на зустрічах і міжнародних комуністичних нарадах політичний та психологічний тиск, аби він відмовився від рішучих реформ; поблизу кордонів Чехословаччини проводили масштабні навчання військ ОВД за участю СРСР, НДР і Польщі. Вирішальні переговори відбулися в липні в м. Чієрні-над-Тисою. А. Дубчек не зрікався реформ, але пообіцяв приборкати антисоціалістичні прояви.

Загострила ситуацію категорична відмова чехословацького керівництва розмістити на території ЧССР радянський військовий контингент.

Свідчення

- Поясніть, як Ви розумієте висловлювання: «Це — спільна справа наших країн, які об'єдналися в Організацію Варшавського договору».

«Ми не можемо погодитися на те, щоб ворожі сили зіштовхували вашу країну зі шляху соціалізму й створювали загрозу відторгнення Чехословаччини від соціалістичної співдружності. Це вже не тільки ваша справа. ...Це — спільна справа наших країн, які об'єднались у Варшавському договорі».

З «Листа п'яти комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн ЦК КПЧ» від 15 червня 1968 р. (Завоевання социализма отстаивали в борьбе. — М., 1981. — С. 71)

- Якою є, на Вашу думку, ідея малюнка?

Ілюстрація з чехословацького журналу. 1968 р.

Відповідно до «доктрини Брежнєва», що виправдовувала будь-які дії СРСР, спрямовані на «захист соціалізму в усьому світі», радянське керівництво ухвалило рішення про військову інтервенцію до «бунтівної» Чехословаччини. У ніч з 20 на 21 серпня в ЧССР вторглися війська (понад 300 тис. солдатів, 7 тис. танків) п'яти країн Організації Варшавського договору: СРСР, Болгарії, Польщі, НДР та Угорщини (Румунія відмовилася). Чехословацькі війська заблокували в казармах, і до ранку 21 серпня вся країна була окупована. Понад 100 чехів і словаків було вбито й більше 500 поранено. Хоча А. Дубчек закликав населення не чинити спротиву, окремі вогнища опору все ж були. Населення познімало або зафарбувало дорожні знаки за винятком тих, які вказували дорогу на Москву. На знак протесту проти інтервенції чеський студент Ян Палах спалив себе на Вацлавській площі Праги.

Уторгнення спричинило масову еміграцію. Країну залишили 70 тис. осіб, а з часом цифра зросла до 300 тис. Радянський Союз виправдовував уторгнення «доктриною Брежнєва», або «доктриною обмеженого суверенітету», згідно з якою СРСР мав право втручатися, якщо одній з країн Варшавського договору загрожуватиме небезпека повалення режиму.

Відеосюжет «Працька весна 1968»:
https://youtu.be/_FfR64aJ7fI

Радянські танки в Празі. 1968 р.

А. Дубчек був заарештований та доправлений до Москви для переговорів. Там його змусили підписати протокол, за яким він залишався на посаді, але зобов'язувався згорнути реформи. У квітні 1969 р. А. Дубчека зняли з усіх посад і замість нього призначили *Густава Гусака*. Реформи було припинено, а реформістів виключили з партії та звільнили з роботи.

Уторгнення військ ОВД збурило світову громадськість. У Москві восьмеро правозахисників розгорнули транспаранти із засудженням інтервенції. Протестувальників було заарештовано. Акції протесту пройшли також у багатьох країнах світу; радянську окупацію засудили комуністичні партії Італії, Франції та Фінляндії.

У ніч уторгнення Канада, Данія, Франція, Парагвай, Велика Британія та США домоглися скликання Ради Безпеки ООН, однак резолюція із засудженням уторгнення й вимогою вивести війська з ЧССР не була ухвалена, бо СРСР скористався своїм правом вето.

Свідчення

- Як, на Вашу думку, тональність наведеного висловлювання керівника СРСР Л. Брежнєва ілюструє рівноправність відносин між країнами соціалістичного табору?

«Брежнєв ...докоряв Дубчеку, що той проводив внутрішню політику без попереднього її схвалення Брежнєвим і навіть ігнорував його поради й побажання. "Я тебе запитував, чи не хочеш замінити міністра внутрішніх справ?»

А міністра національної оборони? Чи ще когось? Але ти весь час запевняв: ні, усі вони надійні товариші. І раптом я дізнаюся, що ти сам замінив міністра внутрішніх справ, оборони й інших міністрів, секретарів Центрального комітету. ...Я послав тобі зауваження щодо твоєї доповіді... я попереджав тебе, що деякі формулювання неправильні. А ти їх усе одно не виправив! Хіба ж можна так працювати?».

Зденек Млинарж, колишній секретар ЦК КПЧ, про переговори в Москві після введення військ у Чехословаччину (Мороз ударил из Кремля. — М. : Республика, 1992. — С. 265)

Наприкінці 1980-х років керівники Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі й СРСР зробили офіційну заяву, у якій визнали, що введення в 1968 р. військ країн Організації Варшавського договору до ЧССР було втручанням у внутрішні справи суверенної Чехословаччини й підлягає осуду.

Основні події

Червень 1953 р. — антикомуністичне повстання в Берліні (НДР).

Червень 1956 р. — Познанське повстання в Польщі.

1956 р. — антикомуністична революція в Угорщині.

1968 р. — «Працька весна».

Закриття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «Працька весна», «соціалізм з людським обличчям».
2. Чи змінилася політика сталінського режиму після Другої світової війни?
3. Хто претендував на владу в СРСР після смерті Сталіна й кому вона зрештою дісталася?
4. Які зміни відбулися в СРСР у період «хрущовської відлиги» та як вони вплинули на країни Центрально-Східної Європи?
5. Якими, на Вашу думку, були основні причини кризових явищ у країнах регіону в 1950–1970-і роки?
6. Охарактеризуйте берлінське повстання 1953 р., виступ познанських робітників у Польщі та революцію в Угорщині? Що споріднює ці події?
7. Охарактеризуйте причини й наслідки «Працької весни» 1968 р.
8. Порівняйте повстання в Угорщині в 1956 р. та чехословацькі події 1968 р. Чим вони подібні, а чим відрізняються?
9. Дайте історичну та правову оцінку діям країн Варшавського договору в період «Працької весни».

§ 11–12. Крах комунізму в країнах Центрально-Східної Європи

1. Наростання системних кризових явищ у країнах регіону в 1970–1980-х роках

У 1960–1970-х роках більшість країн соціалістичного табору домоглася певного прогресу в економіці, завдяки чому зріс життєвий рівень населення. Однак СРСР усе одно суттєво відставав від Заходу, за винятком досягнень у космічній

Черга за продуктами в магазині.
СРСР. 1970-і роки

та військовій сферах. У середині 1960-х років до влади прийшов Л. Брежнев. Відбулася спроба частково реформувати економіку, але вона не була завершена.

Продукції вироблялося багато, проте вона була переважно низькоякісною. У середині 1970-х років, коли виникла нафтова криза, СРСР був найбільшим постачальником нафти на світовому ринку. Завдяки нафтовій кризі промислове виробництво в країні зросло на дві третини. Однак у наступні роки ситуація

на світовому ринку змінилася. В економіці виразно проявився застій, населення зіткнулося з нестачею споживчих товарів.

Утворилося замкнене коло: люди регулярно отримували заробітну плату, за яку не могли придбати потрібні товари. Тому населення зберігало гроші в єдиному в країні Ощадному банку (коли СРСР розпався, усі заощадження вмиць знецінилися). На кінець правління Л. Брежнева застій у радянській економіці був настільки очевидним, що СРСР не міг навіть забезпечити населення продуктами. У 1970-х роках країна постійно закупувала зерно в США й інших західних країнах.

У суспільно-політичному житті застій проявився в тому, що режим переслідував і карав усіх, хто наважувався не погоджуватися з комуністичним ученням.

Наприкінці 1970-х років модель соціалістичного поділу праці в рамках РЕВ почала давати збій. Неефективна радянська модель господарювання, яку під тиском СРСР запровадили у своїх країнах комуністичні партії Центрально-Східної Європи, блокувала ініціативу підприємств. Спроби хоча б частково реформувати цю модель наражалися на опір партійно-державної бюрократії. Стало зрозуміло, що економіка, побудована на планово-бюрократичних засадах, не в змозі вирішувати сучасні завдання. Фактично в країнах Центрально-Східної Європи розпочався період застою, а подекуди й справжньої кризи.

Прояви системної кризи в країнах Центрально-Східної Європи в 1970–1980-х роках

Жорстке планування заважало вчасно реагувати на нові явища й тенденції у світовій економіці, зокрема на здобутки науково-технічної революції (НТР). Чим більше технологічних новинок з'являлось у світі в галузі електронно-обчислювальної техніки, енерго- й ресурсозберезувальних технологій, тим помітнішим ставало відставання соціалістичних країн від Заходу.

Зростання виробництва відбувалося завдяки будівництву технологічно застарілих та екологічно шкідливих підприємств, збільшенню виробництва електроенергії, сталі, видобутку корисних копалин, продукції машинобудування, а не впровадженню досягнень НТР.

Бракувало споживчих товарів належної якості (одяг, взуття, побутова техніка). Товари, які вироблялися в соціалістичних країнах, не могли конкурувати із західними товарами.

Життєві умови населення погіршувались і, як результат, наростало невдоволення владою.

2. «Перебудова» у СРСР

Після смерті в березні 1982 р. Л. Брежнєва й короткочасного почергового перебування при владі в СРСР Ю. Андропова та К. Черненко в 1985 р. генеральним секретарем ЦК КПРС став *Михайло Горбачов*. Розпочаті «*перебудова*» і «*гласність*» тільки прискорили історично обумовлений розпад Радянського Союзу.

Складаві «перебудови»

- Проведення виборів з декількома кандидатами. Раніше на виборах був єдиний кандидат від «непорушного блоку комуністів і безпартійних»;
- розширення певних повноважень союзних республік, які зазіхали на повноваження центральної влади;
- створення кооперативів (малих підприємств) і спільних підприємств з іноземним капіталом;
- проголошення курсу на прискорення соціально-економічного розвитку країни через упровадження ринкових механізмів і використання досягнень НТР, надання підприємствам обмеженої самостійності, переведення їх на самофінансування;
- надання трудовим колективам формального права обирати керівників;
- ухвалення законів, які заохочували приватну ініціативу у виробництві;
- «гласність» як спроба поєднати комуністичний тоталітаризм і демократію;
- визнання (на словах) пріоритету загальнолюдських цінностей.

У 1990 р. в СРСР різко зросли ціни. Як наслідок, гроші знецінилися на чверть. Розпочалися страйки в шахтарських регіонах, а потім до шахтарів приєдналися робітники інших професій. Горбачовський курс «прискорення» провалився. Спад виробництва посилювався, державна скарбниця порожніла. Становище погіршували стихійні лиха та рукотворні аварії. 26 квітня 1986 р. трапилася жахлива Чорнобильська катастрофа. Тоді, коли весь світ бив на сполох, керівники СРСР намагалися приховати масштаб і наслідки аварії, наражаючи людей на небезпеку.

Відеосюжет «Чорнобиль. Як це було» (укр.):
<https://youtu.be/EedYjCng-Xk>

Словник

• **«Перебудова»** — політика економічних і політичних перетворень у СРСР упродовж 1985–1991 рр., спрямована на оновлення життя країни. Передбачала розширення політичних і громадянських прав і свобод, модернізацію економіки й завершення «холодної війни» із Заходом; намагання пристосувати комуністичну ідеологію до викликів часу.

• **«Гласність»** — поняття, яке в умовах комуністичного режиму в СРСР означало визнання окремих злочинів і помилок комуністичного режиму в минулому, політику певної відкритості в діяльності державних установ, часткової свободи слова, розширення доступу до інформації, відмову (на словах) від переслідувань за політичні погляди та переконання, які не узгоджувались з комунізмом.

З початком «гласності» у засобах масової інформації з'явилися матеріали, у яких критично оцінювалася радянська історія. Послаблення режиму активізувало опозицію. На мітингах лунала вимога позбавити комуністів монополії на владу, міцнішали національні рухи. Навесні 1989 р. відбувся I з'їзд народних депутатів СРСР, який наживо транслювався по телебаченню. Люди вперше спостерігали за полемікою між прихильниками режиму та його критиками. На з'їзді сформувалася група опозиційно налаштованих до компартії депутатів. Лауреат Нобелівської премії миру академік Андрій Сахаров та його однодумці виступали за проведення демократичних реформ. У 1990 р. в СРСР була запроваджена посада президента. Першим і, як виявилось, останнім радянським президентом став М. Горбачов.

3. «Оксамитові» революції в країнах Центрально-Східної Європи

Наростання кризових явищ в економіці та суспільно-політичному житті країн регіону, з одного боку, і закінчення «холодної війни» після початку горбачовської «перебудови» у СРСР — з іншого, створили передумови для змін у соціалістичних країнах Центрально-Східної Європи в ході «оксамитових» революцій 1989–1990 рр.

Свідчення

- Які причини й обставини, що зумовили перемогу «оксамитових» революцій у країнах Центрально-Східної Європи, називає П. Кені? Чи вважаєте Ви якусь з них визначальною?

«Існують три тлумачення стрімкого занепаду комунізму та перемоги демократії. *Перше* — ...прихід до влади в Кремлі М. Горбачова, який підтримав ліберальні та демократичні імпульси в радянській імперії. ...Утім, «чинник Горбачова» не пояснює багатьох подій у Центральній Європі. ...*Друге* пояснення падіння комунізму: як економічна система, він мав фатальні вади. ...Аби зрозуміти ідеї, що мотивували людей у 1989 р., ми маємо звернутися до інтелектуалів. Це *третє* пояснення».

Педрік Кені, американський історик (Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року. — К.: Критика, 2006. — С. 28–31)

Першою країною, у якій розпочалися зміни, була **Польща**. Починаючи із середини 1970-х років у країні сформувалося декілька впливових груп правозахисників, які засуджували комуністичний режим за порушення прав людини. Координаційним центром опору режиму стало об'єднання незалежних профспілок **«Солідарність»**, яке виникло в 1980 р. після страйку робітників судноверфі в Гданську й тісно співпрацювало з католицькою церквою. Потужним

Словник

• **«Солідарність»** — об'єднання незалежних польських профспілок. На початку 1981 р. організація налічувала майже 10 млн членів. Після запровадження в грудні 1981 р. воєнного стану була оголошена поза законом, а її лідери заарештовані. Проте організація продовжувала діяти в підпіллі. У 1989 р. взяла участь у вільних виборах. У серпні того ж року «Солідарність» увійшла до складу коаліційного (з комуністами) уряду.

стимулом для опозиції та всіх поляків стало обрання в 1979 р. Папою Римським кардинала Войтили, який мав польське походження. Через рік після обрання Іоанн-Павло II відвідав Польщу.

«Солідарність», очолювана **Лехом Валенсою**, стала першим у країнах соціалістичного табору незалежним суспільно-політичним рухом у формі професійної спілки, який об'єднав під гаслом мирних змін представників усіх верств населення. «Солідарність» продовжувала діяльність, незважаючи на заборону й арешт тисяч своїх прихильників після запровадження в Польщі в 1981 р. воєнного стану. Щоб утриматися при владі, голова уряду генерал *Войцех Ярузельський* спробував подолати загальнонаціональну кризу, проводячи економічні реформи, однак поляки ставилися до всіх заходів влади з недовірою.

Особистості

Лех Валенса (нар. 1943 р.) — президент Польщі (1990–1995), лауреат Нобелівської премії миру (1983). Працював електромеханіком та електриком на підприємствах Гданська. У 1970–1980-і роки — один з керівників страйкової боротьби. У 1981 р. очолив об'єднання незалежних профспілок «Солідарність». Наприкінці 1981 р. майже на рік опинився у в'язниці за політичну діяльність. На виборах 1990 р. був обраний президентом країни.

Завдяки журналістам польська опозиція мала широку міжнародну підтримку, а також схвалення церкви. Після того, як восени 1988 р. страйковий рух досяг піку активності, польський уряд за посередництва церкви погодився на проведення «круглого столу» з опозицією. Навесні 1989 р. у Варшаві представники комуністичної влади й опозиції домовилися про проведення в країні демократичних реформ: припинення переслідування владою демократичної опозиції, забезпечення прав і свобод людини й громадянина, перехід від жорстко регламентованої планової економіки до ринкових відносин, забезпечення вільного доступу опозиції до друкованих ЗМІ, радіо, телебачення, унесення змін до конституції та проведення вільних виборів.

Польський «круглий стіл» мав велике значення для всіх країн Східної Європи. Він продемонстрував, що різні політичні сили можуть домовлятися без застосування зброї. За комуністичного режиму польська опозиція не мала серйозного впливу в парламенті. Однак уже на перших вільних виборах вона здобула в Сенаті (верхня палата парламенту) 99 місць зі 100. Це дало змогу розпочати заміну комуністичного уряду. Уперше в країні соціалістичного блоку прем'єр-міністром став некомуніст, головний редактор незалежної газети *Тадеуш Мазовецький*. Через рік лідер «Солідарності» Лех Валенса був обраний президентом Польщі. Прийняття в 1992 р. Малої конституції та демократичного виборчого закону започаткували демократичні процеси в країні.

Відеосюжет «Першими в Східній Європі з комунізмом попрощалися поляки» (*укр.*): <https://youtu.be/fQhWKP7Gtsc>

Події, які відбувалися наприкінці 1980-х років в **Угорщині**, отримали назву «*тиха революція*». З-поміж країн соціалістичного блоку Угорщина мала репутацію напівкапіталістичної держави, оскільки після повстання 1956 р. тут були дозволені незначні відхилення від догматичного соціалізму радянського

Демонтаж пам'ятника Сталіну
в Будапешті. 1990 р.

зразка, зокрема приватна власність, помірна критика партії. Ці особливості були пов'язані з тим, що *Янош Кадар*, який прийшов до влади після придушення повстання 1956 р., потребував певної лояльності населення.

Комуністичний режим в Угорщині змінився внаслідок «м'якого» політичного перевороту, а не в результаті діяльності національної опозиції та широких верств населення, як, наприклад, у Польщі. Групи угорських інтелектуалів, які сформувалися під впливом національного повстання 1956 р. і «Празької весни» 1968 р., та опозиція вимагали від комуністів демократизації країни. У травні 1988 р. на позачерговому з'їзді правлячої Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) Я. Кадара було усунуто від влади. Упродовж наступних декількох місяців угорські комуністи відмовилися від монополії на владу й погодилися на діалог з демократичною опозицією в рамках «круглого столу». У 1989 р. в Угорщині було проведено конституційну реформу, запроваджено багатопартійну систему та розпочато ринкові реформи. Після розпуску УСРП і проведення навесні 1990 р. перших вільних виборів процес мирного переходу до парламентської демократії в Угорщині був в основному завершений.

У *Чехословаччині* після поразки «Празької весни» 1968 р. сподівання на реформування соціалістичної системи видавалися примарними. У 1979 р. в ЧССР виникли рух за громадянські права «Хартія 77», який викривав порушення владою прав людини, та організація «Громадянський форум».

Свідчення

- Чому, на Вашу думку, влада вбачала загрозу в цілком поміркованих з погляду сучасної людини вимогах «Громадянського форуму»?

«Ми вимагаємо докорінних і постійних змін у політичній системі нашого суспільства. Ми повинні утворити або відновити демократичні інститути й механізми, які забезпечили б реальну участь громадян у суспільному житті й водночас стали б бар'єром проти зловживань політичної та економічної влади. Усі існуючі політичні партії та інші політичні й громадські об'єднання повинні мати рівні права для участі у вільних виборах».

Із заяви «Громадянського форуму» від 26 листопада 1989 р. (Тисменяну Владімір. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела / пер. з англ. — К. : 2003. — С. 231)

Опозиційний рух очолив письменник *Вацлав Гавел*, якого за критику режиму було кинуте до в'язниці й заборонено публікацію його творів. Реформи в Радянському Союзі, демократичні зміни в Польщі, Угорщині та Східній Німеччині восени 1989 р. загострили ситуацію в Чехословаччині. У листопаді країною прокотилася хвиля демонстрацій; загальний страйк паралізував її економіку. Про-

тягом декількох днів революції, яку назвали за її мирний характер «ніжною», або **«оксамитовою»** (цю назву згодом почали застосовувати й до інших демократичних революцій у регіоні), комуністичний режим був знищений, а лідер революції В. Гавел майже відразу змінив статус політичного в'язня на посаду президента.

Зміна політичної системи спричинила появу нових облич у владі. Основу нової політичної еліти становили дисиденти 1970–1980-х років.

Особистості

Вацлав Гавел (1936–2011) — чеський політик, драматург, правозахисник, останній президент Чехословаччини (1989–1992) і перший президент Чеської Республіки (1993–2003). Учасник «Празької весни» 1968 р. Один із засновників «Хартії 77». Був засуджений до 5 років позбавлення волі. Активний учасник «оксамитової» революції 1989 р.

У 1990 р. було ухвалено нову конституцію Чехословаччини, згідно з якою країна стала федерацією — Чеською та Словацькою Федеративною Республікою (ЧСФР). Головою парламенту було обрано *Александра Дубчека*, який після років забуття повернувся в політику, а президентом країни — *Вацлава Гавела*. Нове керівництво взяло курс на утвердження політичних свобод і ринкової економіки. Економічні реформи відбувалися повільно й були важкими для населення.

Інакше розвивалися події в **Румунії**. Генеральний секретар комуністичної партії *Ніколае Чаушеску* встановив у країні диктатуру й режим терору. За допомогою таємної поліції він жорстоко придушував найменші прояви опозиційності. Проте терор не убезпечив його від масових заворушень, які розпочалися в грудні 1989 р.

Приводом до антикомуністичного повстання став арешт опозиційного священика з м. Тімішоари. Проти демонстрантів, які вимагали звільнення пастора, були застосовані війська. Понад тисячу демонстрантів було вбито, але невдовзі військові частини відмовилися стріляти в беззбройних людей та почали переходити на сторону повстанців.

Виступ Н. Чаушеску на спеціально влаштованому мітингу, у якому він затаврував повстанців як «бандитів», не лише не зупинив протести, а навпаки — став сигналом до рішучих дій. На Різдво 1989 р. опір вірних режиму силовиків і таємної поліції був подоланий. Н. Чаушеску та його дружину було затримано й розстріляно за швидким вироком суду.

Створений у ході повстання з колишніх комуністів і частини опозиції Фронт національного порятунку, ініціював зміну режиму. У 1991 р. в Румунії було ухвалено демократичну конституцію.

Відеосюжет «“Осінь народів” у Румунії» (укр.):
<https://youtu.be/q9nDwtCBO1k>

Словник

«Оксамітова» революція — безкровне повалення комуністичного режиму в Чехословаччині в результаті вуличних акцій протестів 16 листопада — 29 грудня 1989 р. Термін також застосовують до інших безкровних революцій.

Революції 1989–1992 рр. у країнах Центрально-Східної Європи

1989 Роки втрати влади комуністами в країнах Східної Європи

НДР Держави, які припинили існування в 1991–2002 рр.

— Союз Радянських Соціалістичних Республік — у серпні 1991 р. розпався на 15 незалежних держав

— Німецька Демократична Республіка — 3 жовтня 1990 р. об'єдналася з Федеративною Республікою Німеччини

— Чехословаччина — 1 січня 1993 р. розділилася на Чехію та Словаччину

Югославія — у червні 1991 — березні 1992 р. розпалася на Словенію, Хорватію, Македонію, Боснію та Герцеговину

— Цифрами позначені новоутворені держави та їхні нові кордони:

- 1 Словенія (1991)
- 2 Боснія та Герцеговина (1992)
- 3 Чорногорія (2006)
- 4 Македонія (1991)
- 5 Косово (2008, частково визнана)
- 6 Сербія (2006)
- 7 Хорватія (1991)
- 8 Чехія (1993)
- 9 Словаччина (1993)

Завершився процес розпаду комуністичної системи на Балканах. У 1989 р. хвиля «перебудови» докотилася до **Болгарії**, однак була негативно сприйнята керівником Болгарської компартії *Тодором Живковим*. Процес демонтажу комуністичного режиму в Болгарії пройшов швидко й без насилля. У листопаді 1989 р., наступного дня після падіння Берлінського муру, радикально налаштована частина керівництва Болгарської компартії усунула від влади Т. Живкова, який керував країною понад третину століття. У 1991 р. його відправили під домашній арешт. Він став першим з комуністичних лідерів, які постали перед судом за звинуваченням у корупції та хабарництві.

Албанія — найбідніша з країн Східного блоку — була практично відрізнена від зовнішнього світу, однак і там відбулися демократичні зміни. У грудні 1990 р. в албанській столиці Тирані відбулися студентські демонстрації, на які влада відповіла репресіями. Невдоволення наростало й керівництво правлячої Албанської партії праці (АПП) мусило дозволити багатопартійність. Демократична партія згуртувала навколо себе опозиційні сили й домоглася проведення на початку 1991 р. перших за майже сімдесят років відкритих виборів. Перемогу здобула АПП, її керівник *Раміз Алія* став президентом Албанії. Проте невдовзі через економічний крах і політичний безлад уряд країни пішов у відставку. Майже півстолітній період правління комуністів завершився.

4. Розпад Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини

Економічна й політична криза в **СРСР** супроводжувалася боротьбою народів за звільнення з-під імперської влади Росії. Найактивнішими були країни Балтії, де наприкінці 1980-х років виникли потужні національні об'єднання — Народний фронт Естонії, литовський «Саюдіс» («Єдність»), Народний фронт Латвії, які відкрито домагалися виходу з Радянського Союзу. У листопаді 1988 р. проголосила відновлення державного суверенітету Естонія, а в березні 1990 р. — Литва.

На початку 1989 р. в Україні був утворений опозиційний Народний Рух України. Вимогу виходу із СРСР висунув Народний фронт Молдови. У республіках Закавказзя й Середньої Азії через невизначеність етнічних кордонів, складні соціальні, демографічні й екологічні проблеми відбулися криваві міжнаціональні зіткнення, які супроводжувалися руйнуванням будинків, вигнанням національних меншин з районів їхнього проживання. Спалахнув вірмено-азербайджанський збройний конфлікт, який тривав до 1993 р. Улітку 1990 р. Декларацію про державний суверенітет прийняли в РФ, а через рік першим президентом РФ став *Борис Єльцин*.

16 липня 1990 р. новообрана Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. Аналогічні декларації проголосили парламенти Білорусії, Молдови, Грузії, Вірменії. Комуністична влада намагалася будь-що зберегти СРСР. На початку квітня 1989 р. радянські війська розігнали опозиційний мітинг у столиці Грузії Тбілісі. Серед загиблих мирних протестувальників були переважно жінки. У січні 1991 р. на вулицях латвійської столиці Риги та литовської столиці Вільнюса для залякування населення з'явилася радянська бронетехніка. Біля вільнюського телецентру відбулася кривава сутичка спецпризначенців з беззбройними людьми, які бородили телецентр.

Президент СРСР М. Горбачов прагнув урятувати радянську імперію від розпаду.

Штурм радянськими військами телецентру в м. Вільнюсі. 1991 р.

Розпад СРСР (1991). Утворення нових незалежних держав

У березні 1991 р. було проведено всесоюзний референдум щодо збереження СРСР. Грузія, Вірменія, Молдова й Балтійські республіки відмовилися брати в ньому участь. Подальша доля СРСР залишалася невизначеною. М. Горбачов запропонував проект нового союзного договору, яким передбачалося значне розширення прав республік. Він сподівався, що керівники республік підпишуть договір наприкінці серпня 1991 р.

Проте вранці 19 серпня 1991 р. по радіо й телебаченню було оголошено, що М. Горбачов раптово «захворів» під час відпочинку в Криму. Влада перейшла до Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС), до якого ввійшли вищі керівники СРСР. По суті, це був заколот з метою державного перевороту. Роль М. Горбачова в ньому остаточно не з'ясована. Б. Єльцин видав указ про невизнання перевороту й закликав не виконувати накази бунтівників. Тисячі людей вийшли на вулиці.

Відеосюжет «Серпневий путч 1991 р. — останній цвях у труну СРСР» (укр.): https://youtu.be/SJVNJLj_qDg

Керівництво України відмовилося підкорятися ДКНС. Зрештою заколот провалився, а його організаторів заарештували. 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України більшістю голосів ухвалила Акт проголошення незалежності України. Наступного дня про свою незалежність оголосила Білорусь. Результати проведеного 1 грудня 1991 р. Всеукраїнського референдуму щодо незалежності вразили: понад 90 % громадян, які взяли участь у голосуванні, висловилися за відновлення самостійної суверенної держави. Референдум продемонстрував марність сподівань на збереження СРСР. На початку грудня 1991 р. керівники України, Білорусі та Росії заявили про припинення існування Радянського Союзу.

Події в **Югославії** розвивалися драматично. Давні національні суперечності між народами Югославії призвели до війни на етнічному ґрунті. Й. Броз Тіто вдавалося тримати ситуацію під контролем, реформувавши країну у федерацію з шести республік. Але навіть тоді економічно успішніші хорвати й словенці вважали себе жертвами дискримінації сербів. Після смерті югославського лідера, з початком «перебудови» в СРСР і демократичних змін у Східній Європі народи Югославії почали вимагати незалежності. На перших вільних виборах у республіках перемогли політичні сили, які виступали за вихід своїх республік зі складу СФРЮ. Додатковою проблемою було існування в складі кожної югославської республіки численних національних меншин, різних релігійних конфесій.

У 1991–1992 рр. чотири республіки — Словенія, Македонія¹, Хорватія, Боснія та Герцеговина — проголосили незалежність. Та якщо Словенія й Македонія відокремилися майже без втрат, то проти незалежності Хорватії, Боснії та Герцеговини виступило численне сербське населення республік. Уряд Сербії підтримував збройний опір сербського населення. Ідеологічні та регіональні відмінності спричинили етнічну громадянську війну, у якій кожна сторона захищала свої інтереси. Перемир'я підписували й порушували, місцеві військові загони підтримували своїх етнічних братів у сусідніх республіках. Через етнічні чистки були знищені цілі села. До 1993 р. сербські війська зайняли майже третину території Хорватії, а також дві третини території Боснії та Герцеговини.

Завдяки міжнародному визнанню незалежності Словенії, Хорватії, Македонії, Боснії та Герцеговини, зусиллям Європейського Союзу та розміщенню

¹ З 12. 02. 2019 р. — Республіка Північна Македонія.

збройних сил ООН за підтримки НАТО війну на Балканах було зупинено. Восени 1995 р. президенти Сербії, Боснії та Герцеговини, Хорватії підписали угоду про припинення вогню. Боснія та Герцеговина була визнана суверенною державою (столиця м. Сараєво); усі Балканські країни зобов'язалися сприяти поверненню додому біженців тощо. У грудні того ж року в Парижі було підписано мирний договір, який поставив крапку у війні на Балканах. Справи винних у геноциді під час війни на Балканах розглядає Міжнародний суд у м. Гаазі (Нідерланди).

У *Чехословаччині* загострилися міжнаціональні суперечності між словаками й чехами, тому два народи вирішили «розлучитися». Улітку 1992 р. був ухвалений закон, згідно з яким з 1 січня 1993 р. ЧСФР припинила своє існування, а Чехія та Словаччина стали незалежними державами.

Відеосюжет «Як чехи та словаки утворили дві незалежні держави»
(укр.): <https://youtu.be/kcVoLWn0CJ4>

5. Політичні, економічні, соціальні та національні трансформації

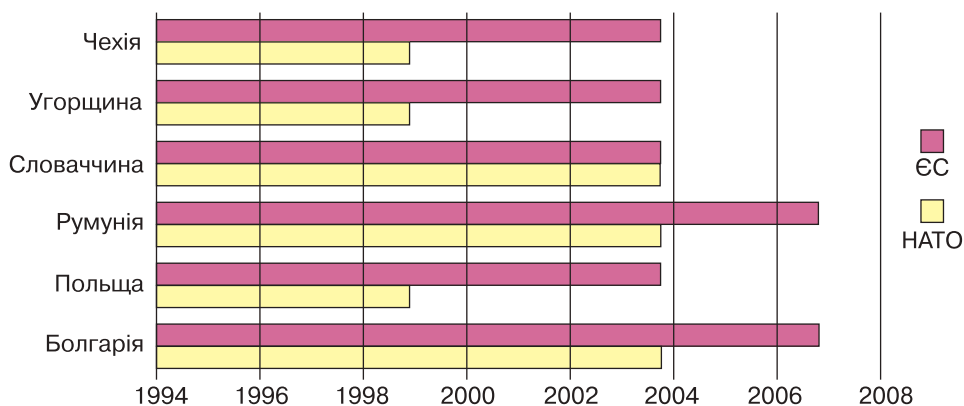
Перехідний період держав Східної Європи від соціалізму до демократії й ринкової економіки ускладнювався тим, що нові уряди успадкували застарілу промисловість; за багато десятиліть у людей сформувалася соціалістична ментальність, коли до державного ставилися, як до чужого, а не спільного надбання. Звичка старших поколінь покладатися на державу, відсутність ініціативи та підприємливості — вирішення цих проблем потребувало як часу, так і чималих зусиль нової влади.

Завдяки свободі слова та вільній пресі громадяни східноєвропейських країн дізналися, що промисловість їхніх країн у край застаріла й неефективна. Промислові підприємства забруднюють довкілля й до того ж повністю залежать від постачання сировини із СРСР. Модернізація економіки та підвищення рівня життя людей було основним завданням нових урядів.

Наступним завданням була заміна скомпрометованих державних службовців фахівцями високого рівня. Засоби масової інформації та демократична опозиція нещадно критикували владу за нерішучість і зволікання з проведенням

- *Чим Ви можете пояснити, що половина країн Центрально-Східної Європи стали членами НАТО саме в 1999 р.?*

Вступ країн Центрально-Східної Європи до НАТО та ЄС

реформ. Основною метою зовнішньої політики новоутворених держав було оформлення членства в НАТО та ЄС.

Найрадикальніші зміни в економіці, які назвали *«шоковою терапією»*, відбувалися в **Польщі**. Початок реформ був позначений скороченням соціальних програм, тимчасовим зростанням безробіття та зниженням рівня життя окремих соціальних груп населення. Однак поляки витримали випробування й невдовзі розпочалось економічне зростання. У результаті бурхливих змін на політичній карті Європи наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років у Польщі з'явилося сім нових країн-сусідів. З усіма ними Польща уклала договори, які замінили угоди, що втратили чинність через розпад Організації Варшавського договору.

У **Болгарії** в першій половині 1990-х років при владі були соціалісти, а надалі — коаліційні уряди, які захищають європейський вибір Болгарії та її подальшу участь у євроатлантичному співробітництві.

У **Чехії** та **Словаччині** економічні труднощі перехідного періоду супроводжувались етнічними й релігійними конфліктами. Мирне «розірвання шлюбу», як назвали поділ Чехословаччини на Чехію та Словаччину, поразка В. Гавела на президентських виборах, економічний спад — ціна, яку обидві країни заплатили за створення окремих держав, перш ніж стали на шлях динамічного розвитку.

6. Країни Центрально-Східної Європи на початку XXI ст., їхня роль у сучасних міжнародних відносинах. Експансія Росії в регіоні

Держави регіону на початку нового століття стали членами НАТО, ЄС та інших впливових міжнародних організацій. Вони відіграють важливу роль у забезпеченні миру й стабільності на континенті й у світі.

Свічення

- Чи поділяєте Ви думку В. Гавела щодо об'єднаної Європи як надбання сучасних поколінь європейців?

«Об'єднана Європа повинна стати прикладом для решти світу щодо того, як потрібно реагувати на різні небезпеки й жахи, з якими ми стикаємося нині. Справді, виконання такого завдання, яке тісно пов'язане з успіхом європейської інтеграції, стало б повноцінною реалізацією європейського відчуття глобальної відповідальності».

Вацлав Гавел (Уроки, які дає нам комунізм // День. — 2004. — 13 липня)

Польща у XXI ст. — одна з найдинамічніших держав Європи, яка зуміла уникнути соціальних потрясінь. Країна однією з перших з-поміж постсоціалістичних держав почала проводити політику, спрямовану на інтеграцію в ЄС і НАТО. Польща брала активну участь у міжнародних місіях НАТО та ЄС, зокрема в операціях в Афганістані, Іраку, головувала в Раді Європейського Союзу.

Польща відіграє конструктивну роль у розвитку діалогу між Європейським Союзом і партнерами в Східній Європі, зокрема Україною. Переваги геогра-

Словник

«**Шокова терапія**» — радикальні заходи, спрямовані на оздоровлення економіки, які на початковому етапі супроводжуються тимчасовими негативними явищами: стрімким зростанням цін, безробіттям тощо.

фічного положення Польщі мають важливе значення не тільки в традиційній системі Схід–Захід, а й на осі Північ–Південь, через Південну Європу до Середземномор'я та Близького Сходу.

Болгарія приєдналася до Світової організації торгівлі (СОТ) і Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі. У країні відбувся процес перебудови, завдяки якому швидко розвиваються наукоємні й інформатизовані галузі, сфера послуг. Сектор інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), бізнес-послуги та фінансовий сектор — найважливіші галузі економіки країни у ХХІ ст. Натомість інші галузі (наприклад, сільське господарство) скорочуються. У сфері міжнародних відносин увага влади й структур Європейського Союзу прикута до програм соціалізації ромів, які проживають у країні. Відносини Болгарії з її сусідами, як правило, є добрими.

Угорщина в процесі підготовки до вступу в НАТО та ЄС підписала договори з Румунією, Словаччиною, Україною, згідно з якими країни відмовилися від будь-яких територіальних претензій. Ці угоди стали підґрунтям конструктивних відносин на сході Європи. Однак питання про права угорської етнічної меншини в Словаччині, Румунії та Україні періодично стає предметом дискусій у двосторонніх відносинах. Так було в 2010 р., коли парламент Угорщини запропонував громадянство етнічним угорцям, які проживають за межами країни та є громадянами інших держав.

Чехія у ХХІ ст. є членом НАТО, ЄС, Організації економічного співробітництва й розвитку, Світової організації торгівлі, Міжнародного валютного фонду, Світового банку, Ради Європи, Організації з безпеки та співпраці в Європі, Європейського митного союзу, Шенгенської зони, Європейської економічної зони й інших авторитетних міжнародних структур.

Словацьчина на момент «розлучення» з Чехією була менш економічно розвиненою, тому країні знадобилося більше часу, щоб досягти високого економічного рівня. Особливо складними були 1989–1990 рр., коли словацька економіка переживала глибоку кризу. Переломним став 1998 р. — початок «шокової терапії». До кінця 1990-х років влада домоглася скорочення безробіття, залагодила етнічні суперечності з угорською та ромською меншинами. Спочатку словацькі реформи здійснювалися повільно, однак уже на початку 2000-х років Словацьчина стала одним з європейських лідерів з реформування. Податкова, пенсійна, медична, освітня, соціальна й інші реформи, проведені в стислі терміни, змінили країну. У 2004 р. Словацьчина офіційно стала членом НАТО та Європейського Союзу.

Проведені в **Румунії** реформи забезпечили швидке подолання товарного дефіциту й зупинили різке падіння життєвого рівня населення, що стабілізувало соціально-політичну ситуацію. Було відновлено приватну власність на землю. Зміни в країні, зокрема реформування судової системи та боротьба з корупцією, були умовою прийому Румунії в ЄС у 2007 р. У 1996–1997 рр. Румунія підписала важливі двосторонні договори з Угорщиною та Україною. Країна брала участь в операціях з підтримання миру в Афганістані, Анголі, Боснії, Косово й Албанії. Румунія надавала матеріально-технічну підтримку військовим операціям НАТО в Іраку у 2003 р., а після припинення воєнних дій брала участь у відбудові країни.

У ХХІ ст. відбувається політична, економічна й ідеологічна експансія **Росії** щодо країн Центрально-Східної Європи. Американська некомерційна організація «Альянс за забезпечення демократії» у 2017 р. у своєму дослідженні заявила про імовірність політичного втручання Росії з 2004 р. щонайменше в 27 країнах, зокрема в країнах Центрально-Східної Європи (Білорусь, Болгарія, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Македонія, Молдова, Україна). У квітні

2007 р. в Естонії звинуватили хакерів, які використовували російські IP-адреси, у масштабній кібератаці на естонський уряд, ЗМІ та банки. У 2008 р. кібератаки з Росії зупинили інтернет-трафік у Грузії, а згодом до країни вторглися російські війська.

У 2017 р. було викрито причетність Росії до планування державного перевороту в Чорногорії, а також протидію вступу цієї балканської країни до НАТО. Неодноразово Росія намагалася взяти під контроль оборонну промисловість Болгарії, пов'язану із системою оборони НАТО.

Росія прагне утримувати в зоні свого впливу Білорусь, з території якої зручно загрозувати Польщі, країнам Балтії та іншим членам НАТО, а також Україні, здійснює експансію в різних формах проти інших країн Центрально-Східної Європи.

Свічення

- Якою постає зовнішня політика Росії в наведених висловлюваннях російського дипломата та сербського експерта?

«Москва розіграє карту антинатовських настроїв і просербських елементів у Чорногорії. ...Росія намагається завадити вступу Чорногорії в НАТО, і все, чого не вдалося досягти, коли колишні країни Організації Варшавського договору вступили до НАТО, а Росія була слабкою, В. Путін компенсує, реагуючи на всі ситуації, які йому не подобаються, — від Грузії, України, Сирії до Чорногорії».

Бошко Якшич, сербський експерт із зовнішньої політики (<http://www.rtcg.me/english/montenegro/108283/russia-destabilizes-montenegro.html>)

«Завдяки традиційним дружнім відносинам Болгарія цікава для нас і як член ЄС... І ми розраховуємо, що вона буде нашим особливим партнером, своєрідним троянським конем у ЄС».

Володимир Чезов, постійний представник Росії в ЄС (https://lb.ua/world/2018/02/22/390784_rossiya_pitaetsya_vernut_kontrol.html)

Найефективнішим засобом зупинення російської експансії є спільна позиція держав-членів НАТО.

Основні події

1985–1991 рр. — «перебудова» у СРСР.

1989–1990 рр. — «оксамитові» революції; повалення комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи.

1991 р. — розпад СРСР.

1991–1992 рр. — розпад Югославії.

1993 р. — розпад Чехословаччини.

Заняття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «перебудова», «гласність», «Солідарність», ««оксамитова» революція», «шокова терапія».

2. Покажіть на історичній карті (див. с. 108) зміни на карті Європи внаслідок революційних подій наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст.

3. Охарактеризуйте наростання кризових явищ у країнах радянського блоку в 70–80-х роках ХХ ст.
4. Які цілі переслідував М. Горбачов, проголошуючи «перебудову» і «гласність», і якими були наслідки цієї політики?
5. Які спільні ознаки притаманні країнам Центрально-Східної Європи, у яких відбулися «оксамитові» революції, та які особливості мали революції в кожній з них?
6. Охарактеризуйте історичні обставини, унаслідок яких розпалися Радянський Союз, Чехословаччина та Югославія. Як Ви оцінюєте розпад багатонаціональних та утворення національних держав?
7. Які завдання постали перед країнами Центрально-Східної Європи після повалення комуністичних режимів?
8. Які проблеми вирішують країни регіону у ХХІ ст. та яку, на Вашу думку, роль вони відіграють у міжнародних справах?
9. Чи можете Ви назвати причини й пояснити природу експансіоністської політики СРСР щодо країн Центрально-Східної Європи?

Узагальнення до розділу III

Друга світова війна мала руйнівні наслідки для країн Центрально-Східної Європи. Перебування на їхній території радянських військ узалежнило ці країни від Радянського Союзу. СРСР встановлював у країнах регіону *маріонеткові режими*, за допомогою яких він протистояв Заходу в ході «холодної війни». Позбавлені через протидію СРСР можливості отримати від США економічну допомогу за «планом Маршалла», народи країн Центрально-Східної Європи майже до кінця ХХ ст. були залежними від Радянського Союзу.

Комуністичні режими в Центрально-Східній Європі трималися завдяки присутності радянських військ у регіоні, економічній допомозі із СРСР і репресіям проти незгодних. За темпами зростання економіки й життєвого рівня вже з 1960-х років *країни Центрально-Східної Європи помітно відставали від країн Заходу*. Неefективність запровадженої радянської моделі економіки зумовила невисокий, порівняно з країнами Заходу, рівень життя населення.

Невдоволення правлінням комуністів призвело в деяких країнах Центрально-Східної Європи (НДР, Угорщина, Польща, Чехословаччина) до повстань і появи потужних демократичних рухів.

З *акціями протесту* робітників і студентів у Польщі влада впоралася самотійно, але демократичні зміни в Чехословаччині («*Празька весна*») закінчилися вторгненням у 1968 р. військ СРСР і країн ОВД та придушенням мирної революції. Радянські лідери привласнили право втручатись у внутрішні справи своїх союзників з метою захисту «цінностей соціалізму». Така політика отримала назву «*доктрина Брежнєва*».

Відеосюжет ««Осінь народів» у Польщі, Чехословаччині, Німеччині та Румунії» (*укр.*): https://youtu.be/f3_Y1bswSZw

Ослаблення комуністичного режиму в СРСР у середині 80-х років ХХ ст. і завершення «холодної війни» прискорили демократичні революції в Східній та Центральній Європі. У всіх країнах, за винятком Румунії та Югославії, відбулися «*оксамитові революції*», що привели до краху комуністичних режимів у цих країнах.

Прагнення народів до відновлення суверенітету й національних держав робило подальше існування СРСР і недоцільним, і неможливим. *Розпад Радян-*

ського Союзу в 1991 р. — одна з найважливіших подій ХХ ст., у результаті якої Україна й інші радянські республіки відновили свою державну незалежність.

У ХХІ ст. країни Центрально-Східної Європи доволі успішно вирішують економічні, екологічні, політичні й інші проблеми, які постають перед ними.

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. М. Хрущов у 1958 р. висунув Заходу ультиматум, щоб війська США, Великої Британії та Франції впродовж півроку були виведені з Берліна, оскільки був стурбований

- А кількістю людей, які перебиралися зі Східної Німеччини до ФРН
- Б кількістю військ, розташованих у західній частині Берліна
- В загрозою випадкового зіткнення між радянськими військами та військами західних країн
- Г ядерним арсеналом США

2. За результатами Другої світової війни країни Центрально-Східної Європи

- А відновили демократію завдяки вільним виборам
- Б оголосили про свій нейтралітет у протистоянні між СРСР і США й не залежали від жодної з наддержав
- В потрапили в залежність від США
- Г потрапили в залежність від СРСР

3. Країни, у яких насаджувалася сталінська модель соціалізму, — це

- А Польща, Румунія, НДР, Болгарія
- Б Польща, Югославія, Румунія, Угорщина
- В Болгарія, Франція, НДР, Румунія
- Г Угорщина, Італія, Польща, Румунія

4. Керівник країни, який відмовився сліпо копіювати радянську модель і впроваджував національну модель побудови соціалізму, зображений на фото

А

Б

В

Г

5. Установіть відповідність.

Дата	Подія
1 1949 р.	А масові заворушення в Познані
2 1953 р.	Б створення Ради економічної взаємодопомоги
3 1956 р.	В повстання в Берліні
4 1968 р.	Г «Празька весна»
	Д створення «Солідарності» в Польщі

6. Установіть відповідність.

Країна	Політичний діяч
1 Польща	А Вацлав Гавел
2 Чехословаччина	Б Йосип Броз Тіто
3 Росія	В Лех Валенса
4 Югославія	Г Ніколае Чаушеску
	Д Борис Єльцин

7. Прочитайте фрагмент з історичного документа.

«Якось посеред ночі наш полк підняли, нічого не пояснивши, видали нам автомати, патрони, гранати й наказали сідати в машини. Їхали довго, цілу ніч, горами. Зупинилися тільки на кордоні в Закарпатській області. Угорських прикордонників там уже не було, і наша колона без затримки поїхала далі... Разом з нами були артилеристи: до тягачів були причеплені гармати». (<https://zbruc.eu/node/32744>)

Описана в документі подія відбулася в

А 1948 р.	В 1956 р.
Б 1953 р.	Г 1968 р.

8. Період правління в СРСР М. Хрущова, позначений певною лібералізацією суспільного життя, називають

А антисталінізмом	В «відлигою»
Б волюнтаризмом	Г «гласністю»

9. Ліберальний угорський лідер, який прийшов до влади в 1956 р. і почав реформи, – це

А Янош Кадар	В Імре Надь
Б Матяш Ракоші	Г Ерне Гере

10. Радянський лідер М. Хрущов боявся виходу Угорщини з Організації Варшавського договору, бо це

- А стало б прецедентом і прикладом для наслідування для інших країн ОВД
- Б позбавило б СРСР ресурсів
- В скоротило б загальну чисельність військових підрозділів країн ОВД
- Г негативно позначилося б на його авторитеті лідера найбільшої соціалістичної держави

11. Зображені на карті події відбулися в

- А 1945 р.
- Б 1948 р.
- В 1956 р.
- Г 1968 р.

12. Чехословаччина перебувала під контролем СРСР до подій «Празької весни»

- А 10 років
- Б 15 років
- В 20 років
- Г 30 років

13. Александр Дубчек хотів запровадити в Чехословаччині

- А «капіталізм з добрим обличчям»
- Б «комунізм з добрим обличчям»
- В «соціалізм з людським обличчям»
- Г «капіталізм із соціалістичним обличчям»

14. Установіть відповідність.

<i>Поняття</i>	<i>Визначення</i>
1 самоврядний соціалізм	А безкровне повалення комуністичного режиму
2 «соціалізм з людським обличчям»	Б різновид соціалізму, що передбачав застосування ринкових механізмів в економіці, передання підприємств в управління трудовим колективам, існування дрібної приватної власності, ліберальний порядок в'їзду та виїзду з країни
3 «оксамитова революція	В життєво необхідні, хоча й болісні реформи, спрямовані на оздоровлення економіки
4 «шокова терапія»	Г спроба поєднати соціалізм з демократією, наблизити його до потреб особистості
	Д політика перетворень, спрямована на оновлення життя країни, що передбачає «гласність» і демократизацію суспільного життя

15. Установіть відповідність.

<i>Політичний діяч</i>	<i>Характеристика</i>
1 Александр Дубчек	А лідер «оксамитової» революції
2 Йосип Броз Тіто	Б лідер незалежної профспілки «Солідарність»
3 Лех Валенса	В лідер Руху неприєднання
4 Вацлав Гавел	Г лідер «Празької весни»
	Д лідер «перебудови» і «гласності»

16. Політик, який був президентом двох держав, — це

- А Йосип Броз Тіто
- Б Лех Валенса
- В Вацлав Гавел
- Г Михайло Горбачов

РОЗДІЛ IV

ДЕРЖАВИ АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ: ВИБІР ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

- *знати* зміст понять «Рух неприєднання», «Рік Африки», «апартеїд», «арабська весна», «ісламська революція», «ісламський фундаменталізм», «деколонізація»; час японського «економічного дива», реалізації курсу «трьох червоних знамен» і «культурної революції» Мао Цзедуна, здобуття незалежності народами Індії, утворення Ізраїлю та Пакистану, ісламської революції в Ірані, початку «арабської весни», формування ІДІЛ, деколонізації Африки, ліквідації апартеїду, революції на Кубі; про *причини й особливості* «культурної революції» в Китаї, конфесійне протистояння в Південній Азії, ісламську революцію в Ірані, революцію на Кубі, деколонізаційні процеси у світі, японське «економічне диво», «чотири модернізації» Ден Сяопіна, близькосхідну проблему, «Арабську весну», конфлікт у Сирії; вплив конфлікту в Сирії та терористичної діяльності ІДІЛ на розвиток регіону та світу;
- *уміти* встановлювати послідовність і синхронність подій, що відбулися в країнах Азії, Африки та Латинської Америки; використовувати карту як джерело інформації про процес деколонізації Азії та Африки; геофактори, що сприяли формуванню тут військово-політичних союзів та економічних регіонів; *визначати* можливі способи врегулювання близькосхідної проблеми; подолання наслідків апартеїду; особливості соціально-економічного та політичного розвитку країн Латинської Америки; *порівнювати* японське «економічне диво» з аналогічними явищами в Німеччині й Італії; основні тенденції розвитку країн Азії, Африки та Латинської Америки; *висловлювати* аргументовані судження щодо діяльності Індіри Ганді, Фіделя Кастро, Нельсона Мандели, Джавахарлала Неру, Ден Сяопіна, Хірохіто, Мао Цзедуна.

§ 13. Японія

Пригадайте

- Пригадайте з курсу географії, яке місце посідає країна у світі й Азійсько-Тихоокеанському регіоні, які чинники визначають місце Японії в міжнародному поділі праці. Охарактеризуйте промислове виробництво, сільське господарство, зовнішні економічні зв'язки Японії, зокрема з Україною.
- Чи відповідало місце Японії у світі після Першої світової війни її внеску в перемогу союзників?
- Охарактеризуйте зовнішню політику Японії в міжвоєнний період.
- Яку роль відіграла Японія в Другій світовій війні й чим ця війна закінчилася для японської нації?

1. Повоєнне реформування держави

Після поразки Японії в Другій світовій війні країна перебувала під міжнародним контролем союзників. Окупаційні функції виконувала армія США під командуванням Д. Макартура. Японська армія була роззброєна, воєнних злочинців засудив міжнародний трибунал. США прагнули перетворити Японію на мирну державу й запровадити демократичне самоврядування на основі вільного волевиявлення народу. У Японії були проведені політичні й соціальні реформи, зокрема забезпечено виборче право й інші демократичні права та свободи. Навесні 1946 р. в країні відбулися парламентські вибори, на яких перемогла утворена після війни Ліберальна партія (перебувала при владі до 1993 р.).

У травні 1947 р. набула чинності конституція Японії, до розроблення якої долучились американці. Згідно з конституцією, країна стала парламентською конституційною монархією. У Японії запроваджувався двопалатний парламент; виконавчою владою був кабінет міністрів, причому прем'єр-міністр і всі міністри мали бути цивільними особами. Якщо раніше уряд призначав імператор, то відтепер ці повноваження належали парламенту. Імператор залишався формальним главою держави й виконував представницькі функції. Понад 60 років імператором Японії був *Хірохіто*. За час його правління японське суспільство зазнало кардинальних змін.

Особистості

Хірохіто (1901–1989) – імператор Японії (1926–1989). Став першим імператором, який виїздив за межі країни. Після закінчення Другої світової війни багато хто хотів, щоб Хірохіто постав перед судом як воєнний злочинець, однак переможці обмежилися скасуванням його «божественності». Захоплювався морською біологією, зокрема вивчав життя медуз. Автор декількох книжок на цю тему.

Сполучені Штати Америки підготували договір, який улітку **1951 р.** схвалила Японія та ще 48 інших країн (*Сан-Франциський мирний договір*). Цей договір означав офіційне закінчення Другої світової війни. Японія відмовилася від своїх претензій на імперію, погодилася виплатити компенсацію цивільним особам і колишнім військовополоненим, покарати воєнних злочинців, визнати

Статут ООН і Загальну Декларацію прав людини. Проте Радянський Союз відмовився укладати мирний договір з Японією, він підписав декларацію про припинення війни в 1956 р. У 1952 р. Японія підписала мирний договір з Індією та Республікою Китай (о. Тайвань).

Свідчення

- Проаналізуйте статті конституції Японії 1947 р. Які повноваження залишилися в імператора Японії? Які обмеження накладалися на військову політику країни?

«Стаття 1. Імператор є символом державності та єдності народу, його статус визначає воля японського народу, якому належить суверенна влада.

Стаття 2. Імператорський трон є династичним та успадковується відповідно до Закону про імператорську родину, ухваленого парламентом.

Стаття 9. Щиро прагнучи міжнародного миру на засадах справедливості й порядку, японський народ відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від збройної загрози або застосування зброї як засобу вирішення міжнародних спорів.

Для досягнення мети, зазначеної в попередньому абзаці, у майбутньому не створюватимуться сухопутні, морські та військово-повітряні сили, а також інші засоби війни».

(https://www.constituteproject.org/constitution/Japan_1946.pdf?lang=en)

Японія розпочала процес модернізації економіки з використанням найсучасніших технологій. Завдяки союзу із США в зовнішній політиці країна поступово відновила й навіть посилила свої позиції в міжнародній торгівлі. Американська окупаційна адміністрація ініціювала прийняття в Японії антимонопольного законодавства, було реформовано податкову систему, зокрема зменшено податки на підприємницьку діяльність, встановлено твердий обмінний курс японської валюти — єни. Реформи поживали конкуренцію серед підприємців, сприяли зростанню економіки країни.

Свідчення

- Якими, на Вашу думку, були причини зменшення в Японії сільського населення та які заняття обирали люди, що виїжджали із села?

«У Японії, наприклад, чисельність селян скоротилася з 52,4 % у 1947 р. до 9 % у 1985 р., тобто за період від повернення молодого солдата з фронтів Другої світової війни до його виходу на пенсію після цивільної кар'єри».

Ерік Гобсбаум, англійський історик (*Age of Extremes. The short Twentieth Century. 1914–1991. — ABACUS, 2000. — P. 290*)

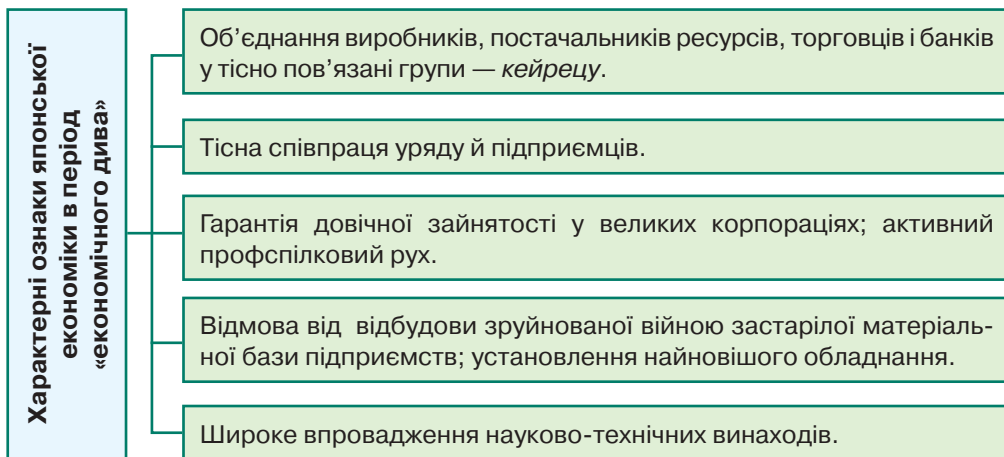
Також були запроваджені 8-годинний робочий день, система оплачуваних відпусток, охорона праці. В освіті ввели спільне навчання хлопців і дівчат, зі шкільних підручників вилучили матеріали, пов'язані з ідеологією мілітаризму. У наш час «японський» і «якісний» сприймаються як тотожні поняття, тому нам важко уявити, що промислові товари, вироблені в післявоєнній Японії, були низькоякісними. Для покращення становища Японія залучила іноземних експертів, і до 1960-х років якість японських товарів значно поліп-

шилася, що сприяло зростанню попиту на них. Ще через два десятиліття Японія завоювала репутацію виробника високоякісної продукції на рівні світових стандартів.

2. Джерела та наслідки економічного піднесення

Рекордне зростання японської економіки, яке почалося із середини 1950-х років і тривало до світової нафтової кризи 1973 р., отримало назву *японського «економічного дива»*. Приріст економіки в цей період становив майже 10 % щорічно. Це були найвищі темпи зростання серед розвинених країн. Одна з причин «дива» полягала в інтенсивному освоєнні японською наукою нових технологій, інформація про які до війни до Японії майже не надходила через ізоляціоністську політику влади. Стрімкі темпи зростання допомогли Японії швидко відновити економіку й посісти друге місце у світі, обігнавши Францію, Італію, Канаду, Велику Британію, Західну Німеччину, поступаючись тільки США.

- Порівняйте характерні ознаки «економічного дива» в Японії та Німеччині (див. § 5).

Стрімким злетом Японія зобов'язана насамперед працелюбності свого народу. Японці, з їхнім культом освіти й відданості справі, запровадили систему довічного найму (патерналізм). Роботодавці дбали про працівників та їхні родини, заохочували до ефективнішої праці, винагороджували за всі пропозиції щодо вдосконалення роботи компанії (навіть якщо вони не застосовувалися). Працівник вважався частиною великої родини, тому зміна місця роботи (не кажучи вже про перехід до конкурентів) ставала справою морального вибору. Великі фірми укладали з працівниками довічні контракти, що влаштовувало й працівника, і роботодавця. Японці отримували меншу платню, ніж американці та європейці за таку ж роботу, мали короткі відпустки й триваліший робочий день, проте залишалися відданими компанії.

Ще одним стимулом японського «економічного дива» була Корейська війна (1950–1953). США щедро фінансували свої війська на території Японії. Потужні капіталовкладення стимулювали виробництво й сприяли зростанню зайнятості в країні. Оскільки Японія не має власних сировинних ресурсів, за основу економічної моделі країни було взято виробництво й експорт високотехнологічних товарів. Частка експорту у валовому внутрішньому продукті (ВВП) Японії завжди була вищою, ніж у Європі, а в 1950-х роках ця різниця стала ще відчутнішою. Отже, на початку 1950-х років Японія завершила відбудову зруйнованого війною господарства, промислове виробництво країни майже подвоїлося.

РОЗДІЛ IV. Держави Азії, Африки та Латинської Америки...

- Порівняйте фотографії району Гінза в Токіо після завершення Другої світової війни та на початку XXI ст. Символом яких, на Вашу думку, змін може бути це порівняння?

1945 р.

2012 р.

Також до початку 1950-х років було проведено земельну реформу, у результаті якої ліквідовано поміщицьке землеволодіння. Держава викупила в поміщиків і продала селянам майже 80 % сільськогосподарських угідь.

Свідчення

- На яких пріоритетах у розвитку японської економіки, що забезпечили їй стрімкий злет, наголошував Б. Гаврилишин?

«Мети було досягнуто за шість років, бо річний приріст ВВП перевищував 10 %. Таке ж швидке зростання тривало й упродовж 1970–1980-х років... Чому ці три десятиліття швидкого розвитку стали можливими? Головним рішенням було зорієнтувати економіку на експорт, щоб заробити валюту для імпорту необхідних енергоносіїв, сировини й певних харчових продуктів. Водночас з орієнтацією на експорт Японія оберігала свій внутрішній ринок. Під час торговельних переговорів, зокрема зі США, вона пояснювала, що має надати різним секторам промисловості можливість розвинутися, перейти від стадії “промислових немовлят” до певної зрілості, і щойно це відбудеться, країна відкриє внутрішній ринок для зовнішньої конкуренції».

Богдан Гаврилишин, український, канадський та швейцарський економіст (Національна ідея, утопія чи реальна можливість? // Дзеркало тижня. — 2006. — 11 лютого)

Японія майже не витрачала коштів на оборону, оскільки, з одного боку, країна перебувала під захистом США, а з іншого — японська конституція забороняла уряду витрачати на оборонні потреби більше 1 % ВВП.

Японці вирішили не відбудовувати зруйновані американськими бомбардувальниками старі металургійні заводи, а збудувати нові з використанням матеріало- й енергозберезувальних технологій. Як наслідок, наприкінці 1970-х років Японія стала одним з центрів світової металургії.

Великі підприємства будувалися зазвичай на морському узбережжі, завдяки чому вироблену продукцію відразу відправляли замовникам. Висока якість виробництва й помірні ціни зробили країну одним зі світових лідерів у кораблебудуванні (у середині 1970-х років кожен другий корабель був японського виробництва), автомобілебудуванні, радіоелектроніці. Японські фахівці успішно використовували зарубіжні досягнення в найсучасніших галузях індустрії.

У Японії винаходи втілювалися в конкретні вироби й товари набагато швидше, ніж на батьківщині винахідників. Яскравим прикладом є випуск товарів широкого вжитку: одягу з нейлону, модного в 1950-х — на початку 1960-х років, транзисторних радіоприймачів, а згодом стереофонічних систем, електронних годинників тощо.

Японці вдало використали проведення в країні Олімпійських ігор у 1964 р., продемонструвавши світові можливості й потенціал японської нації. З метою реклами учасникам і гостям Токійської олімпіади (того року 13 українських спортсменів стали олімпійськими чемпіонами) дарували дорогі годинники, магнітофони, фотоапарати, кінокамери тощо. Подарунки не тільки окупилися, а й забезпечили виробникам чудову рекламу й чималі прибутки.

Емблема Токійської олімпіади

Відеосюжет про відкриття Токійської олімпіади:
<https://youtu.be/Y66QNmeSiWs>

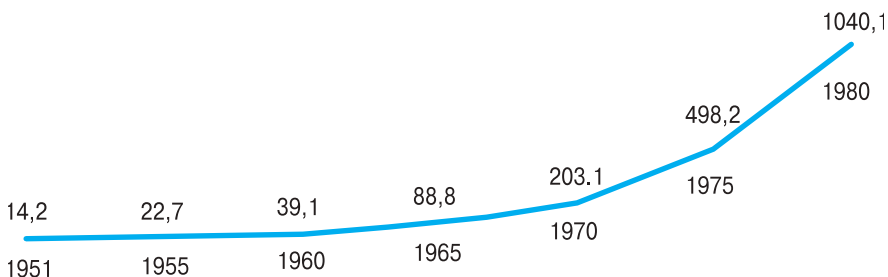
В умовах жорсткої конкуренції високоякісний та недорогий японський експорт ускладнив відносини з виробниками Західної Європи та США аж до «економічних воєн» (наприклад, «автомобільні» війни із США). Збільшення експорту японських товарів призвело до зіткнення інтересів ділових кіл США, Західної Європи та Японії. Ці суперечності набували характеру серйозних політичних проблем. Уряд Японії мусив виявляти неабияку політичну гнучкість, щоб залагодити подібні конфлікти.

Якщо в 1951 р. ВВП Японії становив половину ВВП Західної Німеччини, третину ВВП Великої Британії, то на початку 1970-х років країна обігнала всі європейські економіки, а ще через п'ять років удвічі перевершила показники Великої Британії.

У 1970-і роки світ охопила нафтова криза. У Японії щорічні темпи промислового зростання знизилися з 10 % до помірних 4–5 %. «Економічне диво» закінчилося. Застосувавши методи державного регулювання, уряд країни уникнув обвалу виробництва й інфляції. Коли ж криза пішла на спад, утручання держави в економіку знову стало обмеженим.

- Який Ви можете зробити на основі діаграми висновок про зміни показників ВВП Японії?

Динаміка ВВП Японії в 1951–1980 рр. (млрд дол. США)

(Складено за: *Keizai Koho Sentaa. — Japan. — An International Comparison, 1983. — P. 5*)

3. Пріоритети внутрішньої політики

Після Другої світової війни провідною політичною силою в країні була Ліберально-демократична партія (ЛДП). Сформовані нею уряди забезпечили «економічне диво» й успіхи в зовнішній політиці. Своєрідним рубіконом, який умовно поділив життя Японії на післявоєнний та сучасний періоди, стало перебування при владі в середині 1980-х років уряду прем'єр-міністра *Ясухіро Накаоне*. Він проголосив програму «підведення підсумків післявоєнної політики». Метою програми було перетворення країни на світового лідера не тільки за економічними показниками, а й за політичним впливом і військовою потужністю. Заклики Я. Накаоне позбутися «комплексу поразки» у Другій світовій війні та скасування обмежень, накладених війною, були сприйняті неоднозначно не тільки в Японії, а й за кордоном. До того ж конституція обмежувала витрати на оборону та забороняла відправляти за кордон японських солдатів.

Спроби ЛДП скоригувати внутрішню й зовнішню політику не виправдали сподівань. У середині 1990-х років майже сорокарічне правління партії закінчилося й вона вперше програла вибори до нижньої палати парламенту. Відтепер партія мусила вступати в коаліції з іншими політичними силами.

На початку 90-х років ХХ ст. розвиток японської економіки сповільнився. Причиною кризи стало зниження цін на акції на нерухомість, унаслідок чого в Японії розпочався період економічного застою.

Наприкінці ХХ ст. стало зрозуміло, що в розвитку Японії настав новий етап. Японська модель вичерпала свої можливості. Наздогнавши й перегнавши за багатьма економічними показниками більшість розвинених країн, Японія постала перед необхідністю створення нової моделі розвитку.

Так зване «втрачене десятиліття» (90-і роки ХХ ст.) стало переломним періодом в новітній японській історії. Японці відмовилися від системи довічного найму, що призвело до періодичного загострення проблеми безробіття (особливо серед молоді), зниження соціальних гарантій. У 2010 р. економіка Японії опустилася другим місцем у світі Китаю.

4. Зовнішньополітичні пріоритети

У період «холодної війни» в Японії відбулися демократизація та американізація суспільного життя. Нині міжнародний вплив Японії набагато менший за її економічний потенціал. У сучасному глобалізованому світі японці дбають про збереження унікальної національної ідентичності, що ґрунтується на гармонізації природи, людської діяльності та технічного прогресу.

Оснovoю зовнішньої політики Японії наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. становить відмова від претензій на роль великої держави та від самостійної воєнної доктрини. Країна постала перед викликами, пов'язаними з посиленням конкуренції за економічне та політичне лідерство в Тихоокеанському регіоні.

По-перше, пріоритетом у зовнішній політиці Японії залишається оборонний союз зі Сполученими Штатами Америки, який більшість японців вважає гарантією безпеки й територіальної цілісності країни. Цей союз важливий не тільки для Японії, а й для США, оскільки означає свободу мореплавства в Тихому й Індійському океанах. Через необхідність підтримувати інтерес США до східної частини Тихого океану ще важливішою стає згода уряду Японії на продовження існування американської військової бази на о. Окінава.

У ХХІ ст. одним із завдань союзників є гарантування регіональної та глобальної безпеки. Японія співпрацює із США та іншими країнами в боротьбі проти тероризму, у миротворчих операціях, наданні гуманітарної допомоги, створенні системи кібербезпеки тощо.

По-друге, Японія повинна враховувати посилення світових позицій Китаю, який нині є економічно найпотужнішою азійською державою. Для обох країн важливий діалог з проблемних питань, щоб запобігти виникненню конфліктів у сфері безпеки.

По-третє, Японії доводиться зважати на інтеграційні процеси в Тихоокеанському регіоні. У ХХІ ст. країна зіткнулася з негативною реакцією на посилення своєї обороноздатності й активізацією зовнішньої політики азійських сусідів, насамперед Китаю та Південної Кореї. Отже, Японія вибудовує багаторівневу систему співпраці із сусідніми країнами.

По-четверте, Японія протидіє міжнародному піратству в районі Африканського Рогу, бере участь у ліквідації руйнівних наслідків стихійних лих, спалахів інфекційних захворювань тощо. Країна докладає чимало зусиль для налагодження відносин з Китаєм, Північною Кореєю та Південною Кореєю. Досі залишається невирішеним територіальне питання з Росією щодо Північних (для Росії – Південних) Курильських островів, які були анексовані СРСР після Другої світової війни. Мирний договір між двома країнами донині не підписано. Щорічно 7 лютого в Японії відзначають День Північних територій, вимагаючи від Росії повернути ці острови.

Свічення

- *Ознайомтеся з експертною оцінкою військового потенціалу та міжнародного впливу Японії. Висловте припущення, чому японський уряд віддає перевагу зміцненню оборони країни, а не нарощуванню наступальних озброєнь.*

«Багато років Японія належить до п'ятірки світових лідерів за обсягом оборонних витрат, хоча насправді ці витрати не перевищують 1 % ВВП. Крім наступальної зброї, кількісні та якісні показники оборонного потенціалу Японії перевершують військові можливості багатьох країн. Щодо політичної складової, то Японія, не будучи постійним членом Ради Безпеки ООН, частіше за інших обиралася його тимчасовим членом. Крім того, Японія є членом численних регіональних і глобальних організацій».

Л. Гангстрем, шведський дослідник (Japan's China policy: a relational power analysis. — London and New York: Routledge, 2005. — P. 251)

У відносинах зі своїми сусідами, які в минулому постраждали від японського милітаризму, країна має зберігати толерантність і сприяти збереженню миру в регіоні. Японія й Китай можуть стати посередниками між країнами Азії та решти світу.

Акція протесту в День Північних територій. Автомобілісти закликають Росію повернути Японії Курильські острови. 2011 р.

Японія визнала незалежність України в грудні 1991 р., відтоді наші країни розвивають економічні й культурні відносини. Минуле Японської імперії, зокрема уроки Другої світової війни, свідчать, що країна зацікавлена в мирному співіснуванні, економічна потужність поєднується з гуманізмом японської культурної цивілізації.

Основні події

1947 р. — ухвалення конституції Японії.

1950–1970-і роки — японське «економічне диво».

Заняття та завдання

1. Охарактеризуйте післявоєнне становище Японії. Яку роль у досягненні країною вражаючих економічних результатів відіграла її демілітаризована зовнішня політика?
2. Розкрийте причини й поясніть особливості японського «економічного дива».
3. Які, на Вашу думку, чинники забезпечили високі темпи економічного розвитку Японії в післявоєнний період?
4. Порівняйте японське «економічне диво» з подібними явищами в Німеччині й Італії.
5. Назвіть характерні ознаки внутрішньої політики Японії наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.
6. Які нові прояви в зовнішній політиці притаманні Японії у ХХІ ст.?

§ 14. Китай

Пригадайте

- Пригадайте з курсу географії основні чинники, що визначають місце КНР у світі й Азійсько-Тихоокеанському регіоні, зокрема в міжнародному поділі праці. Охарактеризуйте спеціальні економічні зони, зовнішні економічні зв'язки Китаю, зокрема з Україною.
- Якими були наслідки революційної війни 1925–1927 рр. за об'єднання Китаю?
- Пригадайте причини протистояння між Комуністичною партією Китаю та Гоміньданом, яке призвело до громадянської війни.
- Яке значення для відсічі японським агресорам мало утворення Об'єднаного фронту гоміньданівців і комуністів?
- Який внесок зробив китайський народ у перемогу союзників у Другій світовій війні?

1. Повоєнне реформування держави. Проголошення КНР

У міжвоєнний період і під час Другої світової війни в Китаї йшла боротьба як проти японської окупації, так і між Комуністичною партією Китаю (КПК) і Гоміньданом («Народною партією»). Упродовж 1931–1945 рр. обидві політичні сили країни виступали формально єдиним фронтом проти японських загарбників. Однак після поразки Японії війна між ними поновилася. До 1949 р. Народно-визвольна армія Китаю (НВАК) — армія комуністів — зайняла більшу

частину території країни. Лідер Гоміньдану Чан Кайши зі своїм урядом і залишками війська перебрався на острів Тайвань та оголосив про створення там Китайської Республіки.

Водночас у Пекіні лідер комуністів Мао Цзедун у жовтні 1949 р. проголосив Китайську Народну Республіку (КНР).

Особистості

Мао Цзедун (1893–1976) — китайський політичний лідер і теоретик маоїзму — течії в марксизмі. Засновник Комуністичної партії Китаю. Учасник Другої світової війни. Вів визвольну війну проти японської окупації, яка завершилася проголошенням Китайської Народної Республіки (КНР) і комуністичного режиму в Китаї. Багаторічний керівник Компартії та уряду КНР. Ініціатор «великого стрибка» та «культурної революції».

2. Соціально-економічні експерименти китайських комуністів. «Великий стрибок»

На початку 1950-х років китайські комуністи взялися за масштабні економічні та соціальні перетворення, копіюючи досвід СРСР. Для пропагування своїх планів і дискредитації Чан Кайши й інших націоналістів комуністи взяли під контроль усі ЗМІ. Оскільки Китай був аграрною країною, то насамперед потрібно було вирішити земельне питання. У результаті земельної реформи багатьох поміщиків знищили, а їхню землю роздали безземельним селянам. Кампанія з «придушення контрреволюції» супроводжувалася публічними стратами колишніх чиновників Гоміньдану, підприємців, співробітників західних компаній та представників інтелігенції, звинувачених у нелояльності до КПК. Усього в процесі земельної реформи загинуло від 2 до 5 млн осіб, а від 1,5 до 6 млн осіб було відправлено до «трудових таборів», де чимало з них загинуло.

Свідчення

- *Ознайомтеся з висловлюваннями Мао Цзедуну. Як вони характеризують китайського лідера? Пригадайте, хто ще з тоталітарних правителів ХХ ст. висловлювався в такому ж дусі.*

«Усі “крайнощі” мають революційне значення. Якщо коротко, то кожне село потребує короткочасного періоду терору... Не перегнеш — не випрямиш».

Мао Цзедун (Селянський рух у провінції Хунань // Избранные произведения. — М., 1952. — Т. 1 — С. 44)

«Під час “чистки” ми розправилися лише з декількома десятками тисяч людей. Ми... перевершили Цінь Шихуана¹. Той закопав живцем 460 людей, а ми 46 тисяч, у сто разів більше. ...Ми все це визнаємо та вважаємо, що... можна зробити ще більше».

Мао Цзедун на II пленумі ЦК КПК, 1958 р. (Федоренко Н. Т. Сталин и Мао Цзедун // Новая и новейшая история. — 1992. — № 6. — С. 90)

¹ Цінь Шихуан — засновник і перший імператор династії Цінь. Об'єднав розрізнені китайські держави в єдину імперію. Національний герой Китаю.

Невдовзі розпочалася суцільна колективізація села, а також кампанія з ліквідації неписьменності. Прикриваючись боротьбою з корупцією, влада відбирала майно в заможних громадян і знищувала політичних опонентів. У період терору робітники доносили на своїх керівників, дружини зрікалися чоловіків, батьки — дітей, звинувачених у ворожих щодо влади намірах. Жертвами цієї кампанії стали декілька сотень тисяч людей, ще більше було відправлено до «трудових таборів», деякі люди вчиняли самогубство.

Зовнішня політика Китаю на початку 1950-х років ознаменувалась участю в Корейській війні проти сил Організації Об'єднаних Націй на чолі із США. За три роки війни загинув майже мільйон китайських «добровольців».

Зосередивши у своїх руках усю повноту влади, КПК почала втілювати в життя *перший п'ятирічний план (1953–1958)*. За сприяння Радянського Союзу були збудовані нові промислові підприємства, покращилося сільське господарство. Після смерті Сталіна, коли в СРСР розпочалася кампанія з викриття культу особи вождя, відносини між двома країнами різко погіршилися.

Усередині країни Мао Цзедун ініціював політичну кампанію під назвою «*сто квітів*»: китайці мали викривати недоліки та їхніх винуватців або тих, хто саботував накази влади. Однак сталося неочікуване: під вогонь критики потрапили КПК й особисто Мао Цзедун. Кампанія швидко завершилася й розпочалася нова з не менш романтичною назвою «*тисяча кольорів*» — виявлення тих, хто критикував КПК та її лідера. За час кампанії було знищено понад півмільйона осіб.

Успіхи першої п'ятирічки спонукали Мао Цзедуну запланувати в другій п'ятирічці (1958–1962) «*великий стрибок*». Через півтора десятка років КНР мала досягти рівня розвитку Великої Британії.

З ініціативи Мао Цзедуну в 1958 р. комуністи проголосили *курс «трьох червоних знамен»*: після трьох років наполегливої боротьби домогтися якісних змін у найбільших районах Китаю. Гасло кампанії: «Три роки наполегливої праці — 10 тисяч років щастя».

Усе міське й сільське населення об'єднали в «*народні комуні*», які мали не тільки прогудувати себе, а й забезпечити високі врожаї для держави та виробляти промислові товари, рити канали тощо. Комуні були організовані за принципом військових поселень і мали власні спільні кухні, їдальні, дитячі садки. Через місяць після ухвалення рішення про створення народних комун було офіційно повідомлено про вступ до них усіх без винятку селянських господарств. Майже 100 млн селян сигнали для риття осушувальних каналів; нікому було обробляти поля.

Однією з основних складових політики «великого стрибка» (1958–1960) стала «боротьба за сталь». Чавунною лихоманкою були охоплені не тільки міста, а й села. По всій країні нашвидкуруч споруджувалися примітивні печі, у яких переплавляли все, що містило метал, аж до металевого посуду й інших предметів домашнього вжитку. Однак чавун, виплавлений у цих печах, був низької якості.

Через два роки стало очевидно, що політика «великого стрибка» повністю провалилася: було змарновано багато тонн руди, сільськогосподарські угіддя занедбано. Як наслідок, до весни 1959 р. запаси зерна вичерпалися. У країні розпочався голод, жертвами якого стали майже 45 млн осіб.

Мао Цзедун позбувся посади голови КНР, але залишився головою Компартії Китаю. За кілька років він узяв реванш і знищив своїх опонентів у партії. Щоб відволікти увагу народу від ситуації в країні, відновились артилерійські обстріли націоналістів Гоміньдану, лунали погрози США та гучні заяви про намір «звільнити Тайвань».

Насильницька китаїзація наприкінці 1950-х років, унаслідок якої тисячі тибетців разом зі своїм духовним лідером далай-ламою перетнули індійський кордон, погіршили відносини з Індією. Оскільки СРСР підтримував у цій ситуації Ін-

дію, напруження у відносинах між Пекіном і Москвою посилилося. У 1960-х роках КНР і СРСР змагалися за політичний вплив на комуністичні партії в країнах Азії, Латинської Америки й Африки. Після збройного інциденту на радянсько-китайському кордоні відносини між найбільшими соціалістичними державами світу остаточно зіпсувалися й підтримувалися суто формально.

3. «Культурна революція»

У середині 1960-х років Мао Цзедун звинуватив інтелігенцію в обуржуазненні, у бюрократизації за радянським зразком і розпочав *«велику пролетарську культурну революцію»* (1966–1976). Мао Цзедун покладався на радикально налаштовану молодь: учнів шкіл, студентів, молодих партійних активістів. З них були сформовані загони *хунвейбінів* («червоних вартових») чисельністю до 20 млн осіб. Хунвейбіни переслідували викладачів та інтелектуалів за «недостатню відданість товаришеві Мао», «схиляння перед буржуазним Заходом» і «контрреволюційну діяльність», спалювали «недостатньо комуністичні» книжки.

Рух хунвейбінів невдовзі перетворився на полювання на людей, стали масовими тортури й убивства. Загинули мільйони людей, розпочався господарський безлад. У розпал «культурної революції» Мао Цзедун несподівано наказав армії розправитися з хунвейбінами. Він вважав, що вони виконали свою місію й потреба в них зникла. «Культурна революція» закінчилася в 1976 р. зі смертю Мао Цзедуну. Останнім її актом був арешт провідників «революції» — так званої «банди чотирьох», до якої зарахували й удову вождя.

У сучасному Китаї «культурну революцію» оцінюють як десятиліття безладу, один з похмурих періодів у новітній історії країни. Сотні тисяч, якщо не мільйони (офіційні дані відсутні), китайців, зокрема інтелігенції, були фізично й морально скалічені або знищені. Також терор украй негативно позначився на освіті й культурному житті Китаю.

Відеосюжет про китайську «культурну революцію» (укр.):
<https://youtu.be/V4hcRBPpTNI>

- Розгляньте ілюстрації. Які асоціації викликає у Вас ототожнення зображених на плакаті дій погромників з поняттям «культура»?

Пропагандистський плакат із зображенням хунвейбіна. 1960-і роки

Спалення «неправильних» книжок під час «культурної революції». 1960-і роки

4. Культ особи Мао Цзедуна

Одним з важливих чинників «культурної революції» був культ особи Мао Цзедуна. Як і в Радянському Союзі за керівництва Сталіна, уся влада зосереджувалася в руках однієї людини. Мао Цзедун був поза критикою, багатомільйонними накладами видавалася «Червона книжечка» кишенькового формату з його висловлюваннями, яку мусили мати всі комуністи.

- Розгляньте ілюстрації. Чи правомірно, на Вашу думку, стверджувати, що авторитаризм і культ особи вождя — взаємопов'язані явища? Наведіть приклади з інших країн, які підтверджують чи спростовують таке твердження.

Плакат часів «культурної революції». 1960-і роки

Китайська молодь вивчає «Червону книжечку» Мао Цзедуна. 1960-і роки

Наближені до Мао Цзедуна партійні чиновники формували культ особи, оголосивши про появу особливої комуністичної ідеології — *маоїзму*. Охочих зробити собі на цьому кар'єру не бракувало: з'являлися панегірики в газетах і журналах, створювалися книжки, картини, симфонії та балети, споруджувалися численні прижиттєві пам'ятники. Зображення Мао Цзедуна були всюди: у приватних помешканнях, на робочих місцях, на площах, у скверах. Після розгрому «банди чотирьох» ажітаж навколо Мао Цзедуна вщухнув. Нині період його керівництва оцінюється в Китаї неоднозначно. Мао Цзедуна досі вважають героєм громадянської війни та війни з японцями, сильним правителем і харизматичною особистістю. На центральній площі Пекіна встановлений мавзолей із забальзованим тілом Мао Цзедуна, його портрет зображений на китайських банкнотах тощо. Однак ніхто не хоче повернення тих часів і порядків.

Відеосюжет «Мао Цзедун» (укр.):
<https://youtu.be/U1DQ3oaInpo>

5. Трансформаційні процеси в Китаї на межі ХХ–ХХІ ст.

Після смерті Мао Цзедуна в Китаї розпочалися економічні реформи, які сприяли розвитку підприємництва та залученню іноземних інвестицій, підвищенню рівня життя населення, зокрема міського. Наприкінці 1980-х років у результаті внутріпартійної боротьби в КПК реформи були частково скасовані й відбулася спроба повернення до жорсткої централізованої економіки, а також обмеження демократичних свобод. Навесні 1989 р. на площі Тяньаньмень у Пекіні пройшли акції протесту китайських студентів, які підтримали в інших містах країни. На початку червня армія жорстко придушила виступ. Загинуло понад тисячу осіб, десятки тисяч опинилися за ґратами.

Ситуація в країні погіршилася, після чого до влади повернувся популярний у народі Ден Сяопін. Він рішуче взявся за реформи, не побоюючись звинувачень

щодо їхнього капіталістичного спрямування. Влада Ден Сяопіна базувалася винятково на його авторитеті й популярності в народі, адже керівних посад ні в партії, ні в державних органах влади він не обіймав.

Особистості

Ден Сяопін (1904–1997) — китайський політик і реформатор, діяч Комуністичної партії Китаю. Учасник Другої світової війни. Репресований у період «культурної революції», згодом реабілітований. Ніколи не обіймав посаду керівника країни, проте був фактичним правителем Китаю з кінця 1970-х років.

Ден Сяопін розпочав реалізацію програми «Чотири модернізації» — реформування сільського господарства, промисловості, науки й оборони.

Свідчення

- *Ознайомтеся з уривком зі статті Ден Сяопіна. Чи прийнятні, на Вашу думку, його «рецепти» для застосування в будь-якій країні, що проводить реформи? Аргументуйте свою точку зору.*

«Реформа на селі означає запровадження відповідальності, відмову від «харчування з одного казана» та виявлення активності селян. Чому потрібно було розпочати із села? Тому що в сільській місцевості проживає 80 % китайського населення. ...Вигляд села тепер повністю змінився, життя 90 % населення покращилося. ...Після успішного проведення реформи на селі ми переключилися на місто».

Ден Сяопін (Основные вопросы современного Китая. — М., 1988. — С. 136–137)

Наприкінці 1970-х років Китай реформував економіку й почав залучати до країни іноземний капітал, насамперед китайців, які проживали за кордоном. Ден Сяопін був прагматиком і тому обмежив вплив комуністичної ідеології на економічну політику. Саме йому належить крилатий вислів: «Байдуже, якого кольору кішка, аби вона ловила мишей».

Економічне перетворення Китаю вплинуло на всю світову економіку. У результаті ринкових реформ, заснованих на індивідуальній ініціативі та підприємництві, у Китаї стрімко скоротилися масштаби бідності й поступово зріс рівень доходів. В останнє двадцятиліття минулого століття Китай намагався поєднати централізоване планування з ринковими механізмами підвищення продуктивності праці. Ден Сяопін навіть проголосив курс на створення соціалістичної ринкової економіки.

Утілення програми Ден Сяопіна «Чотири модернізації»

Модернізація сільського господарства

- Відмирання комун;
- надання селянам самостійності в господарських питаннях;
- приватизація сільського господарства;
- реальні доходи селян подвоїлися; країна забезпечила себе основними продуктами.

Модернізація промисловості

- Скорочення централізованого планування й розподілу ресурсів, розширення господарської самостійності державних підприємств;
- зняття обмежень на зростання зарплати;
- значне збільшення кількості приватних підприємств;
- самостійність виробників у реалізації товарів і розподілі прибутків;
- вільні ціни на продукцію приватного сектора;
- залучення іноземних інвестицій, створення вільних економічних зон;
- створення спільних з іноземцями підприємств, залучення іноземних позик і пільгових кредитів від Світового банку й Міжнародного валютного фонду; вступ до Світової організації торгівлі;
- зростання експорту й збільшення валютних надходжень.

Модернізація науки й технологій

- Державне фінансування освіти й науки;
- збільшення зарплати вченим, учителям, навчання студентів за кордоном;
- відновлення шанобливого ставлення до інтелігенції;
- врахування освітнього рівня при призначенні на посади;
- запозичення, розроблення й упровадження досягнень науки та технологій.

Модернізація оборони

- Суттєве скорочення військових витрат;
- скорочення майже на дві третини китайської армії;
- часткове переведення військової промисловості на випуск мирної продукції;
- нова військова доктрина: особлива увага до технічного переоснащення; наявність ядерної зброї та балістичних ракет.

Реформи, започатковані Ден Сяопіном, були продовжені після його смерті. На початку XXI ст. державними пріоритетами Китаю залишаються: приватизація збиткових державних підприємств, удосконалення системи пенсійного забезпечення працівників, створення ефективної та доступної системи охорони здоров'я, підвищення доходів сільського населення, посилення ролі внутрішнього ринку в забезпеченні економічного зростання країни. Завдяки успішному здійсненню «Чотирьох модернізацій» китайське керівництво суттєво зміцнило економічне, оборонне, зовнішньополітичне становище країни.

Упродовж багатьох десятиліть уряд стримував народжуваність («одна родина — одна дитина»). Нині, коли рівень життя населення зріс, цю заборону знято. Згідно з прогнозом ООН, чисельність населення Китаю поступово скорочуватиметься й у середині XXI ст. становитиме 1,3 млрд осіб. Водночас зменшиться й чисельність робочої сили, адже кожен третій житель Китаю буде старший 65 років.

Наприкінці першого десятиліття XXI ст. Китай став другою після США економікою світу, обігнавши свого головного конкурента Японію. Китайська економіка доволі легко пережила світову економічну кризу на початку 2000-х років, вона розвивається завдяки автомобільній та сталеливарній галузям, а також розширенню експорту. Країна є найбільшим світовим покупцем залізної руди й міді, посідає друге місце за обсягами імпорту нафти. І хоча поки що Ки-

таю далеко до США (різниця між ВВП обох країн становить майже 10 трлн дол. США), експерти припускають, що з часом Китай може обігнати США, зокрема за рівнем купівельної спроможності.

Важливим питанням внутрішньої політики Китаю залишаються відносини з автономним Гонконгом (Сянганом). Після того, як наприкінці минулого століття Велика Британія передала Гонконг Китаю, відносини між КНР і Гонконгом ґрунтувалися на принципі «одна країна, дві системи». У Гонконзі перемогла «революція парасольок» — протести проти спроб китайської влади вплинути на кандидатів на місцевих виборах. Невдовзі в Гонконзі були проведені обшуки й арешти демократичних активістів.

Нинішнє керівництво Китаю, очолюване Сі Цзіньпіном, яке прийшло до влади в 2013 р., розробило програму, що передбачає «відродження китайської нації» у два етапи: до сторіччя КПК (2021) досягти рівня «середньої заможності»; до сторіччя КНР (2049) увійти до когорти розвинених держав світу.

У 2018 р. Всекитайські збори народних представників (найвищий законодавчий орган країни) зняли обмеження терміну перебування на посаді президента, завдяки чому Сі Цзіньпін зможе обіймати цю посаду довічно.

Зовнішня політика сучасного Китаю також перебуває в стані перебудови. Лібералізація внутрішньої політики позитивно позначилася на міжнародному статусі КНР. Ще за життя Мао Цзедуну КНР замінила в ООН Тайвань, а згодом установила дипломатичні відносини з Японією та США. У ХХІ ст. зовнішня політика орієнтована на партнерство зі США й іншими впливовими країнами. Сучасний Китай продовжує позиціонувати себе на світовій арені як країну, що розвивається, налагоджує зв'язки з країнами Африки, Азії, Латинської Америки. Китайське керівництво розбудовує нову модель взаємодії зі Сполученими Штатами Америки. Китай владнав територіальні суперечки із сусідніми країнами (Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан і В'єтнам). Країна остаточно «вийшла з тіні» і дедалі активніше заявляє про себе в різних регіонах світу та сферах міжнародного життя.

Китай визнав незалежність України в 1991 р., а на початку наступного року держави встановили дипломатичні відносини. Між Україною та Китаєм укладено договори щодо співпраці в економічній та соціальній сферах. Крім економічних інтересів, Україна й КНР розвивають співпрацю у виробничій, науково-технічній та науково-освітній сферах. Потребує врівноваження структура двосторонньої торгівлі, адже в китайському імпорті в Україну переважають товари широкого вжитку, автомобілі, комп'ютерна та побутова техніка, тоді як Україна експортує до Китаю в основному сировину: чорні та кольорові метали, металопрокат. Перспективним є освоєння китайського ринку українськими підприємствами, які працюють у машинобудівній, суднобудівній, автомобілебудівній, авіакосмічній галузях. Налагоджений обмін студентами між українськими та китайськими університетами.

Основні події

1958–1960 рр. — «великий стрибок».

1958–1961 рр. — курс «трьох червоних знамен».

1966–1976 рр. — «культурна революція».

1979 р. — початок програми «Чотири модернізації» Ден Сяопіна.

Закитання та завдання

1. Охарактеризуйте внутрішню політику Компартії Китаю в перші роки після проголошення КНР.
2. Розкрийте сутність і наслідки реалізації курсу «трьох червоних знамен».
3. Якими були наміри та якими виявилися наслідки «великого стрибка» в Китаї?
4. Охарактеризуйте причини, особливості та наслідки «культурної революції».
5. Охарактеризуйте «Чотири модернізації» Ден Сяопіна та їхнє значення для країни.
6. Назвіть і коротко охарактеризуйте трансформаційні процеси у внутрішній та зовнішній політиці Китаю на межі ХХ–ХХІ ст.
7. Складіть політичний портрет Ден Сяопіна.

§ 15. Індія

Пригадайте

- Пригадайте з курсу географії основні чинники, які визначають місце Індії у світі та регіоні, у міжнародному поділі праці, особливості структури індійської економіки, зовнішні економічні зв'язки. Як розвиваються міжнародні зв'язки Індії, зокрема з Україною?
- Які характерні ознаки й принципи гандизму?
- Які права здобула Індія за Британським парламентським актом 1919 р.?
- Якими були причини, яких форм набували та яких результатів досягли кампанії громадянської непокори в Індії в 1920–1921, 1930 та 1932 рр.?
- Який зв'язок існував між трьома кампаніями громадянської непокори й Актом про управління Індією 1935 р.?

1. Утворення Республіки Індія та Пакистану

Під час Другої світової війни чимало індійців очікували поразки Великої Британії як запоруки звільнення своєї країни від британського панування. Тому поразка Японії, яку вважали тактичним союзником проти англійців, стала для провідної політичної сили країни — Індійського національного конгресу (ІНК) — сигналом для активізації дій. Тим більше, що ослаблена війною, заклопотана першими післявоєнними виборами до парламенту Британія була неспроможна на дії у відповідь.

Свічення

- На які риси індійського національного характеру звертає увагу політик?

«Індії... потрібно вибратися зі своєї мушлі й брати активну участь у сучасному житті й діяльності. Так само очевидно й те, що справжній культурний та духовний розвиток не може ґрунтуватися на наслідуванні. ...Ми маємо думати про народ, його культура повинна бути продовженням і розвитком традицій минулого й водночас виражати його нові пориви та творчі прагнення».

Джавахарлал Неру, прем'єр-міністр Індії (1947–1954) (Открытие Индии. — М., 1955. — С. 621)

Поштовхом до масових антибританських виступів стали судові процеси над офіцерами Індійської національної армії, яку створив в окупованій японцями Бірмі керівник національної боротьби бенгальського народу *Субхас Чандра Бос*. Індійська громадськість сприймала Босу та його прибічників як борців за національну незалежність.

Однак ситуація була непростою й у самій Індії, де індуїсти й мусульмани не дійшли згоди щодо форми держави, яка постане після звільнення від британського колоніалізму. Для Мусульманської ліги найважливішим був релігійний чинник, тому вона ставилася до ІНК украй негативно. Проте саме ІНК очолив національно-визвольний рух у масштабах усієї країни.

У лютому 1946 р. в Бомбеї повстали моряки-індійці, що вкрай насторожило лейбористський уряд Британії. Команда корабля «Тальвар» («Меч») відмовилася виконувати накази англійського командування. Виступ моряків підтримало населення. Проти демонстрантів застосували зброю: майже 300 осіб було вбито, 1700 осіб поранено.

Уже на другий день повстання, коли ще не було відомо, як розвиватимуться події далі, британський прем'єр-міністр К. Еттли оголосив про рішення уряду відправити до Індії спеціальну місію для переговорів про надання індійцям самоуправління. Місія прибула до Делі наприкінці березня й разом з віце-королем Індії А. Вейвеллом почала переговори з індійськими політичними лідерами.

На початку травня була опублікована «Біла книга про Індію» — декларація британської місії, у якій викладено план конституційного устрою країни. Після від'їзду місії ситуація в країні погіршилася через посилення ворожнечі між Мусульманською лігою та ІНК.

Різка полеміка завершилася відмовою Мусульманської ліги від будь-якого співробітництва з Індійським національним конгресом. Лідери ліги оголосили про початок боротьби за створення Пакистану (у перекладі «країна мусульман»), тобто за виокремлення мусульманських провінцій у самостійну державу. Ця боротьба перетворилася на погроми, улаштовані в багатьох районах Західного Бенгалу, Пенджабу, Біхару. Релігійна ворожнеча посилювалася ще й тому, що представники різних віросповідань належали до різних каст.

Під час дебатів у британському парламенті щодо надання Індії самоуправління ймовірність застосування сили проти індійців не обговорювалася. Політична ситуація в Індії переконала уряд у тому, що втримати контроль над країною мало ймовірно. Кабінет міністрів не ризикнув відкладати виконання обіцянки К. Еттли, розуміючи, що чим спокійнішою буде ситуація в момент передання влади, тим вищі шанси зберегти британський вплив у країні.

На початку липня 1947 р. був оприлюднений законопроект «Про передання влади в Індії», який журналісти назвали «планом Маунтбеттена» (за прізвиськом нового віце-короля Індії). План передбачав поділ країни за релігійною ознакою на дві частини, кожна з яких одержить статус домініону: Індію та Пакистан. Передбачалося, що питання про входження провінцій до складу Пакистану вирішуватимуть місцеві законодавчі збори. Правителям князівств запропонували або приєднатися до одного з нових домініонів, або оголосити про свою незалежність. Законопроект був схвалений британським парламентом, двома найбільшими партіями Індії й 18 липня «Акт про незалежність Індії» підписав король Великої Британії Георг VI.

15 серпня 1947 р. Акт набув чинності й на політичній карті світу з'явилися дві нові держави: Індія та Пакистан. Обидві держави належали до Британської співдружності націй, що об'єднувала Велику Британію та її колишні колонії. Упродовж трьох років між двома новоутвореними державами було поділено князівства, які раніше утворювали Індійський союз: з десятків князівств відійшли

до Пакистану, а понад півтисячі — до Індії. Розпочалося взаємне переселення: мусульмани перебиралися до Пакистану, а сикхи, індуїсти та ін. — до Індії. Переселення супроводжувалося погромами й пограбуваннями, загинуло півмільйона людей. На початку 1949 р. від рук фанатика загинув Махатма Ганді.

Свічення

- Як Ви вважаєте, чи були повноваження, надані Індії, повноваженнями незалежної держави?

«Починаючи з 15 серпня 1947 р. в Індії будуть утворені два незалежні домініони — Індія та Пакистан. ...Генерал-губернатор кожного з незалежних домініонів матиме право від імені його величності давати згоду на будь-який закон, виданий законодавчою владою домініону, і трактувати положення якогось акта настільки широко, наскільки це допускають укази його величності».

З Акта про незалежність Індії від 18 липня 1947 р. (http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1947/30/pdfs/ukpga_19470030_en.pdf)

Установлення кордону між Індією та Пакистаном стало «міною сповільненої дії»: мусульманське населення одного з князівств (теперішній індійський штат Джамму й Кашмір) лише на четвертий день дізналося, що вони стали громадянами не мусульманського Пакистану, а індуїстської Індії, бо так вирішив магараджа (князь).

Восени 1949 р. було ухвалено конституцію Індії, а в січні наступного року країну проголосили республікою.

2. Внутрішня політика й зовнішньополітичний курс Дж. Неру

Наприкінці 1951 р. відбулися перші вибори до парламенту країни, на яких переміг ІНК. Партія Махатми Ганді та **Джавахарлала Неру** сформувала уряд Індії, який розпочав у країні широкі соціально-економічні перетворення. Упродовж ХХ ст., за винятком коротких періодів у 1970-х і 1980-х роках і декількох місяців у 1996 р., влада в Індії належала представникам династії Неру–Ганді.

Особистості

Джавахарлал Неру (1889–1964) — перший прем'єр-міністр Індії. Син відомого індійського адвоката. Здобув вищу освіту в Кембриджі (Англія). Повернувшись до Індії, працював в адвокатській конторі батька. У 1927 р. став головою ІНК; у 1946 р. — віце-прем'єром Тимчасового уряду Індії, а після здобуття країною незалежності — прем'єр-міністром, міністром закордонних справ та оборони.

Проблемою, яка потребувала нагального вирішення, була земельна. Дж. Неру запропонував урядам індійських штатів підготувати проекти аграрних реформ, спрямованих на обмеження поміщицького землеволодіння. Держава виплачувала землевласникам за відчужувану землю грошове відшкодування. Орендарі, які працювали на землі понад п'ять років, отримали право її викупу. У багатьох штатах прийняли закони, які обмежували орендну плату — не більше третини загального доходу. У результаті аграрних реформ майже 60 % поміщицьких зе-

мель мали нових господарів. Це послабило соціальне напруження в селах, по-жвавило сільськогосподарське виробництво.

Відбувалися реформи й у галузі промисловості. Дж. Неру взяв курс на розвиток важкої промисловості, зокрема на створення металургійних і машинобудівних заводів у межах державного сектора економіки. Ці галузі щедро фінансував уряд, активно залучався іноземний капітал. Виник і поширився *релігійний рух сикхів*, які становили більшість населення штату Пенджаб. Радикальні організації сикхів виступили за відокремлення Пенджабу й утворення суверенної держави Халістан (буквальний переклад — «країна чистих»).

У зовнішній політиці уряд Індії проводив курс «позитивного нейтралітету», неприєднання до військово-політичних блоків. Індія намагалася впровадити ідеї солідарності незалежних народів Азії в боротьбі проти колоніалізму, підтримувати дружні відносини із сусідами. У 1954 р. Індія й Китай підписали угоду про торгівлю та відносини між тибетськими районами обох країн. Тут уперше було зафіксовано п'ять принципів мирних відносин («панча шила» — п'ять чеснот).

Дж. Неру був одним з ініціаторів скликання наступного року *Бандунзької міжнародної конференції країн Азії та Африки* в Індонезії. У підсумкових документах конференції втілилися принципи «панча шила», засуджувалися расова дискримінація та колоніалізм «у всіх його проявах як зло, яке потрібно швидко ліквідувати».

- Ознайомтеся з принципами «панчі шили». Якою мірою вони співзвучні з ученням М. Ганді?

У грудні 1961 р. індійські війська звільнили колонію Гоа на заході Індії від португальських колонізаторів. На початку 1960-х років погіршились індійсько-китайські відносини. Через репресії китайського керівництва проти національно-визвольного руху народів Тибету й ламаїстської релігії до Індії втік далай-лама та 20 тис. його прибічників. У жовтні 1962 р. поодинокі порушення кордону переросли у вторгнення китайської армії до гірських областей Індії. Індійська армія зазнала поразки, а війська КНР окупували частину території країни.

Після смерті Дж. Неру спалахнула індо-пакистанська війна. У квітні 1965 р. в районі Кашміру розпочалися прикордонні сутички, які у вересні переросли в справжні бої з використанням найновішої військової техніки. Радянський Союз, основний постачальник зброї для обох сторін, виступив посередником у досягненні миру. Прем'єр-міністр Індії та президент Пакистану підписали декларацію, у якій були викладені умови політичного врегулювання, що відкрили шлях до нормалізації індо-пакистанських відносин. Під час переговорів індійський прем'єр помер.

3. Індія за часів правління І. Ганді

Новим прем'єр-міністром стала донька Дж. Неру *Індіра Ганді*, яка керувала країною із середини 60-х років до середини 70-х років ХХ ст. Уряд І. Ганді провів певні соціально-економічні реформи. Зокрема, було націоналізовано 14 найбільших комерційних банків, встановлено державний контроль над системою

страхування, створено ряд фінансових установ для інвестицій у сільське господарство та промисловість. Надмірна увага, яку приділяла І. Ганді державному сектору промисловості за рахунок приватного сектора, зумовила на початку 1970-х років уповільнення темпів економічного розвитку країни. Великого значення набули заходи, спрямовані на заохочення аграрного підприємництва, зокрема «зелена революція» (посилене фінансування сільськогосподарського виробництва, впровадження прогресивних методів обробітку землі, поліпшення насінневого фонду тощо).

Особистості

Індіра Ганді (1917–1984) — прем'єр-міністр Індії. Донька Дж. Неру. Закінчила Оксфордський університет. Повернулася на батьківщину в 1941 р. У 1959 р. обрана головою правлячої партії «Індійський національний конгрес» (ІНК). Після смерті чоловіка в 1960 р. залишила цю посаду. У 1964 р. була призначена міністром інформації, а в 1966 р. обрана лідером ІНК і прем'єр-міністром.

«Зелена революція», особливо в районах зрошувального землеробства, сприяла зростанню продуктивності сільського господарства, самозабезпеченню країни зерном. Демографічний вибух, що відбувся в той час у країні, десятимільйонний потік біженців зі Східної Бенгалії, спричинений репресіями пакистанської влади, хронічне безробіття зумовили соціальну напруженість у країні.

Непростою була й зовнішньополітична ситуація. У 1971 р. Індія розпочала війну з Пакистаном. Воєнні операції завершилися через два тижні капітуляцією пакистанських військ. На території Східної Бенгалії утворилася нова держава — Народна Республіка Бангладеш. У 1972 р. було підписано індо-пакистанську мирну угоду. Завдяки перемозі Індії у війні зріс престиж уряду І. Ганді.

Під час виборів 1972 р. її партія домоглася значної переваги. Однак війна, хоча й короткочасна, спустошила державну скарбницю. Чимало програм уряду, зокрема й програма боротьби зі злиднями, залишилися без фінансування. Після націоналізації 14 найбільших банків Індії, консервативні лідери ІНК спробували виключити І. Ганді з партії. Партія розкололася на правлячий конгрес (І) та опозиційний конгрес (О). З погіршенням економічної ситуації та зростанням внутрішньої напруженості знизилася популярність І. Ганді. До того ж суд звинуватив її в незаконному отриманні депутатського мандата. У відповідь І. Ганді ввела надзвичайний стан і внесла зміни до конституції, які дали їй можливість зосередити владу у своїх руках. Невдоволення населення надзвичайним станом і прагненням уряду впровадити програму планування сім'ї призвели до поразки партії на виборах.

Відеосюжет «Індіра Ганді: історія правління дивовижної жінки в Індії» (укр.): https://youtu.be/h0pJR_QuOt8

На початку 1980 р. І. Ганді повернулася до влади. У внутрішній політиці вона зіткнулася з *релігійними й етнічними конфліктами*. Лідери терористичної групи разом зі своїми прибічниками захопили святиню сикхської релігії — Золотий храм у м. Амрітсарі. У червні 1984 р. І. Ганді віддала наказ армійським підроз-

ділам увійти до Золотого храму. Загинула майже тисяча осіб, зокрема й лідери терористів. За декілька місяців, наприкінці жовтня 1984 р., Індіру Ганді вбили двоє сикхів з її особистої охорони. Прем'єр-міністром і лідером ІНК став її син *Раджив Ганді*. Він не планував бути політиком (працював пілотом на «Індійських авіалініях»), але смерть старшого брата не залишила йому вибору.

4. Індія на межі XX–XXI ст.

Наприкінці XX ст. жодна з індійських політичних партій не змогла здобути беззаперечну перемогу на парламентських виборах і сформувати однопартійний уряд. Утворювалися тимчасові коаліції, у яких помітну роль відігравали то ІНК (I), то націоналістична партія Бхараті Джаната. Улітку 1991 р. під час передвиборної кампанії було вбито Раджива Ганді. Ця трагедія, з одного боку, позбавила ІНК лідера, а з іншого — згуртувала партію. Того ж року ІНК (I) повернувся до влади, очоливши коаліцію, і сформував стабільний уряд. Після 1996 р. знову настав період політичної нестабільності; уряди часто змінювалися, дострокові парламентські вибори стали звичним явищем, а тому складно було реалізувати реформи.

У 2004 р. вибори сенсаційно виграла Партія конгресу (так називається ІНК (I) після розколу) на чолі з удовою Р. Ганді *Сонею Ганді*, італійкою за походженням. Саме С. Ганді була головним претендентом на посаду прем'єр-міністра, однак через агресивну кампанію проти приходу до влади «іноземки», вона відмовилася від посади, аби «зберегти єдність нації». Прем'єр-міністром став *Манмоган Сингх*. Коаліційний уряд — Об'єднаний прогресивний альянс (ОПА) — у липні 2008 р. пройшов випробування голосуванням про вотум недовіри й зміцнив свої позиції, зробивши ставку на сільських виборців. ОПА переміг і на травневих виборах 2009 р. М. Сингх став першим після Дж. Неру прем'єр-міністром, який, пропрацювавши повний термін, був знову призначений головою уряду.

Індійська *економіка* наприкінці XX — на початку XXI ст. переживала період стрімкого зростання. Завдяки високим річним темпам приросту економіки (8%), накопиченню золотовалютних резервів (майже 140 млрд дол. США), стабільному ринку цінних паперів і на 20% експорту, Індія стала привабливою країною для іноземних інвестицій.

Характерні прояви зростання економіки — це інвестиції в промисловість; помірний рівень інфляції, незважаючи на підвищення світових цін на нафту; збільшення експорту й імпорту (причому країна більше експортує, ніж імпортує); розвиток підприємництва в сільських районах; поліпшення соціального забезпечення населення. Індія посідає друге (після Китаю) місце у світі за обсягами виробництва продуктів харчування (харчова промисловість щороку дає майже 70 млрд дол. США прибутку). Економічному зростанню сприяють високі темпи промислового виробництва та будівництва.

Основу сучасної економіки Індії становлять такі галузі: коштовне каміння та ювелірні вироби; машинобудування; перероблення нафти, руди; мінерали та хімічна промисловість. Індія — найбільший у світі виробник молока, фруктів, бобових, кокосів і чаю, посідає друге місце за виробництвом рису та пшениці, четверте — за виробництвом кормового зерна. З 2005 р. Індія займається розвитком біотехнічних культур.

На початку другого десятиліття XXI ст. Індія була дванадцятою за економічним потенціалом країною у світі й третьою в Азії (після Китаю та Японії). Індія робить ставку на освічену молодь, яка володіє іноземними мовами. Сучасна Індія — потужний експортер інформаційного програмного забезпечення. Вона не копіює досвід Китаю, а торує свій шлях економічного розвитку. Індія не

стала виробничим гігантом, орієнтованим на експорт, тому її економічне зростання менше залежить від кон'юнктури світових ринків. Незважаючи на негативну спадщину колоніалізму, країна має сильну демократію та парламентську форму правління.

Іноземні компанії приваблює низька вартість робочої сили. До того ж індійська рупія відносно вільна від державного втручання. Завдяки цим перевагам в Індії виникли великі сучасні компанії, здатні конкурувати на міжнародному рівні. Найвідоміший приклад — компанія «Tata Motors», яка перестала бути субпідрядником західних автомобілебудівників і сама купує іноземні компанії.

Водночас в індійському суспільстві ще зберігається суттєвий розрив у доходах між різними соціальними групами. З одного боку, понад 700 млн індійців живуть на декілька доларів у день, а з іншого — понад 50 млн осіб мають дохід від 4 до 20 тис. дол. США. Згідно з оцінками експертів, до 2025 р. середній клас в Індії зросте вдвічі.

Вигідне географічне положення, розвиток економіки, зміцнення науково-технічного потенціалу забезпечили Індії поважне місце в міжнародній політиці. Наприкінці «холодної війни», особливо після введення радянських військ в Афганістан, Індія підтримувала СРСР, тоді як сусідній Пакистан — афганських моджахедів. У цей період були напруженими відносини Індії зі США та їхніми союзниками. Після виведення радянських військ з Афганістану проблему було усунуто.

Індія — лідер країн, що розвиваються, і Руху неприєднання. Країна зміцнює політичні й торговельні зв'язки зі США, Японією, Іраном, Китаєм, Європейським Союзом та Асоціацією держав Південно-Східної Азії. Також Індія бере активну участь у миротворчих операціях ООН.

Важливу роль у зовнішній політиці Індії відіграють відносини з Пакистаном. Після закінчення війни 1971 р., країни досягли певного прогресу на шляху до нормалізації відносин. У липні 1972 р. керівники Індії та Пакистану підписали угоду, за якою домовилися надалі врегульовувати розбіжності на двосторонніх переговорах. Через п'ять років між Індією та Пакистаном відновилися дипломатичні відносини.

У 80-і роки ХХ ст. відносини між ними знову погіршилися через події в Афганістані. Пакистан активно розробляв власну ядерну програму. Було сформовано спільну комісію, і в грудні 1988 р. прем'єр-міністри обох країн уклали пакт про ненапад і підписали угоди про культурний обмін і співпрацю в галузі цивільної авіації.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. переговори про статус Джамми й Кашміру відновилися. Індо-пакистанські відносини донині залишаються напруженими. Пе-

- Яку, на Ваш погляд, думку намагався донести автор карикатури?

Американська карикатура. 1950-і роки

Текст під малюнком: «Агов, хлопці, терористи тут».

реговори, які періодично відбуваються між двома країнами, залишають надію на мирне врегулювання прикордонної проблеми.

Україно-індійські дипломатичні відносини встановлено в 1992 р. Активно розвиваються науково-технічне співробітництво, торговельно-економічні зв'язки. Основні товарні позиції українського експорту до Індії: жири й олії рослинного походження; чорна металургія; ядерні реактори, котли та машини; добрива; продукти неорганічної хімії. Основні товари індійського імпорту в Україну: фармацевтична продукція; органічні хімічні сполуки; пластмаси та полімерні матеріали; чорні метали й вироби з них.

Основні події

Серпень 1947 р. — здобуття Індією незалежності.

Січень 1950 р. — проголошення Індії республікою.

Заняття та завдання

1. Поясніть історичне поняття «панча шила».
2. Розкрийте історичні передумови й обставини здобуття Індією незалежності в 1947 р.
3. Охарактеризуйте внутрішньо- та зовнішньополітичний курс Індії в період правління Дж. Неру.
4. Якими були пріоритети внутрішньої та зовнішньої політики Індії в роки, коли прем'єр-міністром країни була І. Ганді?
5. Поясніть витоки «кашмірської проблеми» в індо-пакистанських відносинах.
6. Охарактеризуйте внутрішнє становище та зовнішню політику Індії наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.
7. Складіть політичні портрети Дж. Неру та І. Ганді.

§ 16. Країни Близького Сходу в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

Примітайте

- Як у міжвоєнний період вирішувалося «єврейське питання»? Яким був зміст «Декларації Бальфура»?
- Якою була доля євреїв за нацистського режиму в Німеччині й окупованій Австрії в другій половині 1930-х років?
- Якими були масштаби Голокосту в роки Другої світової війни?

1. Близькосхідна проблема. Утворення Ізраїлю

Однією з найгостріших проблем післявоєнного світу є «близькосхідна проблема». Її зародження пов'язано з єврейською колонізацією Палестини, яка почалася в 1920-х роках. Суперечності, що виникали між арабами та євреями, а також непослідовність британських політиків призвели до різкого загострення відносин між представниками двох народів.

Після Другої світової війни Сполучені Штати Америки та багато європейських країн співчували євреям, які пережили Голокост. У 1947 р. Генеральна

Асамблея ООН проголосувала за створення в Палестині двох держав: палестинської та єврейської. Обидва народи вважали своєю столицею Єрусалим. За умовами розділення Палестини євреї, які становили 34 % населення, отримали 55 % території.

Ісламські країни проголосували проти поділу Палестини. Не погодилися з ним і палестинці, які заявляли, що ООН не мала права ділити Палестину без урахування бажання більшості населення, яке там проживало. 14 травня 1948 р., невдовзі після того, як британські війська залишили Палестину, лідер єврейської громади в Палестині *Давид Бен Гуріон* оголосив про створення незалежної Держави Ізраїль.

2. Арабо-ізраїльські війни

Наступного дня на Ізраїль напали шість ісламських держав — Єгипет, Ірак, Йорданія, Ліван, Саудівська Аравія та Сирія. Ця перша з-поміж багатьох арабо-ізраїльських воєн закінчилася за декілька місяців перемогою Ізраїлю. Поки тривали бойові дії, до Ізраїлю прибули майже 600 тис. євреїв з різних куточків світу. Вони оселилися в таборах біженців, що фінансувались ООН, утворивши кільце єврейських поселень уздовж кордонів своєї нової батьківщини.

Відеосюжет «Арабо-ізраїльська війна» (укр.):
<https://youtu.be/UHxGu6mVO5M>

Тим часом Єгипет узяв під контроль Сектор Гази, а Йорданія анексувала Західний берег річки Йордан. Отже, план ООН з поділу Палестини не був реалізований: єврейська держава була створена, а арабська — ні. Між Ізраїлем, з одного боку, і Єгиптом, Йорданією, Ліваном і Сирією — з іншого, було підписано перемир'я, унаслідок чого Ізраїль подвоїв територію, яку йому відвели за планом ООН.

Друга арабо-ізраїльська війна спалахнула в 1956 р. в період Суецької кризи. Президент Єгипту *Гамаль Абдель Насер* направив війська, щоб націоналізувати

- Порівняйте карти й визначте, наскільки кордони 1948 р. відрізнялися від визначених ООН.

Поділ Палестини за рішенням ООН від 1947 р.

Поділ Палестини після війни 1947 р.

■ Ізраїльська територія

■ Арабська територія

□ Інтернаціональна зона

канал, який контролювала Велика Британія. Обурені британці уклали угоду з Францією та Ізраїлем, аби повернути канал під свій контроль. За повітряної підтримки, наданої європейськими союзниками, ізраїльтяни рушили до Суецького каналу і швидко перемогли єгиптян. Однак світова спільнота, зокрема США та СРСР, змусили Ізраїль та європейців вивести їхні війська з Єгипту. Суецький канал залишився під контролем Єгипту.

Напружені відносини між Ізраїлем та арабськими державами ще більше загострилися. На початку 1967 р. Г. А. Насер та його арабські союзники, озброєні радянськими танками й літаками, збирались атакувати Ізраїль, щоб блокувати йому вихід до Червоного моря. Дізнавшись про ці плани, ізраїльтяни першими завдали удару. Знищивши аеродроми в Єгипті, Ірані, Йорданії та Сирії, Ізраїль завдав блискавичного удару на трьох фронтах. Ця Шестиденна війна закінчилась перемогою Ізраїлю. Втрати ізраїльтян становили 800 осіб, втрати арабської коаліції — понад 15 тис. осіб.

Ізраїль отримав контроль над районом Єрусалима (Східним Єрусалимом), Синайським півостровом, Сектором Гази, Голанськими висотами та Західним берегом річки Йордан. Палестинцям, які проживали в Єрусалимі, надали право обрати ізраїльське чи йорданське громадянство. Більшість обрала йорданське. Палестинцям, які жили в інших районах, не пропонували ізраїльське громадянство, і вони опинилися під ізраїльським контролем. Після війни на виснаження 1969–1970 рр. наступник Г. А. Насера, єгипетський президент *Анвар Садат*, запропонував арабським країнам атакувати Ізраїль 6 жовтня 1973 р. — у день святкування іудейського свята Йом-Кіпур (Судний день). Ізраїльтяни були захоплені зненацька й арабські війська завоювали територію, втрачену в 1967 р.

Ізраїльтяни, натхненні прем'єр-міністром *Голдою Меїр*, провели успішний контрнаступ і повернули більшу частину втраченої території. Після кількатижневих боїв обидві сторони погодилися на перемир'я. Війна Судного дня закінчилась, а палестинська держава так і не була утворена. У наступні роки постійно відбувалися сутички вздовж лінії припинення вогню. За посередництва США між Єгиптом та Ізраїлем розпочалися переговори, які завершилися в 1978 р. підписанням у Кемп-Девіді, заміській резиденції президента США Дж. Картера, мирного договору. Ізраїль вивів війська із Синайського півострова. У 1980-х роках відбулося вторгнення Ізраїлю до Лівану, ізраїльтяни боролися з палестинським рухом опору, рушієм якого була Організація визволення Палестини (ОВП). Багато років її очолював *Ясір Арафат*. У 1987 р. палестинці розпочали «інтифаду» — збройну боротьбу з Ізраїлем. У 1993 р. Ізраїль та ОВП підписали угоду, за якою палестинці отримали автономію. Через два роки за новою угодою повноваження Палестинської автономії було розширено. Проте час від часу ситуація на кордоні між автономією та Ізраїлем загострюється; мур між двома народами, які мешкають на одній території, свідчить про складність проблеми, для вирішення якої потрібен обопільний компроміс. Після смерті Я. Арафата (2004) між радикальними палестинськими угрупованнями посилилася міжусобна боротьба.

Мур між Ізраїлем і Палестинською автономією. *Сучасне фото*

На початок ХХІ ст. близькосхідна проблема остаточно не вирішена. Автономна в кордонах Ізраїлю Держава Палестина (назва з 2013 р.) стала *державою-спостерігачем* при ООН. Оскільки непростий діалог між палестинцями та ізраїльтянами триває, не згасає надія на те, що два народи знайдуть форми мирного співіснування. Інших способів урегулювання близькосхідної проблеми, крім переговорів і пошуків компромісу, не існує.

Згадайте

- Які зміни відбулися в Ірані внаслідок реформ, здійснених у 1920–1930-х роках за правління Рези-шаха Пехлеві?

3. Ісламська революція в Ірані (1978–1979)

У 1953 р. в Ірані прийшов до влади прозахідний політик шах *Мохаммед Пехлеві*. У 60–70-х роках ХХ ст. він ініціював перетворення, які назвали «білою революцією»: держава викупила землю у великих землевласників і продала її за заниженими на третину цінами дрібним іранським фермерам; було заборонено багатоженство, а також шлюби з неповнолітніми; жінки отримали громадянські права; робітники стали акціонерами підприємств, на яких вони працювали; школи забезпечувалися безкоштовним харчуванням, багато студентів отримало змогу навчатися за кордоном. Іранська економіка переживала піднесення, зокрема у сфері телекомунікацій, у нафтохімічній, автомобільній промисловості, виробництві сталі й електроенергії.

Проте для більшості іранців майже нічого не змінилося, рівень життя населення був у край низький. Дороги залишалися неасфальтованими, значна частина країни обходилася без електрики, навіть на околицях Тегерана люди мешкали в оббитих бляхою халупах. У країні наростало невдоволення високим рівнем інфляції, корупцією, нестачею товарів, демонстративно розкішним життям знаті. Чимало іранців завдяки реформам здобули освіту, але не могли знайти роботу. Багато хто був незадоволений нав'язуванням західних цінностей, обмеженнями щодо духовенства, зосередженням влади в руках шаха. У середині 1970-х років шах заснував партію «Відродження» і скасував багатопартійність. Лояльним до шаха іранцям запропонували вступити до шахської партії, а ті, хто ухилився, ризикували опинитись у в'язниці чи у вигнанні.

Найвідоміший опозиційний лідер — священик *Рухолла Хомейні* багато років перебував в еміграції. Його метою було повалення прозахідного шахського уряду й докорінна перебудова Ірану на засадах ісламу.

Після того, як у 1977 р. за загадкових обставин пішов з життя син Хомейні й послідовники аятоли звинуватили шаха в його вбивстві, у країні розпочалися заворушення. Наступного року в результаті підпалу кінотеатру в одному з іранських міст загинули понад чотириста осіб. Хомейні звинуватив у підпалі шахський режим, хоча жодних доказів не було надано. На початку вересня 1978 р. армія розстріляла в Тегерані демонстрацію проти введення воєнного стану, загинуло майже дев'яносто осіб. Цей день, який назвали «чорною п'ятницею», став початком *ісламської революції*. Шах, намагаючись урятувати ситуацію,

Словник

Ісламська революція — події в Ірані в січні 1978 р. — лютому 1979 р., які призвели до повалення монархії та встановлення ісламської республіки на чолі з аятолою Хомейні.

Маніфестація в Тегерані. На передньому плані – портрет аятоли Хомейні. 1978 р.

функції, проте вона була деморалізована. Військові масово дезертирували або переходили на сторону повстанців. Революційні події набули незворотного характеру. У розпачі шах звернувся по допомогу до США, але президент Дж. Картер не зважився надати військову підтримку шаху. На початку 1979 р. шах разом з дружиною втік до США, спровокувавши цим захоплення екстремістами американського посольства в Тегерані. Згодом він перебрався до Єгипту, де й доживав віку.

1 лютого 1979 р. з Парижа до Ірану повернувся аятола Хомейні, який узяв владу у свої руки й призначив перехідний уряд. У березні відбувся референдум щодо нового політичного устрою країни, а наступного місяця Іран проголосили *Ісламською республікою*. У грудні того самого року було ухвалено конституцію країни.

Свідчення

- На які особливості революційних подій в Ірані в 1978–1979 рр. звертає увагу дослідник?

«Є щонайменше три особливості, що вирізняють події 1978–1979 рр. ...По-перше, ця революція... використовувала не силу, збройне повстання чи партизанську війну, а політику. Це, зокрема, стосується... масового виходу людей на вулиці... , а також загального політичного страйку, який з жовтня 1978 р. паралізував економіку та зовнішню торгівлю. Саме це, а не релігійний антураж, було, мабуть, найпарадоксальнішим і найоригінальнішим аспектом іранської революції...

По-друге, досвід Ірану відійшов від теорії... , що необхідно передумовою революції є ослаблення держави... унаслідок тиску з-за кордону, поразки у війні, у результаті вторгнення або через припинення підтримки від зовнішнього покровителя... В Ірані нічого такого не було. Режим шаха підтримували США та Китай, а Радянський Союз не уявляв, що треба робити; жодна іноземна держава не підтримувала революціонерів; армія шаха не була розбита на війні...

По-третє, революція була добре організована через мережу мечетей та місцевих комітетів, але вона не мала підтримки революційної партії».

Фред Галлідей, ірландський письменник та історик (Fred Halliday. Iran's revolution in global history //http://www.opendemocracy.net/article/iran-s-revolution-in-global-history)

Країни Близького Сходу в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

В Ірані встановився *теократичний* (влада належить духовенству) режим, заснований на *ісламському фундаменталізмі*. Ісламізація суспільства відбувалася на всіх рівнях і в усіх сферах. За цим пильнував 200-тисячний «Корпус стражів Ісламської революції», який у зародку придушував будь-яку опозицію. «Ісламська культурна революція» здійснювала посилений тиск на засоби масової інформації. Спеціальні наглядові органи вилучали з продажу іноземні фільми й програми розважального характеру, дозволялося торгувати тільки книжками релігійного змісту. Особливо важким за нових умов виявилось становище жінок. Релігійні органи ретельно стежили за виконанням жінками приписів шариату: їх зобов'язали носити чадру або хіджаб, обмежили у виборі професій, заборонили подавати на розлучення. До жінок почали застосовувати тілесні покарання за крадіжки та вживання алкоголю, смертну кару за зраду батьківщини, шпигунство й перелюбство.

У листопаді 1979 р. було захоплене посольство США в Тегерані. 444 дні 52 американських дипломатів утримували як заручників. Спецоперація США щодо їхнього звільнення провалилася. Тільки в 1981 р. після інавгурації нового президента США *Рональда Рейгана* за посередництва Алжиру заручники були

Словник

Ісламський фундаменталізм — радикальна релігійно-політична течія в ісламі, що сповідує «повернення до основ», проголошує «чистоту» ісламу.

звільнені й змогли повернутися додому. Цей інцидент призвів до розриву дипломатичних відносин зі США й погіршив відносини між Іраном і Заходом. Проти країни були застосовані економічні та політичні санкції.

Ситуацією в Ірані вирішив скористатися президент Іраку *Саддам Хусейн*, який висунув ряд територіальних претензій. У 1980–1988 рр. між Іраном та Іраком тривала війна, яка не виявила переможця. Людські втрати кожної зі сторін конфлікту оцінюються в півмільйона осіб.

У 1997 р. президентом Ірану був обраний Мохаммед Хатамі, який узяв курс на відмову від радикалізму та зближення із Заходом. Однак уже через 8 років новий президент Махмуд Ахмадінежад знову згорнув програму ліберальних перетворень і повернувся до політики конфронтації. У 2013 р. президентом Ірану був обраний *Хасан Рухані*.

Відеосюжет «Революція в Ірані: перетворення прозахідної держави на близькосхідну деспотію» (укр.): <https://youtu.be/LpLJ-WGblF8>

4. «Арабська весна» та її наслідки

У 2010 р. в Тунісі, а на початку 2011 р. в деяких інших країнах Північної Африки та Близького Сходу відбулись антиурядові протести й повстання, відомі як «*арабська весна*». Протестний рух був виявом невдоволення населення політикою арабських диктаторів, свавіллям поліції, безробіттям, зростанням цін, корупцією. Але, на відміну від Східної Європи зразка 1989 р., в ідеологів «арабської весни» не було спільного бачення політичної та економічної моделі суспільства після повалення тиранії.

Протестувальники в країнах з монархічним устроєм (Йорданія та Марокко) прагнули реформувати систему під нових правителів або запровадити конституційну монархію. У республіканських Єгипті й Тунісі хотіли іншого президента. Ліві партії та профспілки вимагали підвищення заробітної плати й припинення корупційної приватизації. Частина протестувальників прагнула ліберальних реформ, аби розширити можливості для приватного сектора. Консервативні ісламісти переймалися дотриманням жорстких релігійних норм.

Причини, передумови й особливості «арабської весни»

- Стрімке зростання кількості населення в більшості арабських країн в умовах некомпетентності правлячих еліт зумовило погіршення рівня життя населення.
- Масове невдоволення населення, пов'язане з безробіттям і низьким рівнем життя.
- Ідеологічне й моральне банкрутство більшості арабських диктатур за тривалий час правління (президент Єгипту Хосні Мубарак перебував при владі понад 30 років, президент Тунісу Бен Алі — майже чверть століття, Муаммар Каддафі керував Лівією впродовж 42 років).
- Корупція на всіх рівнях влади.

Словник

«*Арабська весна*» — хвиля демонстрацій, протестів, повстань і революцій в арабських країнах наприкінці 2010 р. — на початку 2011 р. У деяких країнах протести тривають донині.

- Сплеск національної самосвідомості населення.
- Оскільки протестний рух не мав загальноновизнаних лідерів, то служби безпеки не могли ослабити його, заарештувавши декількох порушників спокою.
- Активне використання протестувальниками соціальних мереж, медіа, а також мечетей, які влада не могла закрити.
- Жорстка реакція арабських диктаторів на масові протести мала зворотний ефект: гнів посилювався, кількість протестувальників збільшувалася.
- Ефект поширення: упродовж місяця після падіння туніського диктатора в січні 2011 р. протести охопили майже всі арабські країни. Трансляція в прямому ефірі в лютому 2011 р. відставки президента Єгипту Хосні Мубарака зламала стіну страху.

У Тунісі «арабська весна» переросла в революцію, яка змусила втекти за кордон президента країни й надихнула всю Північну Африку та Близький Схід. У 2011 р. протести охопили Єгипет, Бахрейн, Лівію, Сирію, Ємен, Алжир, Марокко, Йорданію, Саудівську Аравію.

Наступною «жертвою» народних повстань став єгипетський президент Хосні Мубарак: після тривалого протистояння, під час якого загинули, за різними даними, від 300 до 800 осіб, Х. Мубарака усунули від влади, а контроль над країною перейшов до військових. У 2012 р. єгиптяни вперше за 40 років обирали президента. Ним став представник ісламістського руху «Брати-мусульмани» Мухаммед Мурсі. Цю перемогу неоднозначно сприйняли у світі, зокрема в мусульманському. З одного боку, вибір єгиптян був загалом демократичним, а з іншого — насторожували радикальні ісламістські гасла «Братів-мусульман». Його президентська каденція виявилася короткочасною. У 2013 р. в Єгипті на хвилі масових заворушень військові здійснили державний переворот, заарештували М. Мурсі та його найближче оточення. Сотні людей загинули, тисячі було поранено. Конфлікт негативно вплинув на економіку, а надто на туристичну галузь.

У північноафриканських і близькосхідних країнах, крім Лівії та Сирії, заворушення поступово зійшли нанівець. У Лівії ж вони переросли в справжню громадянську війну. За підтримки сил НАТО повстанці перемогли війська диктатора М. Каддафі. «Арабська весна» у Лівії обернулася кривавою війною, яка забрала життя понад 50 тис. осіб, ще сотні тисяч стали біженцями. Протистояння між повстанцями й силами, вірними полковнику М. Каддафі, тривало дев'ять місяців. Зрештою війна завершилася перемогою повстанців. М. Каддафі був убитий.

Після завершення «арабської весни» одна частина населення вважала її результати перемогою, яка відкрила шлях до нового життя. Інша частина, зокрема ті, хто вірив, що достатньо повалити диктатора й назавтра запанують демократія та справедливість, а звільнення й покарання корумпованих правителів і чиновників автоматично приведе до підвищення рівня життя, — провалом.

Найбільшим здобутком «арабської весни» є розвінчання міфу про політичну пасивність арабів і непереможність зарозумілих правлячих еліт. Навіть у тих

Миттєвість «арабської весни».
2011 р.

країнах, які уникнули масових заворушень, уряди змушені проводити більш гуманну політику, остерігаючись народного повстання.

Відеосюжет «Арабська весна. Вистачило однієї іскри, щоб увесь Близький Схід охопила революція» (укр.):
<https://youtu.be/ZEcJVZQS9TQ>

5. «Сирійський вузол»

Демонстрації в Сирії, які були частиною «арабської весни», переросли у 2012 р. в тривалу й руйнівну громадянську війну за участю іноземних держав. Затягування «сирійського вузла» пов'язане з боротьбою проти **Ісламської держави Іраку та Леванту** (ІДІЛ). Джерелами фінансування ІДІЛ є: доходи від пограбувань, викупів, отриманих за заручників; продаж на «чорному ринку» нафти, видобутої на захоплених територіях Сирії та Іраку; приватні інвестиції з країн Перської затоки, які підтримують війну з режимом Башара Асада.

Улітку 2014 р., захопивши території на півночі Сирії та на сході Іраку, терористи ІДІЛ оголосили про створення там власної квазідержави¹ («халіфату»). Конфлікт поширився на Туреччину, Ірак, Йорданію, Ліван та інші арабські країни. Під приводом боротьби проти ІДІЛ війська Б. Асада застосували проти загонів опозиції хімічну зброю. На початку осені 2014 р. проти ІДІЛ сформувалася міжнародна коаліція з майже 50 країн, зокрема Великої Британії, Німеччини, Франції, Італії, Єгипту, Йорданії, Іраку, Катару, Лівану, ОАЕ, Саудівської Аравії, Туреччини. Майже відразу авіація США й союзників почала здійснювати авіаудари по позиціях ІДІЛ у Сирії. Від уведення сухопутних військ коаліція втрималася.

Наслідки російського бомбардування в сирійській провінції Ідліб.
Листопад 2015 р.

Найактивнішу підтримку режиму Б. Асада надає Росія, яка у 2015 р. під приводом боротьби проти Ісламської держави направила до Сирії на допомогу Б. Асаду бойову авіацію, техніку, а також військових. Військове втручання було спрямоване не на боротьбу проти ІДІЛ, а на підтримку дружнього до Росії режиму Б. Асада. Починаючи з осені 2015 р. Росія завдавала авіаційні удари переважно по позиціях антиасадівської опозиції, а не проти Ісламської держави. Навесні 2016 р. незначна частина російського військового контингенту з пропагандистських міркувань була виведена із Сирії, проте участь Росії у війні на стороні режиму Б. Асада тривала. Наприклад, у лютому 2018 р. американська

Словник

Ісламська держава Іраку та Леванту (ІДІЛ) — міжнародна ісламістська терористична організація створена у 2006 р. Основною метою проголошує встановлення на території Іраку та Сирії «нового порядку»; захоплення Близького Сходу, Північної Африки, частини Південної Азії та Європи; очищення регіону від інших релігійних груп. Послідовники Ісламської держави вважають усіх мусульман, які до них не приєдналися, віровідступниками, а послідовників інших релігій — невірними.

¹ *Квазідержáva* — утворення, яке має певні ознаки держави, але не вважається державою в загальноприйнятому значенні.

артилерія й вертольоти розгромили колону російських військ, які намагалися захопити нафтопереробний завод поблизу м. Хашшама.

Громадянська війна в Сирії забрала життя майже 250 тис. сирійців, мільйони людей втекли до сусідніх країн. Потік біженців до США та країн ЄС спричинив міграційну кризу в Європі.

Відеосюжет «Війна в Сирії: які інтереси США, Росії, Ірану й Туреччини?» (укр.): https://youtu.be/W_OkBDR93iA

Основні події

1948 р. — утворення Держави Ізраїль.

1978–1979 рр. — ісламська революція в Ірані.

2006 р. — формування ІДІЛ.

Кінець 2010 р. — січень 2011 р. — початок «арабської весни».

Закитання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «арабська весна», «ісламська революція», «ісламський фундаменталізм».
2. Чому Близький Схід тривалий час є джерелом конфліктів? Поясніть витоки й сутність близькосхідної проблеми.
3. Розкрийте історичні передумови та процес утворення Держави Ізраїль.
4. Чи вважаєте Ви рішення ООН щодо поділу Палестини на дві держави — палестинську та єврейську — правильним і своєчасним? Аргументуйте Ваше «так» або «ні».
5. Якими були причини й результати арабо-ізраїльських воєн?
6. Охарактеризуйте особливості та наслідки ісламської революції в Ірані.
7. Як Ви оцінюєте результати й наслідки «арабської весни»?
8. Яку, на Вашу думку, загрозу становлять у сучасному світі організації, подібні до ІДІЛу?
9. Як Ви вважаєте, чи існує зв'язок між збройними конфліктами на Сході та міграційною кризою в Європі?

§ 17. Країни Африки в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

Пригадайте

- Пригадайте з курсу географії особливості географічного положення Африки, природні ресурси регіону, населення, сучасну політичну карту континенту, форми державного правління й територіального устрою країн, типи країн за рівнем економічного розвитку, райони збройних конфліктів і проявів тероризму.
- Використовуючи історичну карту атласу, охарактеризуйте світову колоніальну систему, що сформувалася до початку Другої світової війни.
- На території яких африканських країн у роки Другої світової війни відбувалися бойові операції?

1. Деколонізація Африки

У другій половині ХХ ст. в результаті піднесення національно-визвольних рухів у всьому світі отримали незалежність країни Африки й Азії, багато острівних країн Атлантичного й Тихого океанів, розпочався процес розпаду великих континентальних імперій.

Визначальною подією в процесі **деколонізації** стало ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН «Декларації надання незалежності колоніальним державам і народам» від 14 грудня 1960 р., після чого відбулися події, які ввійшли в історію як «**Рік Африки**». Найдовше боролася за свою колоніальну імперію Португалія. Проте після того, як у 1974 р. в країні відбулася «Революція гвоздик», отримали незалежність португальські володіння в Африці — Ангола та Мозамбік. Останній бастион колоніалізму впав на початку 1990 р., коли стала незалежною Намібія.

Етапи деколонізації Африки

I етап (1946–1947)

Проголошена формальна незалежність більшості африканських країн, проте фактично вони не стали незалежними.

II етап (1960–1965)

У 1960 р. реально незалежними стали відразу 17 країн Африки. Для врегулювання територіальних суперечок була створена Організація Африканської єдності.

III етап (1975)

Остаточна ліквідація системи колоніалізму. Незалежність від Португалії здобули Ангола, Гвінея-Бісау, Мозамбік, Острови Зеленого Мису, Сан-Томе та Принсіпі.

IV етап (1980–1990-і роки)

У 1980 р. врегульовано проблему Південної Родезії (нині Зімбабве); у 1982 р. Британія надала незалежність Белізу. У 1990 р. Південно-Африканська Республіка надала незалежність Намібії.

- Які з цих причин і передумов більшою мірою залежали від колоніальних держав, а які — від народів колоній? Аргументуйте Вашу точку зору.

Причини ліквідації колоніальних імперій

- Колонії як форма політичного, економічного й адміністративного переважаючого однієї країни над іншою історично вичерпали себе.
- Основним джерелом економічного зростання країн в епоху науково-технічної революції є сучасні технології, а не постачання сировини.
- Утримання колоній потребувало від країн-метрополій значних ресурсів, які починаючи з 50-х років ХХ ст. вигідніше було вкладати в людський та науково-технічний потенціал; колонії перестали бути прибутковими.

Передумови ліквідації колоніалізму

- Поразка в Другій світовій війні країн, які прагнули створити власні колоніальні імперії.
- Втрата провідних позицій у світі колоніальними державами (Велика Британія, Франція, Нідерланди, Португалія та ін.).
- Формування в колоніях національних еліт, посилення націоналістичних настроїв і прагнення незалежності. Розбудова колоніями власних економік робили їх економічно самодостатніми.

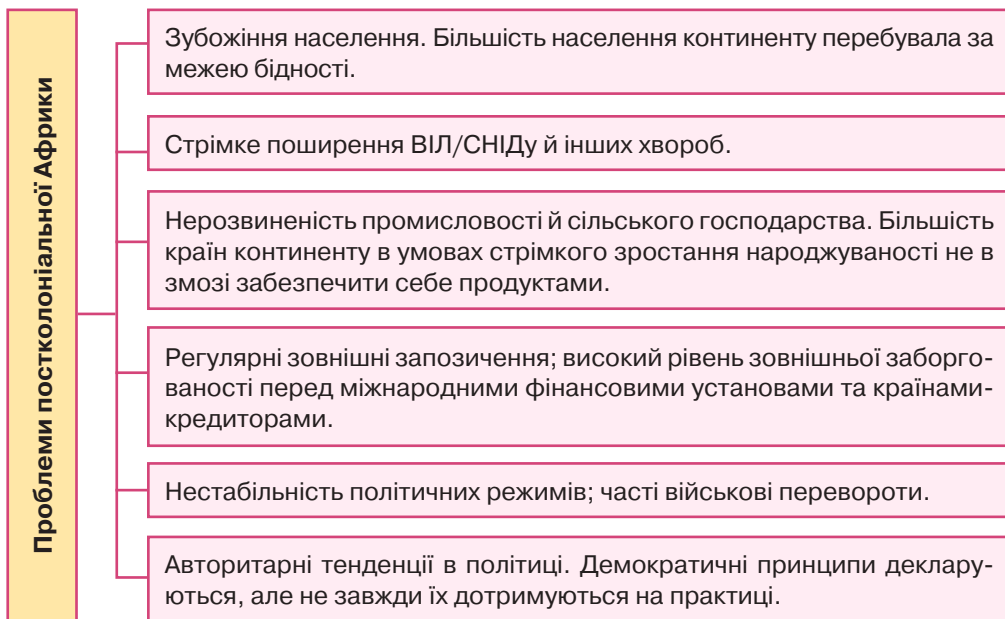
Словник

- **Деколонізація** — процес надання незалежності та повного суверенітету колоніям, домініонам, підмандатним територіям.
- «**Рік Африки**» — образний вислів, яким позначають 1960 р., коли незалежність отримали 17 колоній на Африканському континенті.

Здобуття незалежності не означало автоматичного вирішення проблем континенту. Національні еліти, які прийшли до влади, постали перед необхідністю самостійно, без допомоги метрополій, забезпечувати нормальне функціонування економіки, системи охорони здоров'я, освіти тощо.

Країни, які здобули незалежність, розвивалися по-різному. Частина африканських країн Сходу, поділяючи цінності демократії й конкурентного суспільства, орієнтувалися на США та Західну Європу. Інші країни (Гана, Гвінея, Малі, Ангола, Бенін, Конго, Танзанія, Ефіопія, Мозамбік) обрали соціалістичну орієнтацію, що передбачало визнання марксизму офіційною ідеологією та проголошення наміру будувати соціалізм.

Часто заяви африканських лідерів про соціалістичну орієнтацію були лише риторикою, аби отримати гроші, сировину та зброю від СРСР на «побудову соціалізму». Загалом у 80-х роках ХХ ст. майже 20 країн заявили про соціалістичну орієнтацію. Після розпаду СРСР і соціалістичного табору в Європі правителі цих країн більше не згадували про соціалістичну орієнтацію.

Більшість африканських держав після проголошення незалежності через соціально-економічну й культурну відсталість опинилась у скрутному становищі, незважаючи на людський та природний потенціал на рівні промислово розвинених країн. У багатьох країнах загострилася продовольча проблема, що було зумовлено демографічним вибухом. Низький рівень економіки багатьох країн Африки призвів до різкого скорочення державних видатків на освіту, охорону здоров'я, професійну підготовку.

Зовнішньополітичний курс чимало африканських країн пов'язують з **Рухом неприєднання**. Правлячі режими часто є корумпованими. Країни Африки ви-

Словник

Рух неприєднання — міжнародне об'єднання країн світу, які визнають неприєднання до військово-політичних блоків і союзів одним з основних принципів своєї зовнішньої політики. Утворений на конференції в м. Белграді в 1961 р.

різняє політична нестабільність, прагнення режимів збагатитися, грабуючи народ, міжплеменна ворожнеча. Після здобуття незалежності почастишали збройні прикордонні сутички, які часом переростають у тривалі війни.

У 1963 р. на конференції глав держав та урядів африканських країн у столиці Ефіопії м. Аддис-Абебі було створено *Організацію африканської єдності (ОАЄ)*. Нині до неї належать понад півсотні держав континенту: Алжир, Ангола, Гвінея, Єгипет, Камерун, Кенія, Марокко, Мозамбік, Намібія, Нігерія, Туніс, Ефіопія, Чад та ін. Засновники організації проголосили її метою сприяння єдності та солідарності країн Африки, примноження й координацію зусиль щодо підвищення рівня життя; захист суверенітету, територіальної цілісності та незалежності; ліквідацію всіх форм колоніалізму; налагодження співробітництва у сферах політики, оборони й безпеки, економіки, освіти, охорони здоров'я та культури.

2. Крах апартеїду на півдні Африки

Після того як на початку 60-х років ХХ ст. більшість африканських країн здобула незалежність, расизм на континенті зберігався тільки в Південно-Африканській Республіці (ПАР), де існував режим *апартеїду*. Ця політика ґрунтувалася на ідеї про відособлений розвиток європейського й неєвропейського населення Південної Африки.

Унаслідок застосування норм апартеїду більшість населення ПАР була позбавлена громадянських прав.

Зокрема, 23 млн темношкірих мешканців не мали виборчих прав. Для «кольорового» населення створювали спеціальні поселення — бантустані. Були заборонені змішані шлюби тощо. Громадські місця, транспорт, лікарні, пляжі й інші місця відпочинку рясніли вівісками «Тільки для білих». «Чорні» автобуси зупинялися на спеціальних автобусних зупинках, а «білі» — на «білих». У парках були лавки окремо для білих і всіх інших, окремими були й школи й університети.

Практично всі сфери життя підлягали *сегрегації* (від латин. *segregatio* — відокремлення, розділення) — фактичному та юридичному відокремленню «кольорових» жителів країни від білих. Унаслідок апартеїду виникла соціальна прірва між нащадками європейців, які жили за західними стандартами, і знедоленою більшістю населення.

Написи на плакаті англійською, зулуською та африкаанс про те, що територію пляжу можуть відвідувати винятково представники білої раси. 1980-і роки

Відеосюжет із серії «День в історії» про режим апартеїду в ПАР (укр.): <https://youtu.be/Ed5TKxU79fM>

Словник

Апартеїд (мовою африкаанс — *роздільне проживання*) — крайня форма расової дискримінації, що полягає в позбавленні цілих груп населення політичних і громадянських прав, аж до територіальної ізоляції за расовою належністю. Сучасним міжнародним правом розглядається як злочин проти людства. Режим апартеїду існував у Південно-Африканській Республіці в 1948–1991 рр.

Свічення

- Як Ви розумієте основну ідею цієї статті Декларації ООН?

«Ст. 5. Держави повинні вживати рішучих заходів, спрямованих на ліквідацію масових і грубих порушень прав людини, народів та осіб, яких стосуються ситуації, що є результатом апартеїду, усіх форм расизму й расової дискримінації, колоніалізму, іноземного панування та окупації, агресії, іноземного втручання й загроз національному суверенітету, національній єдності й територіальній цілісності, загрози війни та відмови визнати основоположне право народів на самовизначення».

З Декларації про право на розвиток, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 4 грудня 1986 р. (Організація Об'єднаних Націй. Генеральна Асамблея : офіційні звіти. Сорок перша сесія. — Доповнення N 53 (A/41/53). — С. 230)

Усвідомлюючи безперспективність утримання влади лише насильницькими методами, починаючи з 1982 р. уряд білої меншості вдався до певних кроків, які мали нормалізувати ситуацію в ПАР. Упродовж 1982–1986 рр. було легалізовано ряд громадських організацій, які декларували лояльне ставлення до режиму, дозволено спільне членство білих і темношкірих громадян у політичних організаціях, а також дозволено змішані шлюби.

Однак залишилася в силі заборона спільного проживання білого й «кольорового» населення.

У 1983 р. на референдум було винесено пропозицію створити окремі палати парламенту для «кольорових» і вихідців з Азії. Хоча 66 % учасників референдуму проголосували за цю пропозицію, вибори до нового парламенту, які відбулися 1984 р., бойкотувало майже 80 % «кольорового» населення ПАР. Незадоволені половинчастістю запропонованого вирішення проблеми расової дискримінації, лідери Африканського національного конгресу (АНК), очолюваного **Нельсоном Манделою**, розпочали у вересні 1984 р. акції громадянської непокорі. Ці акції переросли в масові заворушення та вуличні зіткнення. У відповідь уряд увів у країні в червні 1985 р. надзвичайний стан. Масові заворушення 1984–1986 рр. засудила міжнародна громадськість, а найбільші банківські установи Великої Британії та США припинили фінансові інвестиції в ПАР.

Особистості

Нельсон Мандела (1918–2013) — президент Африканського національного конгресу, президент ПАР (1994–1999). 27 років провів у в'язниці за участь у підпільній збройній боротьбі проти режиму апартеїду. Лауреат Нобелівської премії миру (1993). Залишивши пост президента, брав активну участь у боротьбі з ВІЛ/СНІДом — хворобою, від якої помер його єдиний син.

На початку 90-х років ХХ ст. ситуація вкрай загострилася — біле населення активно озброювалося, країні загрожувала кривава громадянська війна на расовому ґрунті. Уряд мусив дозволити діяльність АНК, звільнив Н. Манделу та скасував закони, якими керувалася система апартеїду. Під час «круглого столу»

Країни Африки в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Н. Мандела та президент країни Ф. де Клерк дійшли згоди щодо проведення перших загальних виборів.

Свічення

- Порівняйте слова Н. Мандели з промовою М. Л. Кінга «Я маю мрію» (див. § 5). Що, на Вашу думку, споріднює їх, а також долі двох борців за громадянські права?

«Я поважаю ідеали демократичного й вільного суспільства, у якому всі громадяни живуть у гармонії та мають рівні можливості. Це те, заради чого я живу й чого я прагну. Я навіть готовий заради цього померти».

Нельсон Мандела, 1964 р. (<http://www.historyplace.com/speeches/mandela.htm>)

На виборах, які відбулись у квітні 1994 р., АНК отримав 62 % голосів, а Національна партія білої меншості тільки 20 % голосів. Наступного місяця Н. Мандела обійняв посаду президента ПАР, а Ф. де Клерк став його заступником. Після проведення в країні демократичних виборів ООН скасувала всі обмеження на торгівлю та співпрацю з ПАР, визнавши остаточну ліквідацію в ній режиму апартеїду.

3. Країни регіону на межі ХХ–ХХІ ст.

Країни Африки належать до найбідніших країн світу. Зокрема, у країнах Тропічної Африки кількість населення зростає вдвічі швидше, ніж темпи сільськогосподарського виробництва. У результаті материк з майже мільярдним населенням не може себе прогодувати. Суттєву допомогу африканським країнам надають ООН, ЮНЕСКО, Світовий банк, численні гуманітарні місії.

Боротьба за владу в африканських країнах між окремими угрупованнями перетворювалася на справжній геноцид власного народу (Судан, Уганда, Руанда, Сомалі, Ліберія, Сьєрра-Леоне та ін.). У 2017 р. відбулися перевороти в Гамбії та Зімбабве. Зокрема, Роберт Мугабе очолював Зімбабве впродовж 37 років. Отримавши гарантії безпеки й певні привілеї, він погодився піти у відставку. Це рідкісний в історії приклад почесного зміщення глави держави своїми прибічниками.

Країнами, у яких на початку ХХІ ст. виразно проявляються демократичні тенденції та спостерігається позитивна динаміка економічного розвитку, є Кенія, Уганда, Республіка Конго, Габон і Замбія. Однак навіть у цих державах економічне зростання завдячує, як правило, експорту сировини, а рівень життя населення є доволі низьким.

У новому столітті в Африці з'явилися можливості для стабільного економічного зростання. Передумовою цього є політичні перетворення, зменшення кількості воєн і вирішення ряду проблем державного управління в країнах Африканського континенту. Позитивні враження про континент у підприємців і туристів, які відвідують країни регіону, також сприяють збільшенню іноземних інвестицій.

Африканські країни поступово нарощують ділову активність, зростають і обсяги іноземних капіталовкладень.

Поліпшення інвестиційного клімату значною мірою пов'язане із зниженням кількості регіональних конфліктів на Африканському континенті, а також високим попитом на сировинні ресурси африканських країн.

За прогнозами фахівців, попит на сировину у світі до середини ХХІ ст. зросте на 50–60 %. У зв'язку з цим набуває особливого значення той факт, що на африканські країни припадає від 30 до 40 % розвіданих світових запасів природних ресурсів. Насправді ця цифра навіть вища, бо рівень їхньої вивченості залишається низьким. Африка перетворилася на зону стратегічних інтересів провідних держав світу, між якими загострюється конкурентна боротьба за мінеральні ресурси. Водночас Африка — це конгломерат держав, украй зацікавлених у зовнішній допомозі й інвестиціях. На початку нового тисячоліття в більшості африканських країн спостерігається період сталого зростання.

У ХХІ ст. Африка відіграє важливу роль у міжнародних справах. Звісно, країни континенту, як і раніше, залежать від більш впливових і розвинених держав світу, проте африканські політичні еліти вчать використовувати суперечності між великими країнами. Успіх відродження Африки залежить насамперед не від обсягів іноземних інвестицій, а від здатності країн континенту використовувати їх для свого економічного розвитку. Аби закласти фундамент довгострокового економічного зростання, африканські країни мають провести масштабні економічні реформи з урахуванням національних особливостей населення.

Нині один з основних пріоритетів Африканського Союзу — індустріалізація. До того ж Генеральна Асамблея ООН проголосила 2016–2025 рр. третьою промисловою революцією. Багато африканських країн досягло суттєвого річного економічного зростання. Регіон багатий на природні ресурси, й оскільки до 2050 р. передбачається збільшення кількості місцевого населення до 2,5 млрд осіб, знадобляться нові робочі місця. Поки що, незважаючи на десятиліття прогресу, більшість населення в майже півсотні африканських країн усе ще живе в бідності.

Особливості індустріалізації Африки порівняно з досвідом інших регіонів світу

Понад півсотні країн Африки дуже різноманітні й прагнуть досягти високого рівня індустріалізації різними шляхами.

Індустріалізація в Африці передбачає не тільки розвиток промислового виробництва, яке забезпечує на континенті не більше 1/10 ВВП, а й інших секторів з високим потенціалом зростання (агропромисловість, сфера послуг).

Значний потенціал для країн Африки має «зелена індустріалізація», оскільки технологічні та ринкові зміни на континенті дають можливість досягти індустріалізації з нижчими екологічними затратами.

Індустріалізація Африки залежатиме від зростання африканських приватних компаній та їхньої підтримки національними урядами.

Починаючи з 2016 р. зростання ВВП країн Африки дещо сповільнилося. Оскільки економіка Нігерії нині забезпечує майже третину ВВП континенту, то спад саме в цій країні потягнув загальноафриканські показники донизу.

Міжнародні економічні аналітики прогнозують, що, незважаючи на певне погіршення, швидкість зростання економіки Африки залишиться сталою. Понад 30 країн континенту вже стали асоційованими членами Європейського Союзу. Зниження рівня смертності та висока народжуваність забезпечують у більшості країн Африки високі темпи приросту населення, зокрема міського. Нині міське населення становить майже половину всього населення країн Африканського континенту.

- Проаналізуйте показники динаміки ВВП африканських країн і визначте, які роки були успішними, а які складними для держав регіону.

Економічне зростання країн Африки у 2013–2018 рр.

(Складено за виданням: *African Economic Outlook 2017. Entrepreneurship and Industrialisation* // African Development Bank, Organisation for Economic Cooperation and Development : United Nations Development Programme. — 2017. — P. 24)

Автори деяких досліджень навіть прогнозують світове лідерство Африки до 2030 р. На той час на континенті проживатиме 2/3 молодого населення планети й вироблятиметься майже 45 % світового ВВП. Новим явищем для Африки є поява середнього класу, до якого належать ті, хто витрачає від 20 дол. США на день. Нині середній клас становить понад третину населення континенту.

За вплив на африканські країни змагаються США, Франція, Велика Британія та Японія. Інвестиції спрямовують у розроблення сировинних ресурсів континенту. Також європейці розмістили в Африці чимало енергомістких та екологічно «брудних» металургійних і хімічних виробництв.

Виклики, які постали перед Африкою у ХХІ ст.: тероризм, контрабанда зброї та наркотичних речовин, поширення вірусних захворювань (на континенті проживає 60 % ВІЛ-інфікованих людей планети), низький рівень медичних послуг, нелегальна міграція, високий рівень злочинності.

У регіоні спостерігаються відцентрові тенденції в політичному житті: з одного боку, усе ще існують осередки екстремізму, зокрема в Південному Судані, Сомалі, регіоні Сахелю, а з іншого — відбуваються процеси демократизації та лібералізації суспільства, які сприяють прискореному зростанню економіки.

Основні події

1946–1990 рр. — процес деколонізації Африки.

1960 р. — «Рік Африки».

1991 р. — ліквідація апартеїду в Південно-Африканській Республіці.

Закриття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «деколонізація», «апартеїд», «Рік Африки», «Рух неприєднання».
2. Покажіть на історичній карті (с. 158) держави Африки, які здобули незалежність після Другої світової війни.
3. Як змінилися кордони між державами на Африканському континенті внаслідок деколонізації?

4. Охарактеризуйте причини й передумови деколонізації Африки. Чому європейські держави погодилися надати незалежність народам Африки?
5. Охарактеризуйте етапи деколонізації, процес здобуття незалежності народами Азії та Африки.
6. У чому проявлявся режим апартеїду в Південно-Африканській Республіці? Унаслідок яких подій було ліквідовано цей режим?
7. Охарактеризуйте досягнення та перспективи країн Африканського континенту на межі ХХ–ХХІ ст.
8. Знайдіть додаткову інформацію про Н. Манделу. Дайте власну оцінку його діяльності та місця в історії.

§ 18. Латинська Америка

Пригадайте

- Пригадайте з курсу географії особливості географічного положення країн Латинської Америки, природні умови, ресурси та населення регіону; форми державного правління й територіального устрою, особливості економічного розвитку.
- Охарактеризуйте особливості економічного й політичного життя країн Латинської Америки в міжвоєнний період.
- У яких країнах регіону відбувалася боротьба між демократичними силами й диктаторськими режимами? Які методи використовувалися в цій боротьбі?

1. Особливості соціально-економічного та політичного розвитку країн регіону після Другої світової війни

У післявоєнний час у Латинській Америці відбувалися суперечливі процеси, зумовлені необхідністю вирішення складних соціально-економічних проблем.

Незважаючи на труднощі, існували сприятливі передумови для здійснення модернізації всіх сфер життя. Прискорений економічний розвиток цих країн став можливим завдяки прибуткам, отриманим від зовнішньої торгівлі. Обсяг промислового виробництва держав Латинської Америки до кінця 1950-х років порівняно з довоєнним рівнем зріс у два з половиною рази. Найвищі темпи зростання спостерігалися в Аргентині, Бразилії, Мексиці, Чилі, Венесуелі, Колумбії.

Для політичного життя країн Латинської Америки була характерна нестабільність. За винятком Мексики, у регіоні не було жодної країни, у якій не відбувалися б військові перевороти. За чверть століття після війни сталися десятки таких переворотів, унаслідок яких установлювалися праві диктаторські режими, які в кожній країні мали особливості. Зокрема, в **Аргентині** в 1940–1950-х роках фактичним диктатором був президент *Хуан Домінго Перон*. Придушуючи політичну опозицію, він провів часткову націоналізацію, забезпечив виплату Аргентиною зовнішніх боргів, домогся самозабезпечення країни основними промисловими товарами.

Важливу роль у кар'єрі президента відіграла його дружина Ева (Евіта) Перон, яка користувалася загальною любов'ю аргентинців. Слава Е. Перон, яка померла в молодому віці, значно перевершила пам'ять про її чоловіка: наприкінці 1970-х років був поставлений бродвейський мюзикл «Евіта», а в 1990-х роках знято фільм з такою ж назвою за участю популярної американської співачки й акторки Мадонни.

Евіта Перон

Відеосюжет «Ева Перон — перша леді Аргентини» (англ.):
<https://youtu.be/Zu0p04Z2yzQ>

Серйозні реформи в другій половині 1950-х років були проведені президентами *Жетуліо Варгасом* і *Жуселіну Кубічком* у **Бразилії**. Уже на початку 1960-х років завдяки індустріалізації Бразилія звільнилася від залежності від імпорту. Ж. Кубічек збудував нову столицю — м. Бразиліа, а також створив перший на континенті Музей скасування рабства.

У **Мексиці** економічне піднесення розпочалося ще в 1920-х роках. На нього не вплинули ні «Велика депресія» 1930-х років, ні Друга світова війна. У країні за підтримки населення було здійснено важливі реформи, зокрема роздано землю селянам, націоналізовано залізничний транспорт і нафтодобувну галузь. Однак позитивні процеси в економіці відбувалися на тлі бруталного порушення урядом громадянських прав і свобод, придушення громадянських рухів.

Післявоєнний розвиток держав Латинської Америки відбувався в умовах, коли Американський континент опинився в епіцентрі боротьби за вплив на нього США, СРСР та Китаю. Були спроби створити комуністичні партизанські загони в Аргентині, Перу, Уругваї, Еквадорі, Венесуелі, Болівії. Проте ці загони не завоювали симпатій населення (як і прорадянські та прокитайські компартії), тому невдовзі лівий радикалізм зійшов нанівець.

США, які традиційно вважали Латинську Америку сферою своїх інтересів, робили ставку на посилення військового потенціалу й військово-політичне співробітництво з країнами регіону. Зокрема, наприкінці 1940-х років були підписані договори про колективну безпеку, у **1948 р.** створено **Організацію американських держав (ОАД)**, до якої ввійшли 35 країн (Аргентина, Болівія, Бразилія, Венесуела, Гватемала, Гондурас, Гренада, Домініканська Республіка, Еквадор, Канада, Колумбія, Коста-Рика, Куба, Мексика, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Перу, Сальвадор, США, Уругвай, Чилі та ін.). У статутних документах

організації задекларовано, що метою ОАД є підтримання миру й безпеки в Америці; запобігання й мирне врегулювання конфліктів між країнами-учасницями; організація спільних дій для відсічі агресії; координування зусиль для вирішення політичних, економічних, юридичних проблем; сприяння економічному, соціальному, науково-технічному та культурному поступу країн-учасниць. Також США опікувалися збройними силами своїх сусідів, підтримували найбільш авторитарні політичні режими (наприклад, Ф. Батісти на Кубі та А. Сомоси в Нікарагуа), якщо ці режими були їхніми союзниками на міжнародній арені й протидіяли комуністам.

У другій половині ХХ ст. революційні процеси на континенті розвивались у двох напрямках: ліві сили приходили до влади або в результаті збройного її захоплення, або здобувши перемогу на виборах. Перший шлях найяскравіше проявився на Кубі та в Нікарагуа, другий — у Чилі.

У **Нікарагуа** в 1979 р. після багаторічної партизанської війни до влади прийшов марксистський «Фронт національного визволення ім. Августо Сандіно». Завдяки підтримці СРСР були вирішені певні соціальні питання, але невдовзі стала очевидною неспроможність влади провести потрібні для народу реформи. Натомість виразно проявилася схильність до придушення демократії та порушення прав людини. Проти соціалістичних експериментів сандіністів у країні виник повстанський рух, що об'єднав як колишніх сомосівців, так і представників демократичних рухів. У ньому брали також учать загони самооборони індіанських племен з віддалених районів країни. Цей партизанський рух підтримали США, а в Нікарагуа сформувалася легальна опозиція. Під внутрішнім і зовнішнім тиском, утративши беззастережну підтримку СРСР, сандіністи погодилися провести в 1990 р. вільні вибори, на яких зазнали поразки.

У **Чилі** марксистичні прийшли до влади демократичним шляхом. Соціальні й економічні реформи в країні в середині 1960-х років опинилися під перехресним вогнем критики як лівих, так і правих. Ліві вважали реформи половинчастими, а праві — занадто радикальними. За результатами виборів 1970 р. президентом Чилі став соціаліст *Сальвадор Альєнде*. Його уряд, з одного боку, зумів знизити рівень безробіття й трохи підвищити зарплату робітникам, а з іншого — у країні скоротилося виробництво, гостро відчувалася нестача товарів широкого вжитку. Масові демонстрації, заворушення на селі були реакцією на загальне погіршення економічної ситуації в країні.

Августо Піночет

Чилійське суспільство розкололося на два табори: одні підтримували політику президента, інші вимагали усунення його від влади. Восени 1973 р. було здійснено переворот, у ході якого С. Альєнде загинув. До влади прийшли військові на чолі з генералом *Августо Піночетом*, у країні було встановлено диктаторський режим. А. Піночет, з одного боку, домогся суттєвого покращення економічної ситуації в Чилі, а з іншого — увійшов в історію як диктатор, винний у порушеннях прав людини.

Відеосюжет «Августо Піночет» (укр.):
https://youtu.be/dVpouS_UZ8w

2. Революція на Кубі

Кубою довго правили авторитарні політичні та військові діячі, які утримували владу за допомогою сили. У 1952 р. за три місяці до президентських

виборів у результаті безкровного перевороту владу на Кубі захопив один з кандидатів на посаду президента *Фульхенсіо Батіста*, котрий правив як диктатор. За Ф. Батісти, якого підтримували США, сформувалась опозиція. Найрадикальнішим її крилом були марксистичні, очолювані *Фіделем Кастро*. Наприкінці липня 1953 р. загін Ф. Кастро здійснив невдалу атаку на казарму урядових військ «Монкада» у Сантьяго-де-Куба; під час штурму загинуло понад 100 революціонерів. Запальна промова Ф. Кастро на судовому процесі, у якій він критикував режим Ф. Батісти, зробила його популярним. Ф. Кастро посадили до в'язниці, але згодом він був помилуваний та після звільнення виїхав до Мексики.

Особистості

Фідель Кастро Рус (1926–2016) — лідер комуністичного революційного руху на Кубі в 1953–1959 рр.; прем'єр-міністр революційного уряду Куби в 1959 р.; з 1965 р. Перший секретар ЦК компартії Куби. У 1979–1982 рр. — голова Руху неприєднання. У серпні 2006 р. через хворобу передав керування країною своєму молодшому братові Раулю Кастро.

Наприкінці 1956 р. Ф. Кастро висадився із загном у східній частині острова Куба. У ході партизанської війни, яку розгорнули повстанці під орудою братів *Фіделя* та *Рауля Кастро* й аргентинського марксиста *Ернесто Че Гевари*, на початку січня 1959 р. Ф. Батіста втік з країни. Ф. Кастро та його прибічники ввійшли до столиці Куби м. Гавани, узяли під свій контроль армію й установили жорсткий режим. Політичні опоненти були знищені або ув'язнені. За оцінками, лише за перші три роки перебування при владі урядом Ф. Кастро було страчено понад 3 тис. осіб, а після того як революційна влада стала ще радикальнішою, сотні тисяч кубинців утекли до США (країни розділяє трохи більше 160 км).

Ф. Кастро оголосив Кубу соціалістичною державою. На острові було встановлено однопартійний режим, і до розпаду СРСР його правління мало підтримку Радянського Союзу. Режим Ф. Кастро відіграв важливу роль у геополітичній доктрині СРСР. Коли США у відповідь на націоналізацію американської власності запровадили проти Куби економічні санкції й розірвали з нею дипломатичні відносини, СРСР надавав країні економічну й військову допомогу, закуповував майже весь вироблений на Кубі тростинний цукор, а також фінансував диверсійно-повстанську діяльність та участь кубинських «добровольців» в експорті комунізму до інших латиноамериканських країн. Під час одного з рейдів на територію Болівії, який мав викликати там соціалістичну революцію, урядовими військами був схоплений та розстріляний Е. Че Гевара.

Відеосюжет «Кубинська революція має початок та не має кінця» (укр.): https://youtu.be/_b_SpiTqDuo

3. Проблеми політичного й економічного життя латиноамериканських держав на межі ХХ–ХХІ ст.

У політичному житті латиноамериканських країн в останні десятиліття відбулися ліквідація військово-диктаторських режимів і повсюдне відновлення конституційного ладу. Протягом 1980–1990-х років такі режими були повалені

Латинська Америка в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

в 13 країнах регіону, зокрема в Болівії (1982), Аргентині (1983), Уругваї (1984), Бразилії й Гватемалі (1985), Суринамі (1987), Чилі та Парагваї (1989), Гаїті (1994). У більшості випадків перехід від диктатури до демократії відбувався мирним шляхом. У Гренаді (1983) і Панамі (1989) диктаторські режими були повалені в результаті внутрішніх заворушень, які супроводжувалися втручанням військових сил США. У Нікарагуа й Сальвадорі перехід відбувся завдяки переговорам і компромісу між правими й лівими силами, які тривалий час вели запеклу збройну боротьбу.

У **Чилі** військовий режим А. Піночета з часом «пом'якшав»: було дозволено свободу слова, зборів та асоціацій, зокрема й діяльність профспілок. Країна перейшла від моделі одержавленої економіки до вільної ринкової, що сприяло економічному розвитку, збільшенню внутрішніх та іноземних приватних інвестицій.

За підсумками референдуму 1988 р. генерала А. Піночета не допустили до третього восьмирічного президентського терміну. У країні було відновлено демократію та збережено позитивну динаміку в економіці.

Свічення

- Чи вважаєте Ви, що заради економічної стабілізації виправдані будь-які способи зміни влади?

«Коли в 1973 р. на ...центральну площу столиці Чилі в'їхали танки, економіка країни переживала період стагнації [застій у виробництві, торгівлі та інших галузях економіки]. Гіперінфляція зростала шаленими темпами, а уряд утратив будь-який вплив на неї. Прийшовши до влади, генерал А. Піночет поставив перед де Кастро [голова уряду] завдання швидко оздоровити економіку. Військо мало придушити хвилювання в суспільстві... Незважаючи на протести профспілок, а також бізнесменів... були ліквідовані бар'єри, які стримували торгівлю й закордонні інвестиції, лібералізували ціни, обмежили права робітників і пов'язали курс песо з курсом долара».

Джонатан Фрідленд, англійський журналіст (The Wall Street Journal Europe. — 1994. — December)

На **Кубі** через вік і хворобу Ф. Кастро урядом упродовж десятиліття фактично керував його молодший брат Рауль. За його правління в країні розпочалися певні реформи: фермерам передали занедбану державну землю, було дозволено дрібне підприємництво, кубинці отримали право купувати й продавати будинки, виїздити за кордон без спеціального дозволу. У 2014 р. США та Куба відновили перервані в 1961 р. дипломатичні відносини, Сполучені Штати Америки частково зняли з Куби санкції й виключили її зі списку країн-спонсорів тероризму. Уперше за майже дев'яносто років у 2016 р. Кубу відвідав американський президент. Між країнами налагоджено авіаційне та морське сполучення.

У 2018 р. Кубу очолив новий лідер — *Мігель Діас-Канель*. Надмірно регульована державою кубинська економіка з низькою продуктивністю праці й залежністю від зовнішньої торгівлі потребує осучаснення. Часткові ринкові реформи дали певний поштовх для розвитку туризму й заохотили залучення іноземних інвестицій, але країна залишається дуже бідною.

Загалом тридцять років тому в Латинській Америці лише Колумбія, Коста-Рика та Венесуела були відносно стабільними демократіями. Нині тип держав-

ного устрою, який можна назвати представницькою демократією, поширений у всьому регіоні. Проблем у Латинській Америці також вистачає. Зокрема, за 30 років дохід на душу населення збільшився лише на 300–500 дол. США.

На початку XXI ст. позиції лівих партій у регіоні після десятиліття переомог у Латинській Америці, відомих як «лівий поворот», ослабли. Умовно країни Латинської Америки можна поділити на дві категорії: перша — країни, де уряди різних політичних орієнтацій чергуються природним шляхом, друга — країни, де чергова антидемократична акція здатна порушити стабільність усієї політичної системи.

До першої групи можна зарахувати Уругвай, Бразилію та Чилі. У цих країнах вдалося уникнути політичної конфронтації. У владі чергувалися ліві й праві політичні сили, що не викликало відчуття невизначеності в громадян, представників правлячих класів, фінансових інвесторів і міжнародного співтовариства.

В інших країнах Латинської Америки — Аргентині, Перу, Парагваї та Мексиці існують певні офіційні домовленості щодо магістрального напрямку розвитку країни. У цих державах зміна партійного забарвлення уряду не передбачає докорінної зміни політики держави. У Латинській Америці навіть демократично обрані президенти відчували спокусу вдатися до авторитарних методів правління, а в трьох основних країнах — Перу, Аргентині та Бразилії — намагалися внести зміни до законодавства, які дозволили б їм переобиратися на декілька термінів або й пожиттєво.

В *Аргентині* правління військових призвело до військової поразки від Великої Британії в 1982 р. через спробу повернути Фолклендські (Мальвінські) острови, які Англія захопила півтора століття тому. Поразка остаточно знеславила аргентинський військовий режим і змусила його відновити цивільне правління в країні швидше, ніж передбачалося.

У *Панамі* відкрите втручання США посприяло в 1989 р. поваленню генерала Мануеля Нор'єги, якого звинувачували в наркоторгівлі. Також США допомогли усунути в 1994 р. військовий режим на *Гаїті*.

На межі тисячоліть політично найпроблемнішою країною була *Колумбія*. У цій країні демократичний режим утратив контроль над більшою частиною національної території, де господарювали потужні наркокартелі, а також ліві партизани й інші незаконні військові формування. Партизанські організації в Колумбії не мали широкої народної підтримки, але отримували чималий зиск від захисту нарковиробників і наркоторговців.

На межі двох століть у Латинській Америці проводилася неоліберальна економічна політика. Країни регіону шукали приватних покупців для неефективних державних фірм, а в декількох країнах, зокрема в Чилі, приватизували системи соціального забезпечення. Результати такої політики виявилися суперечливими: з одного боку, Латинська Америка залишається вразливою перед коливаннями цін на світових ринках, а з іншого — рівень життя населення поволі зростає.

Також відбуваються важливі зміни в суспільстві. Незважаючи на збільшення чисельності представників середнього класу в латиноамериканських країнах, соціальна нерівність залишається. Так, навіть у найбільш багатих країнах Західної Європи дохід на душу населення вищий, ніж у найбагатших країнах Латинської Америки. Хоча за такими соціально значущими показниками, як грамотність населення та тривалість життя, Коста-Рика, Куба й деякі інші країни в південній частині материка вже наблизилися до стандартів індустріального світу.

Темпи зростання кількості населення, досягнувши максимуму в третій чверті XX ст., суттєво загальмувалися на початку XXI ст. Одночасно із соціальною

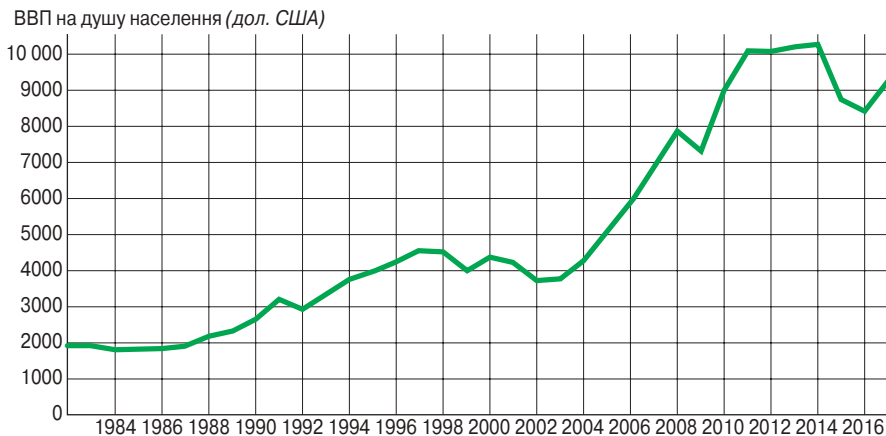
та економічною модернізацією змінилися гендерні відносини. У більшості країн Латинської Америки жінки досягли повної правової рівності з чоловіками.

У XXI ст. країнам Латинської Америки належить знайти важелі стимулювання економічного зростання, щоб зменшити рівень бідності й забезпечити соціальний прогрес. Незважаючи на зусилля минулих десятиліть, приблизно 220 млн мешканців Латинської Америки живуть у бідності, майже половина населення належить до категорії малозабезпечених. Значним є розрив між бідними й багатими: орієнтовно половина національного доходу в регіоні зосереджена в руках однієї десятої частини населення, а найбідніша третина населення отримує менше однієї десятої частини прибутку.

Проблема бідності й нерівності пов'язана з недостатньою ефективністю економіки країн регіону. Ситуацію можна виправити, доклавши зусиль для підвищення конкурентоспроможності економік країн Латинської Америки, завдяки підвищенню ефективності виробництва та кращому використанню економічних і людських ресурсів. Економічне зростання необхідне й для подолання проблеми безробіття, рівень якого залишається високим.

- Який висновок Ви можете зробити про зростання ВВП у країнах Латинської Америки починаючи із середини 80-х років XX ст. ?

Динаміка валового внутрішнього продукту (ВВП) на душу населення в країнах Латинської Америки й Карибського басейну

Латинська Америка активізувала зусилля, спрямовані на зменшення вразливості перед глобальними економічними кризами. Окрім розширення виробництва й експорту, країни регіону докладають чимало зусиль для збільшення внутрішніх заощаджень і зміцнення своїх фінансових систем, аби зменшити залежність від іноземного капіталу. Одним із способів успішного включення регіону у світову економіку є інтеграція. На початку XXI ст. Латинська Америка успішно запровадила політику «нового регіоналізму», тобто політику ліквідації торговельних бар'єрів між країнами регіону, прозорості у вирішенні конфліктів, лібералізації підприємництва тощо.

Серйозним викликом для урядів латиноамериканських країн у новому тисячолітті є міграція населення до заможніших країн. Поза межами континенту нині проживає майже 244 млн латиноамериканців. Водночас Латинська Америка залишається одним з найменш привабливих регіонів для мігрантів з інших частин світу: у 2015 р. іммігранти становили лише 1,5 % населення країн Латинської Америки й Карибського басейну.

Карикатура на беспорядність Латинської Америки перед масовою міграцією населення за кордон.
2010-і роки

У країнах Латинської Америки й Карибського басейну відбуваються *інтеграційні процеси*, завдяки яким зміцнюється регіональне співробітництво, країни регіону узгоджують свої позиції у світовій політиці й економіці, сприяють формуванню Латинської Америки як важливого центру розвитку сучасного багатополярного світу. У регіоні налічується понад два десятки інтеграційних об'єднань та асоціацій. Найважливішим політичним форумом є «Група Ріо» для узгодження позицій латиноамериканських країн з основних регіональних і міжнародних проблем.

Найбільшим угрупованням у Латинській Америці з економічної інтеграції є *Південноамериканський спільний ринок (МЕРКОСУР)*, що об'єднує Аргентину, Бразилію, Парагвай, Уругвай та деякі інші країни. У процесі приєднання до нього перебуває Венесуела, заявки подали Болівія й Еквадор. Іншим великим інтеграційним об'єднанням у регіоні є *Андське співтовариство (АС)*; після злиття у **2008 р.** МЕРКОСУР й АС був створений **Союз південноамериканських держав**, у рамках якого були сформовані Південноамериканська рада оборони, Банк Півдня та Університет Півдня. У північній частині Латинської Америки діють Центральнаоамериканська інтеграційна система, Асоціація карибських держав, Карибське співтовариство, Боліваріанська альтернатива для народів Америки, Спільнота латиноамериканських і карибських держав.

У країнах Латинської Америки проживає чимало *українців*. Найбільше вихідців з України мешкає в Аргентині та Бразилії. У перші роки після Другої світової війни до *Аргентини* переселилися понад 6 тис. українців, рятуючись від переслідувань влади. Нині в Аргентині проживає від 200 до 500 тис. українців, майже половина з яких мешкає в столиці країни Буенос-Айресі та в однойменній провінції. Чимало нащадків вихідців з України є фермерами. Також українці працюють на підприємствах та у сфері обслуговування. Розвивається релігійне й соціально-культурне життя. При церквах, а також культурних товариствах та об'єднаннях українців існують українські школи. Українські релігійні та культурно-освітні організації утримують будинки для людей похилого віку, сирітські притулки, лікарні тощо. В Аргентині працюють українські видавництва, проводять радіопередачі українською мовою, виходять щотижнева газета й журнал. У Буенос-Айресі відкрито пам'ятник Т. Шевченку.

У *Бразилії* проживає понад 150 тис. українців. Основна частина з них мешкає на півдні країни. Більшість українців працює в сільському господарстві. Незважаючи на важкі умови життя, наші співвітчизники створювали українські церкви, школи, культурно-просвітницькі організації. У 1930-х роках режим Ж. Варгаса заборонив діяльність майже всіх українських організацій та об'єднань. Не дозволяли навіть проведення богослужінь українською мовою. Після 1945 р. з

Європи до Бразилії прибуло майже 9 тис. українців. Одночасно розбудовувалося українське національне життя. Зокрема, відновив діяльність Український національний союз — головний культурний центр української громади в Бразилії. Нині в країні існує ціла мережа українських організацій: Бразильський центр українських студій, Релігійний центр української молоді, українські школи, мистецькі колективи, бібліотеки, світлиці й інші організації.

Отже, українці, шануючи своє походження й традиції власного народу, успішно інтегруються в країнах проживання й роблять вагомий внесок у розвиток Латинської Америки.

Основні події

1959 р. — революція на Кубі.

Закриття та завдання

1. Розкрийте особливості післявоєнного розвитку країн Латинської Америки.
2. Порівняйте обставини, за яких на Кубі й у Чилі до влади прийшли ліві сили. Що в цих подіях було спільного, а чим вони відрізнялися?
3. Чи вважаєте Ви справедливим твердження, що, мовляв, не має значення, демократія в країні чи диктатура, якщо при цьому зростає матеріальний рівень життя? Який щабель у Вашій «драбині цінностей» належить свободі та демократії?
4. Які виклики постали перед країнами Латинської Америки на початку ХХ ст.?
5. Які, на Вашу думку, місце й роль належать українським національним громадам у країнах регіону?
6. Висловіть обґрунтоване судження про політичну діяльність Ф. Кастро.

Узагальнення до розділу IV

Після Другої світової війни в Азії, Африці, на Близькому Сході та в Латинській Америці відбулися й тривають донині важливі зміни. Зокрема, розпад колоніальних імперій, утворення незалежних держав в Азії та Північній Африці наприкінці 40-х — у 50-х роках ХХ ст., здобуття незалежності країнами Тропічної Африки в 1960-і роки, зростання впливу країн Сходу у світі.

Азія, Африка, Латинська Америка — регіони, які мають особливості розвитку політичної системи в період становлення національних держав, зокрема важливу роль відіграє армія, істотно впливають етнічні та релігійні традиції. Міжетнічні, міжконфесійні й соціальні конфлікти в постколоніальних суспільствах, разом із загостренням демографічних та екологічних проблем, становлять виклики, які належить подолати у ХХІ ст.

Важливе місце в Азії посідають Китай та Японія. Післявоєнні заходи щодо демілітаризації та демократизації *Японії*, ухвалення нової конституції, суттєва допомога США у відновленні економіки країни й зусилля народу допомогли здійснити японське «економічне диво». У ХХІ ст. Японія — один з основних центрів сучасного високотехнологічного й інформаційного розвитку.

Громадянська війна 1946–1949 рр., яка завершилася перемогою комуністів над Гоміньданом, мала наслідком створення *Китайської Народної Республіки* (КНР) і завершення об'єднання материкового Китаю. Одержавлення економіки за радянським зразком, колективізація села, «великий стрибок», «народні

комуни» та «культурна революція» — ці експерименти китайських комуністів суттєво загальмували розвиток країни. Ринкові реформи 70-х років ХХ ст., які проводив Ден Сяопін, політика «відкритих дверей» та формування спеціальних економічних зон у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. сприяли економічному відродженню Китаю та зростанню його ролі у світі.

Індія, яка виборола незалежність від Великої Британії, має статус ядерної держави, відіграє важливу роль у південноазійському регіоні й у світі.

Драматичні події на *Близькому Сході* після створення в 1948 р., відповідно до рішення ООН, Держави Ізраїль призвели до збройних конфліктів між нею та арабськими сусідами. З часом напруження послабилося, Ізраїль та арабські країни навчилися знаходити шляхи до порозуміння.

В *Ірані* після Другої світової війни шах М. Пехлеві здійснив так звану «білу революцію». Однак авторитарна політика, ігнорування владою питань подолання бідності та звинувачення в запровадженні укладу життя західних «іновірців» призвели до ісламської революції 1978–1979 рр. і проголошення Ісламської Республіки Іран. Духовний лідер революції аятола Хомейні встановив у країні жорсткий політичний режим. Його гаслом була боротьба проти США та Заходу, які уособлюють «чужі» ісламу цінності. Після смерті Хомейні в Ірані відбулося певне пом'якшення режиму й налагоджено конструктивніші відносини із Заходом.

Нові світові реалії (інформаційна революція, наростання екологічних і соціальних проблем і т. ін.) не обійшли також *Латинську Америку*. Утілення в країнах регіону неоліберальної моделі економічного розвитку позначилось як успіхами, так і труднощами. Серед викликів ХХІ ст.: боргова криза, необхідність знищення перешкод для іноземних капіталовкладень і лібералізації зовнішньої торгівлі, подолання корупції, підвищення матеріального рівня життя людей.

«Особливий шлях», який обрала *Куба* після приходу до влади в 1959 р. комуністичного уряду на чолі з Ф. Кастро, виявився складним і суперечливим. З одного боку, були очевидні досягнення у встановленні більшої соціальної справедливості, а з іншого — диктаторський режим порушував громадянські права й не забезпечив гідних умов життя для народу. На початку ХХІ ст. за нового керівництва Куба дедалі більше відкривається світові.

Характерною ознакою сучасного світу є тісна взаємодія народів та урядів країн усіх континентів.

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Подія, зображена на фото, відбувалася в

- А 1960–1961 рр.
- Б 1978–1979 рр.
- В 1991–1992 рр.
- Г 2010–2011 рр.

2. Автором крилатого вислову «Байдуже, якого кольору кішка, аби вона ловила мишей» — є

- А Джавахарлал Неру
- Б Ден Сяопін
- В Хірохіто
- Г Рухолла Хомейні

3. Поштовхом до початку першої арабо-ізраїльської війни стало

- А ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН рішення про створення в Палестині арабської та єврейської держав
- Б проголошення Держави Ізраїль
- В прибуття до Палестини значної кількості єврейських переселенців
- Г утворення Організації визволення Палестини

4. Президент США, який сприяв підписанню мирного договору між Ізраїлем та Єгиптом, — це

- А Джеральд Форд
- Б Джиммі Картер
- В Рональд Рейган
- Г Джордж Буш

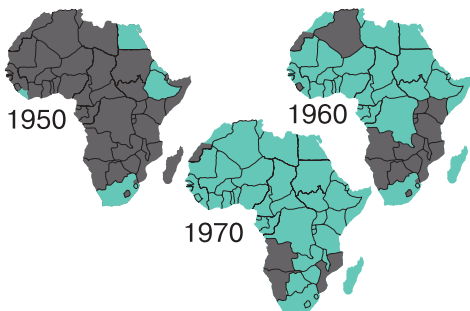
5. Проблема «північних територій» — це

- А проблема облаштування північних провінцій Канади
- Б проблема економічної відсталості країн Півночі Африки
- В територіальна проблема між Північною та Південною Кореєю щодо лінії розмежування
- Г територіальна проблема між Японією та Росією щодо Курильських островів

6. Деколонізація Африки відбувалася в чотири етапи

- А 1926–1927 рр.; 1940–1945 рр.; 1955 р.; 1960–1970-і роки
- Б 1936–1937 рр.; 1950–1955 рр.; 1965 р.; 1970–1980-і роки
- В 1946–1947 рр.; 1960–1965 рр.; 1975 р.; 1980–1990-і роки
- Г 1956–1957 рр.; 1970–1975 рр.; 1985 р.; 1990–2000-і роки

7. На картах зображено

- А перерозподіл колоніальних володінь між європейськими державами в Африці
- Б зміну кордонів між африканськими державами
- В утворення незалежних держав в Африці
- Г економічну інтеграцію африканських держав

8. «Панча шила» — це п'ять принципів мирних відносин між

- А Індією та Китаєм
- Б Китаєм і Монголією
- В Індією та Пакистаном
- Г Китаєм і В'єтнамом

9. Установіть відповідність.

<i>Поняття</i>	<i>Визначення</i>
1 апартеїд	А надання незалежності та повного суверенітету домініонам, підмандатним територіям, колоніям
2 «арабська весна»	Б радикальна релігійно-політична течія в ісламі, яка сповідує повернення до основ, «чистоти» ісламу
3 деколонізація Африки	В переломний період деколонізації, коли незалежність отримали відразу сімнадцять колоній
4 «рік Африки»	Г різновид дискримінації, що полягає у фактичному чи юридичному відокремленні суспільних груп, які вирізняються за гендерними, соціальними, релігійними, мовними чи іншими ознаками, законодавче обмеження їхніх прав
5 ісламський фундаменталізм	Д позбавлення за расовою належністю цілих груп населення політичних і громадянських прав, аж до територіальної ізоляції
	Е революційна хвиля демонстрацій, протестів, повстань і революцій, які розпочалися в арабському світі наприкінці 2010 – у січні 2011 рр.

10. Установіть відповідність.

<i>Дата</i>	<i>Подія</i>
1 1947 р.	А ліквідація апартеїду в Південній Африці
2 1948 р.	Б здобуття незалежності Індією
3 1960 р.	В утворення Держави Ізраїль
4 1991 р.	Г «Рік Африки»
	Д Шестиденна війна

11. Серед семи варіантів відповідей правильними є три. Назвіть цифри, що позначають правильні відповіді.

Які виклики стояли перед країнами Латинської Америки після Другої світової війни?

- 1 значні людські й економічні втрати внаслідок Другої світової війни
- 2 міжетнічні й міжрелігійні конфлікти
- 3 авторитарні методи правління
- 4 гострі територіальні суперечності між державами регіону
- 5 значний вплив військових і церкви
- 6 великі військові витрати
- 7 безземелля більшості селян

12. Установіть відповідність.

<i>Діяч</i>	<i>Факт біографії</i>
1 Індіра Ганді	А розроблення та здійснення політики «великого стрибка»
2 Нельсон Мандела	Б загибель від куль терористів
3 Фідель Кастро	В відбування 27-річного терміну ув'язнення за політичну діяльність
4 Мао Цзедун	Г загибель під час військового перевороту
	Д надання дозволу на розміщення на території країни радянської ядерної зброї

13. Установіть відповідність.

<i>Діяч</i>	<i>Країна</i>
1 Фідель Кастро	А Аргентина
2 Нельсон Мандела	Б Індія
3 Джавахарлал Неру	В Іран
4 Ева Перон	Г Куба
	Д ПАР

14. Політичний діяч, за правління якого в країні відбувалося «економічне диво», зображений на фото

А

Б

В

Г

15. У відповідь на націоналізацію комуністами на Кубі американської власності США

- А** націоналізували кубинську власність у Сполучених Штатах Америки
- Б** розірвали дипломатичні відносини з Кубою
- В** розпочали морську й повітряну блокаду острова
- Г** запровадили проти Куби економічні санкції

16. Під час «чотирьох модернізацій» Ден Сяопіна в Китаї відбувалася

- А** відмова від монополії Комуністичної партії на владу
- Б** відмирання комун
- В** залучення іноземних інвестицій, створення вільних економічних зон
- Г** створення спільних з іноземцями підприємств

РОЗДІЛ V

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

- *знати* зміст понять «Берлінська криза», «Карибська криза», «розрядка», «нове політичне мислення», «багатополюсний світ», «міжнародний тероризм»; час «холодної війни», Берлінської та Карибської криз, воєн у Кореї, В'єтнамі, Афганістані, проведення Гельсинської конференції; про причини, ознаки, динаміку та наслідки «холодної війни», міжнародний тероризм; політику розрядки, Гельсинську конференцію;
- *уміти* використовувати карту як джерело інформації про події «холодної війни»: Берлінську кризу, Карибську кризу, війни в Кореї, В'єтнамі й Афганістані, сучасну геополітичну ситуацію у світі; *пояснювати* вплив Гельсинської конференції на міжнародні відносини на межі ХХ–ХХІ ст.; *характеризувати* Берлінську та Карибську кризи, війни в Кореї, у В'єтнамі й Афганістані як прояви загострення міжнародних відносин в умовах «холодної війни»; *пояснювати* процеси переходу від біполярності до багатополюсного світу; вплив «нового політичного мислення» і розпаду СРСР на міжнародні відносини наприкінці ХХ ст.

§ 19. Міжнародні відносини періоду «холодної війни»

1. Динаміка «холодної війни». Протистояння НАТО й ОВД

Промова В. Черчілля у Фултоні, «план Маршалла», поділ Німеччини на дві держави, події в Західному Берліні в 1948–1949 рр. — ці й інші прояви «холодної війни» свідчили про затягість кожної з двох супердержав, їхнє небажання поступитися одна одній. Як СРСР, так і США втручалися у внутрішні справи країн, що перебували в орбіті їхнього впливу. Після 1953 р., коли не стало Й. Сталіна й розпочалася «хрущовська відлига», «холодна війна», здавалося, пішла на спад.

З 1953 р. обидві держави володіли водневими бомбами й мусили шукати шляхи покращення відносин, щоб не допустити фатального зіткнення.

Крім того, з 1954 р. зв'язок між наддержавами та їхніми союзниками почав слабнути. Як у Західній (наприклад, Франція), так і в Східній (наприклад, Румунія, Югославія, Албанія, Угорщина) Європі деякі країни вже не підтримували беззастережно США та СРСР. Ця обставина також підштовхувала наддержави до пошуку компромісів. «Холодна війна» перестала бути справою двох держав або тільки НАТО й Організації Варшавського договору, протистояння шомиті загрожувало перерости в «гарячу» світову війну.

Короткочасне «потепління» відносин закінчувалося гострими міжнародними кризами: арабо-ізраїльське протистояння 1956 р., придушення радянськими військами повстання в Угорщині та ін. Підтримку Радянським Союзом антиколоніальних рухів в Азії та Африці США та їхні партнери по НАТО вважали радянською експансією в цих регіонах, спробою взяти під контроль місцеві сировинні ресурси, позбавивши США доступу до них.

Починаючи з 1958 р. загострилося питання статусу Західного Берліна. Для врегулювання проблеми було заплановано провести в травні 1960 р. в Парижі міжнародну конференцію з питань безпеки за участю керівників США, СРСР, Великої Британії та Франції. Проте напередодні її відкриття над СРСР був збитий американський розвідувальний літак. Пілота затримали, він дав свідчення про те, що із середини 1950-х років американські літаки з авіабаз у Туреччині неодноразово літали над радянською територією, фотографували військові об'єкти. Вибухнув міжнародний скандал, у результаті якого було зірвано не лише Паризьку конференцію, а й державний візит президента США Л. Джонсона до СРСР.

Оскільки сподівання М. Хрущова щодо обговорення питання про зміну статусу Берліна на конференції в Парижі не справдилися, радянський лідер порушив це питання в жорсткій формі перед новообраним президентом США *Джоном Кеннеді*. Ситуація загострилася настільки, що США навіть розробили план «обмеженого» ядерного удару по радянських військах у Східній Німеччині (НДР). Зіткнення не сталося, але впродовж десятиліть міжнародна напруженість зберігалася.

Свічення

- Чому, на Вашу думку, усвідомлюючи загрозу ядерної війни, США та СРСР продовжували гонку озброєнь?

«Тотальна війна не має жодного сенсу в той час, коли великі держави вважають себе невразливими для ядерної зброї та відмовляються поступати одна одній, не застосовуючи цю зброю. Усе в цьому столітті позбавлене сенсу, бо накопичена кількість ядерної зброї вдсятеро перевищує вибухову силу бомб, скинутих усіма повітряними силами Заходу під час Другої світової війни. ... Дехто стверджує, що немає сенсу говорити про мир чи світове роззброєння, поки лідери Радянського Союзу залишаються непоступливими. Сподіваюся, що вони змінять свою позицію. Я вважаю, що ми можемо допомогти їм зробити це. Також ми повинні переглянути наше ставлення, як особисте, так і на рівні нації, до важливості збереження миру».

З виступу президента США Джона Кеннеді перед випускниками американських університетів 10 червня 1963 р. (Safeguarding the Republic. Essays and Documents in American Foreign Relations. 1990–1991. — Edited by Howard Jones, McGraw-Hill inc. — 1992. — P. 234)

США та СРСР час від часу мусили домовлятися хоча б про часткове роззброєння. Першою серйозною пропозицією щодо контролю над ядерною зброєю був план представника США в комісії ООН з атомної енергетики Б. Баруха. Цей план, поданий на розгляд комісії ООН у 1946 р., передбачав заборону для всіх держав розробляти нову ядерну зброю. У разі його прийняття практично заморожувалася ядерна програма США й ставало неможливим посилення ядерного потенціалу СРСР. Радянський Союз відхилив «план Баруха», але поява цього документа зумовила нову міжнародну дискусію щодо ядерної зброї.

Наступна спроба укласти угоду про роззброєння була зроблена через дев'ять років у Швейцарії. У першій після Потсдамської конференції зустрічі світових лідерів узяли участь президент США Д. Ейзенхауер, британський прем'єр-міністр, голова уряду Франції та радянські керівники М. Булганін і М. Хрущов (на той момент не було вирішено, хто керуватиме Радянським Союзом).

Американський президент запропонував план «Відкрите небо», згідно з яким США та СРСР дозволяли одне одному відкрито спостерігати з повітря за своєю територією. Вільні польоти літаків, а згодом і супутників мали забезпечити прозорість, прояснити наміри потенційного противника, що сприяло б стабілізації міжнародних відносин. Не бажаючи знижувати рівень секретності, радянські керівники відхилили план «Відкрите небо».

2. Прояви міжнародної напруженості

Наступним проявом міжнародної напруженості після радянської блокади Західного Берліна в 1948–1949 рр. і поділу Німеччини на дві держави стала *Корейська війна 1950–1953 рр.* Після поразки Японії в Другій світовій війні Корея була розділена по 38-й паралелі навпіл: південну частину Корейського півострова окупували США, а північну – СРСР. У 1948 р. в обох зонах окупації були проголошені держави: Республіка Корея – в американській зоні, Корейська Народно-Демократична Республіка (КНДР) – у радянській.

Улітку 1950 р. північні корейці, озброєні й оснащені Радянським Союзом, несподівано атакували Південну Корею. США вирішили допомогти Південній Кореї протистояти комунізму. Південна Корея попросила Організацію Об'єднаних Націй також утрутитись. Коли в Раді Безпеки ООН відбувалося голосування за резолюцію щодо Кореї, делегації СРСР та його союзників із соціалістичного табору були відсутні. Вони бойкотували участь у засіданнях, протестуючи проти прийняття до ООН «націоналістичного» Китаю (Тайваню), а не комуністичної Китайської Народної Республіки. Отже, Радянський Союз не міг накладати вето на план ООН відправити міжнародні сили до Кореї, щоб зупинити вторгнення північнокорейських військ. Загалом в об'єднаних силах ООН під керівництвом американського генерала Д. Макартура погодилися взяти участь 15 країн, уключаючи США та Велику Британію. Більшість становили вояки США.

Відеосюжет «Початок Корейської війни» (укр.):
<https://youtu.be/dqnqVKlhafY>

До вересня 1950 р. Північна Корея взяла під контроль увесь Корейський півострів, крім крихітної території навколо м. Пусана на південному сході. У цьому місці Д. Макартур зумів оточити їх, змусивши частину північнокорейських воєнків здатися, а решту відступити. Об'єднані сили ООН переслідували їх майже до китайського кордону.

Китай заявив, що американські війська в Кореї та американський флот біля китайського узбережжя становлять загрозу для КНР, і в жовтні 1950 р. направив до Кореї 300 тис. військовослужбовців. Китайці та північні корейці, які значно переважали сили під прапором ООН, суттєво заглибилися на територію Південної Кореї, захопивши навіть її столицю Сеул. Радянська військова авіація, хоча СРСР офіційно це заперечував, надавала підтримку китайським і північнокорейським військам з повітря. Д. Макартур закликав до ядерної атаки проти Китаю, проте президент Г. Трумен відхилив цю ідею.

Протягом наступних двох років об'єднані сили ООН установили контроль над Південною Кореєю, у липні 1953 р. сторони підписали угоду про припинення вогню. Кордон між Південною та Північною Кореєю пройшов по 38-й паралелі, майже там, де пролягав до початку війни. Після війни, жертвами якої стали 4 млн осіб, Корея залишилася розділеною демілітаризованою зоною.

Пригадайте

- Які домовленості існували між СРСР і союзниками по антигітлерівській коаліції щодо статусу Берліна?

Наприкінці 1950-х років СРСР усупереч міжнародним угодам висунув вимогу, щоб США, Велика Британія та Франція відмовилися від своїх зон у Берліні. Країни Заходу не погодилися на це, і впродовж декількох наступних років напруженість між Заходом і СРСР зростає настільки, що спричинила **Берлінську кризу**.

У червні 1961 р. в Женеві М. Хрущов зустрівся з Дж. Кеннеді й укотре висунув вимогу, щоб західні держави залишили Західний Берлін. Оскільки нещодавні союзники не мали наміру відмовлятися від свого права на доступ до Берліна, на початку серпня влада Німецької Демократичної Республіки за вказівкою з Москви розпочала перекривати шляхи втечі «східних» берлінців до Західного Берліна, яка набула масового характеру.

- Розгляньте фотографії, зроблені 15 серпня 1961 р. біля будинку, розташованого на межі між східним і західним секторами Берліна. Опишіть дії різних людей, зафіксовані об'єктивом фотокамери. Свідком чого став, на Вашу думку, фотограф? Які настрої берлінців відображають ці фото?

Словник

Берлінська криза — загострення напруженості між Сходом і Заходом довкола питання про статус Західного Берліна, кульмінація якого припала на серпень 1961 р. Символом кризи став Берлінський мур.

У середині серпня за одну ніч, мобілізувавши 25 тис. осіб, НДР звела Берлінський мур, який розділив центр міста. У відповідь США призвали на службу майже 115 тис. національних гвардійців і резервістів. На спеціально облаштованих пунктах пропуску постійно виникали конфлікти між військовими НДР і громадянами, які хотіли потрапити до Західного Берліна.

Відеосюжет «Чому з'явився Берлінський мур?» (укр.):
https://youtu.be/Wu_lEyx0MvQ

Скупчення військової техніки на пропусковому пункті «Чарлі». 1961 р.

Напруженими були відносини між військовослужбовцями СРСР і НДР, з одного боку, і США та їхніх союзників — з іншого. Наприкінці жовтня 1961 р. СРСР розмістив на східній стороні американського контрольно-пропускового пункту «Чарлі» 10 танків. Американські й радянські танки були розміщені всього на відстані 100 метрів. Зрештою, здоровий глузд переміг — і воєнного конфлікту між Сполученими Штатами Америки та Радянським Союзом вдалося уникнути.

Відеосюжет «Берлінська криза» (англ.):
<https://youtu.be/gcVO5OomP0I>

Радянські ракети на Кубі. Американська аерофотозйомка. 1962 р.

Ще одним жорстким протистоянням часів «холодної війни» і тестом на можливість застосування ядерної зброї стала **Карібська криза** в жовтні 1962 р. Після невдалої спроби США знищити на Кубі комуністичний режим Ф. Кастро М. Хрущов розмістив на острові понад 20 тис. радянських військовослужбовців та ядерні ракети середнього радіусу дії. Незважаючи на високу технічну оснащеність розвідувальних служб, США прогавили замасковану доставку ракет із СРСР на Кубу. Виявивши в середині жовтня 1962 р. радянські ракети за 90 миль від свого узбережжя, американці були шоковані.

Деякі радники рекомендували Дж. Кеннеді негайно завдати авіаудару по радянських ракетних установках на Кубі, але президент обрав інший варіант: 22 жовтня США оголосили Кубі «карантин», тобто морську блокаду острова. Дж. Кеннеді та М. Хрущов обмінялися різкими листами.

Словник

Карібська криза — протистояння між США та СРСР у другій половині жовтня 1962 р., що виникло внаслідок розміщення Радянським Союзом на Кубі ядерних ракет.

Свічення

- Який висновок Ви можете зробити з тональності листів керівників США та СРСР про гостроту Карибської кризи?

«Першим кроком, що став початком нинішніх подій, була таємна доставка на Кубу наступальної зброї. Сподіваюся, що Ви негайно дасте вказівку Вашим суднам дотримуватись умов карантину, що розпочнеться о 14-й годині за Гринвічем 24 жовтня. ...Ракета, запущена з території Куби проти будь-якої країни Західної півкулі, вважатиметься нападом Радянського Союзу на Сполучені Штати Америки, який вимагатиме адекватного удару у відповідь по Радянському Союзу».

*3 листа Джона Кеннеді до Микити Хрущова від 22 жовтня 1962 р.
(<http://microsites.jfklibrary.org/cm/oct22/doc4.html>)*

«Ви, пане Президенте, кинули нам виклик. ...Ви ...оголошуєте не карантин, а висуваєте ультиматум і погрожуєте, якщо ми не підкоримося Вашим вимогам, застосувати силу. ...Радянський уряд вважає, що порушення свободи користування міжнародними водами та міжнародним повітряним простором — це акт агресії, який штовхає людство до безодні світової ракетно-ядерної війни».

*3 листа Микити Хрущова до Джона Кеннеді від 24 жовтня 1962 р.
(<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v06/d63>)*

Президент США виступив з телевізійним зверненням, у якому дав зрозуміти, що США готові застосувати військову силу, якщо Радянський Союз не забере з Куби ракети. Коли напруженість досягла найвищої точки, катастрофи вдалось уникнути: США пристали на пропозицію М. Хрущова, яку він зробив 28 жовтня, що СРСР забере ракети з Куби в обмін на гарантії США не направляти на острів війська. Дж. Кеннеді також погодився прибрати з Туреччини американські ракети, націлені на СРСР.

Для того щоб у майбутньому лідери двох держав могли контактувати один з одним (особливо в кризові моменти), було налагоджено прямий телефонний зв'язок між ними, названий «гарячою лінією». Опинившись на межі ядерного конфлікту, обидві наддержави розпочали підготовку до підписання договору про заборону ядерних випробувань.

Відеосюжет «Чим закінчилася Карибська криза» (укр.):
https://youtu.be/fvIrnmfDd_0

У 1963 р. представники Сполучених Штатів Америки, Великої Британії та Радянського Союзу підписали **Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою**.

Підписання договору стало завершенням непростих шестирічних переговорів між цими державами. Сторони не дійшли згоди щодо заборони випробувань ядерної зброї під землею та спостереження за територіями одна одної, бо СРСР розцінював таку відкритість не як прояв взаємної довіри, а як форму шпигунства.

Наземні й надводні ядерні випробування продовжували здійснювати Франція та Китай, які не підписали договір. Однак завдяки міжнародним протестам вони значно обмежили кількість таких випробувань.

Цей договір безстроковий, до нього може приєднатися будь-яка держава. Нині учасниками договору є 131 держава, зокрема й Україна.

Звічення

- Порівняйте думки, висловлені лідерами США та СРСР. Які тотожні чи близькі за змістом ідеї Ви вбачаєте в словах американського президента Р. Ніксона та керівника Радянського Союзу Л. Брежнєва? Чи виявили Ви суттєві розбіжності в заявах лідерів двох держав щодо проблеми збереження миру?

«Ми повинні бути певні, що США мають достатньо військової сили для захисту наших інтересів та інтересів Сполучених Штатів по всьому світу. Я вважаю, що “достатність” — кращий термін, ніж будь-яка “перевага” або “паритет”. ...Важливо, щоб сторони визнавали інтереси безпеки одна одної на основі принципу рівності та відмови від застосування сили або загрози силою. ...СРСР і США несуть особливу відповідальність, як і інші країни — постійні члени Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй, і зроблять усе від них залежне, щоб конфлікти або гострі ситуації не виникали й не спричиняли зростання міжнародної напруженості».

З виступу президента США Річарда Ніксона на прес-конференції 27 січня 1969 р. (Safeguarding the Republic : Essays and Documents in American Foreign Relations. 1990–1991. — Edited by Howard Jones. McGraw-Hill, Inc., 1992. — P. 283)

«Агресивній політиці імперіалізму Радянський Союз протиставляє політику активного захисту миру й зміцнення міжнародної безпеки... Відмова від застосування сили чи загрози її застосування для вирішення проблемних міжнародних питань повинна стати законом міжнародного життя... Потрібно укласти угоди, що забороняють ядерну, хімічну та бактеріологічну зброю. Домагатися припинення скрізь і всіма випробувань, зокрема підземних, ядерної зброї. ...Активізувати боротьбу за припинення гонки озброєнь усіх видів».

З звітної доповіді генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС (1971) (Материали XXIV съезда Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1971. — С. 20–30)

Знову інтереси США та СРСР пересіклися в Південно-Східній Азії під час війни у В'єтнамі. Як і участь у Корейській війні, втручання США в події у В'єтнамі пояснювалося необхідністю запобігати поширенню комунізму. В'єтнам був частиною французької колоніальної імперії, але після завершення Другої світової війни розпочав боротьбу за незалежність. У відповідь Франція в 1945 р. відправила до В'єтнаму експедиційний корпус, який відновив контроль за південною частиною країни. В'єтнамські націоналісти та комуністи під проводом *Хо Ши Міна* об'єдналися для боротьби з французькими колоніальними військами. Французи утримували більшість великих міст, але створена Хо Ши Міном у роки війни організація «*В'єтмін*» («Ліга боротьби за незалежність В'єтнаму») мала широку підтримку в сільській місцевості й успішно застосувала методи партизанської боротьби проти окупантів. У вересні 1945 р. було проголошено створення на півночі країни Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ) на чолі з комуністами.

Франція за підтримки США розпочала бойові дії в джунглях В'єтнаму. У 1954 р. французи зазнали великої військової поразки під Дьєнб'єнфу й здалися військам Хо Ши Міна. США розглядали війну у В'єтнамі з погляду «*теорії*

доміно». За словами президента Д. Ейзенхауера, потрапляння однієї з країн Південно-Східної Азії в тенета комунізму могло викликати ланцюгову реакцію, що призвело б до захоплення комуністами влади в сусідніх державах. США були стурбовані тим, що комунізм може поширитися в Америці.

Після поразки Франції в Женеві відбулася Міжнародна мирна конференція (1954), на якій обговорювалося майбутнє Індокитаю. Як наслідок, В'єтнам був розділений по 17-й паралелі на дві держави: на півночі існувала ДРВ, а в Південному В'єтнамі США та Франція привели до влади антикомуністичний уряд. Оскільки цей уряд не був популярним серед населення, то в Південному В'єтнамі набирали сили комуністичні партизани — *В'єтконг*. Поступово В'єтконг установив контроль над великими територіями в сільській місцевості.

Щоб не допустити перемоги комуністів, у 1964 р. в події активно втрутилися США. Американці брали участь у наземних операціях і в бомбардуванні Північного В'єтнаму. У В'єтнамі на полі бою протистояли американські та радянські вояки. На стороні Півночі проти американців воювали майже 12 тис. радянських військових, СРСР відправив до В'єтнаму тисячі мінометів, гармат і танків, сотні літаків і вертольотів, багато іншого озброєння. Майже вся система протиповітряної оборони Північного В'єтнаму була радянською.

Великі втрати, яких зазнали американці у В'єтнамі, призвели до протестів у Сполучених Штатах Америки проти участі США в цій війні. Потрапивши під сильний суспільний тиск, президент Р. Ніксон у 1969 р. віддав наказ розпочати виведення американських військ з В'єтнаму. Однак бомбардування північно-в'єтнамських баз і маршрутів постачання зброї, а також таємних баз В'єтконгу в сусідніх Лаосі та Камбоджі продовжувалися.

Останній американський солдат залишив В'єтнам у 1973 р. Через два роки після цього північні в'єтнамці вторглися у Південний В'єтнам, швидко перемогли й об'єднали країну під владою комуністів. Війна закінчилася, забравши життя понад 1,5 млн в'єтнамців і понад 58 тис. американців, серед яких були й українці за походженням.

Відеосюжет «Війни ХХ століття. В'єтнамська війна» (укр.):
<https://youtu.be/ED2oQoakzCo>

Наприкінці 70-х років ХХ ст. у відповідь на «червону загрозу», під якою США мали на увазі прихід до влади прорадянських режимів в Ефіопії, Анголі, Мозамбіку, Лаосі, Камбоджі, Афганістані, Нікарагуа й деяких інших країнах, а також розміщення радянських ракет середньої дальності в Східній Європі, країни-члени НАТО домовилися про щорічне збільшення фінансування витрат на озброєння та про розміщення понад півтисячі ракет, спрямованих проти СРСР, у Великій Британії, Бельгії, ФРН, Італії. Уведення в 1979 р. Радянським Союзом військ до Афганістану стало додатковим аргументом для американських та європейських платників податків, чому потрібно збільшити фінансування військових програм.

Війну в Афганістані (1979–1989) СРСР розпочав, щоб закріпити в країні приведений до влади прорадянський режим. Стотисячне радянське угруповання взяло під контроль великі міста й шосе, але в гірській місцевості афганські повстанці — *моджахеди* — за підтримки Ірану, Пакистану, Китаю та Сполучених Штатів Америки успішно воювали проти радянських та урядових військ. Не маючи навичок ведення війни в умовах гірської країни та відповідного озброєння, радянські військові зазнавали тяжких втрат від моджахедів, які воювали на своїй землі, захищали свою батьківщину й релігію. Вони були вмілими воїнами,

користувалися підтримкою населення, мали вдосталь схованок у горах. Поворотним моментом у війні стала поява на озброєнні в моджахедів американських переносних зенітно-ракетних комплексів «Stinger», якими вони збивали радянські літаки й вертольоти. Радянська армія вже не була непереможною, до того ж СРСР зазнавав міжнародного тиску, який тільки посилювався.

Дії Радянського Союзу засудила Організація Об'єднаних Націй, Захід запровадив санкції, США припинили переговори із СРСР про укладення договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Чимало країн, зокрема США, бойкотували Олімпійські ігри 1980 р. в Москві.

Свідчення

- У чому, на Вашу думку, відмінність в оцінці афганської війни Л. Брежнєвим і А. Сахаровим? Які аргументи наводить кожен з них на захист своєї позиції?

«Настав момент, коли ми не могли не відгукнутися на прохання уряду дружнього нам Афганістану. Діяти інакше — означало б віддати Афганістан на поталу імперіалізму... означало б пасивно споглядати, як на нашому південному кордоні виникає вогнище серйозної загрози безпеці Радянської держави».

Леонід Брежнєв 13 січня 1980 р. (Правда. — 1980. — 14 январа)

«Воєнні дії в Афганістані тривають уже сім місяців. Загинули й скалічені тисячі радянських людей і десятки тисяч афганців... На Генеральній Асамблеї ООН радянські дії в Афганістані засудили 104 держави світу. Чимало з них раніше беззастережно підтримували будь-які дії СРСР».

З відкритого листа академіка Андрія Сахарова, одного з творців радянської ядерної зброї, правозахисника, Леоніду Брежнєву (Сахаров А. Д. Тревога и надежда. — М., 1990. — С. 199–201)

Радянська економіка наприкінці 1980-х років була неспроможна фінансувати війну в Афганістані. Це змусило радянського лідера *Михайла Горбачова* підписати Женевські угоди про її закінчення. У середині лютого 1989 р. останні радянські військові залишили нескорений Афганістан. У жорстокій дев'ятирічній війні загинув майже мільйон цивільних афганців, а також 90 тис. моджахедів, 18 тис. військовослужбовців афганських урядових військ і майже 15 тис. радянських солдатів (2,4 тис. були вихідцями з України). Приблизно 5 млн афганців утекли з країни до Пакистану чи Іраку. Після закінчення війни більша частина інфраструктури країни була знищена, Афганістан став однією з найбідніших країн світу.

Відеохроніка виведення радянських військ з Афганістану:
<https://youtu.be/czKTz8DcsuU>

3. Період розрядки в міжнародній політиці. Гельсінська конференція 1975 р.

Головним питанням у відносинах між Заходом і Сходом було обмеження ядерної зброї. Тривалий час його не вдавалося вирішити, оскільки сторони не могли домовитися про те, як країни контролюватимуть одна одну. Через те, що сторони не довіряли одна одній, гонка озброєнь не припинялася, а тільки посилювалася: з'явилися міжконтинентальні балістичні ракети й бомбардувальники, атомні підводні човни. Після того як у 1963 р. США, Велика Британія та

СРСР підписали Договір про заборону ядерних випробувань у трьох середовищах, крига недовіри поступово почала танути й виникли передумови для процесу, який назвали *розрядкою*.

Свідчення

- Розгляньте обкладинку американського журналу «Time», присвячену третій зустрічі президента США Р. Ніксона та радянського керівника Л. Брежнєва влітку 1974 р. (Поряд з Р. Ніксоном зображений впливовий американський державний діяч і політолог З. Бжезінський).

Як, на Вашу думку, художник оцінює рівень довіри між лідерами двох країн? Який висновок Ви можете зробити щодо поглядів Р. Ніксона та З. Бжезінського на відносини з Радянським Союзом?

Розрядка досягла найвищої точки в травні 1972 р., коли Р. Ніксон першим з американських президентів відвідав СРСР. Переговори Р. Ніксона з радянським лідером Л. Брежнєвим і підписання семи договорів (про запобігання випадковим військовим зіткненням; контроль над озброєннями; спільні дослідження в різних сферах, зокрема вивчення космосу; розширення торгівлі) зменшили загрозу ядерної війни між Сходом і Заходом. У 1973 р. радянський керівник у відповідь відвідав США. У результаті двосторонніх візитів були підписані важливі договори про обмеження систем протиракетної оборони, про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1), про відвернення ядерної війни та ін.

Після тривалих консультацій та переговорів у столиці Фінляндії м. Гельсинкі **30 липня – 1 серпня 1975 р.** відбувся завершальний етап **Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ)** на рівні вищих політичних і державних керівників 33 європейських держав, а також США й Канади. Доброзичлива атмосфера на нараді та підписані в її ході документи стали символом періоду розрядки.

Результати Гельсинської наради створили передумови для розширення й активізації міждержавного співробітництва. Основу *Заключного акта* – підсумкового документа наради – становить Декларація принципів, яка містить *десять принципів* («Гельсинський декалог»).

Гельсинський декалог

1. Суверенна рівність, поважання прав, притаманних суверенітету.
2. Незастосування сили або погрози силою.
3. Непорушність кордонів.

Словник

Розрядка — період покращення відносин між Сполученими Штатами Америки та Радянським Союзом, Заходом і Сходом, який розпочався приблизно в 1971 р. й тривав до радянського вторгнення в Афганістан у 1979 р.

4. Територіальна цілісність держав.
5. Мирне врегулювання суперечок.
6. Невтручання у внутрішні справи держав.
7. Повага до прав людини й основних свобод, зокрема свободи совісті, релігії та переконань.
8. Рівноправність і право народів вирішувати свою долю.
9. Співробітництво між державами.
10. Сумлінне виконання міжнародних зобов'язань.

Опозиційно налаштовані до комуністичного режиму інтелектуали, яких називали *дисидентами* (від латин. *dissidens* — незгодний), серйозно поставилися до запевнень керівників СРСР та інших держав радянського блоку про те, що вони виконуватимуть зобов'язання щодо дотримання політичних прав людини. Наступного після підписання Заключного акту року виникла Група сприяння виконанню Гельсинських угод у СРСР, а згодом українська, литовська, грузинська та вірменська Гельсинські групи, правозахисні організації в Польщі та Чехословаччині.

Утиски в СРСР громадянських прав і свобод, прояви антисемітизму погіршили відносини між Сполученими Штатами Америки та Радянським Союзом, а вторгнення СРСР до Афганістану завершило період розрядки, повернувши відносини між Заходом і Сходом до часів «холодної війни».

Гельсинські групи діяли винятково мирно й вимагали від комуністичної влади тільки одного: виконання положень Заключного акта. Вони відстежували й фіксували порушення прав людини, зверталися до світових лідерів і міжнародних організацій, закликаючи їх змусити уряди соціалістичних країн поважати права та свободи своїх громадян.

Основні події

1947–1991 рр. — «холодна війна».

1950–1953 рр. — війна в Кореї.

1954–1975 рр. — війна у В'єтнамі.

1961 р. — Берлінська криза.

1962 р. — Карибська криза.

1975 р. — Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі; Гельсинська конференція.

1979–1989 рр. — війна в Афганістані.

Заняття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «Берлінська криза», «Карибська криза», «розрядка».
2. Покажіть на карті атласу регіони, пов'язані з проявами міжнародної напруженості в період «холодної війни» і з воєнними конфліктами, які відбувались у 1940–1980-х роках.
3. Охарактеризуйте міжнародні кризи й конфлікти, що відбувались в роки «холодної війни»: Берлінську та Карибську кризи, війни в Кореї, В'єтнамі й Афганістані.
4. Які дії, зроблені США й СРСР та їхніми союзниками щодо роззброєння, дали підстави назвати цей період розрядкою?

5. Охарактеризуйте основні рішення та значення Гельсинської наради з безпеки та співробітництва в Європі.

6. Під час одного з виступів президент США Дж. Кеннеді сказав:

«Якого світу ми прагнемо? Хіба насильницького світу Pax Americana [панування Америки], що тримається на силі американської зброї та війни? Хіба світу, оповитого небезпекою? Ні, я кажу про справжній світ... який допомагає людині та народам зростати й будувати краще життя для своїх дітей, а не просто світ для американців, світ для всіх сучасних чоловіків і жінок, але мирний світ на всі часи».

Як Ви вважаєте, це риторика в стилі «холодної війни» чи розрядки? Поясніть Вашу точку зору.

§ 20. Міжнародні відносини на межі XX–XXI ст.

1. Рецидиви «холодної війни» наприкінці XX ст.

Розрядка міжнародної напруженості час від часу переривалася проявами «холодної війни». Зокрема, у 1983 р. над о. Сахалін радянським винищувачем був збитий південнокорейський пасажирський літак, який виконував рейс з Нью-Йорка до Сеула. Загинули 269 пасажирів і членів екіпажу. Докази міжнародних експертів були переконливими.

Свічення

- Чи можна з наведеної інформації зрозуміти, що сталося з літаком насправді? Яку мету, на Вашу думку, мали ті, хто готував це повідомлення?

«У ніч з 31 серпня на 1 вересня ц. р. літак невстановленої належності ввійшов у повітряний простір над півостровом Камчатка біля Тихого океану. Потім іще раз порушив повітряний простір СРСР над о. Сахалін. При цьому літак був без аеронавігаційних вогнів, пілот на запити не відповідав і на зв'язок з авіадиспетчерською службою не виходив. Підняті назустріч літаку порушнику винищувачі військово-повітряних сил намагалися надати допомогу у виведенні його на найближчий аеродром. Однак пілот на сигнали й попередження, що подавалися, не реагував і продовжував політ у напрямку Японського моря».

Повідомлення Телеграфного агентства Радянського Союзу // Правда. — 1983. — 2 вересня.

Нестача ресурсів для продовження гонки озброєнь і внутрішні труднощі змушували керівництво СРСР шукати нові підходи до вирішення міжнародних проблем. Останній радянський лідер М. Горбачов заявив про **«нове політичне мислення»**.

Словник

«Новé політичне мислення» — поняття, що з'явилося в період горбачовської «перебудови» у СРСР, основна ідея якого полягала у визнанні того, що ядерна війна не може бути засобом досягнення політичних, ідеологічних та інших цілей; деідеологізація зовнішньої політики, відмова від класової боротьби.

У СРСР мусили визнати, що світ взаємозалежний та настав час відмовитися від його штучного поділу на «капіталістичний» та «соціалістичний»; універсальним способом вирішення міжнародних питань є врівноваження інтересів, а не сили, як це було в часи «холодної війни». Також радянське керівництво визнало, що марксистська ідея «пролетарського інтернаціоналізму» застаріла й виявило готовність замінити її пріоритетом загальнолюдських цінностей: на планеті немає ворожих сторін, усі країни повинні будувати відносини, зважаючи на інтереси одна одної.

На Заході «нове політичне мислення» сприйняли як закінчення диктату СРСР щодо його союзників, а також як свідчення перемоги демократії над тоталітаризмом. Радянська імперія вже не мала економічних ресурсів, щоб продовжувати військове протистояння із Заходом, тому СРСР погодився на взаємне скорочення військ та озброєнь. З цієї ж причини закінчилася війна в Афганістані; улітку 1991 р. укладено договір зі США про обмеження стратегічних наступальних озброєнь.

Керівництво СРСР мусило відмовитися від збройного втручання чи дипломатичного тиску під час демократизації країн Східної Європи, а також погодилося не перешкоджати об'єднанню Німеччини. Декомунізація Європи наприкінці 1980-х років привела до розпуску Організації Варшавського договору та виведення радянських військ із східноєвропейських країн. Розпад СРСР завершив «холодну війну» і позитивно вплинув на загальну міжнародну ситуацію.

Прогодайте

- Якими часовими рамками визначають початок і завершення «холодної війни» у ХХ ст.?
- Які міжнародні кризи відбулися в період «холодної війни» у ХХ ст.?

2. Прояви «холодної війни» у ХХІ ст.

«Холодна війна» у ХХІ ст. суттєво відрізняється від «холодної війни» минулого століття.

По-перше, у ХХІ ст. її прояви не обмежуються протистоянням двох держав, наприклад США та Росії, Китаю та США чи США та Північної Кореї. Напруженість виникає навіть між традиційними союзниками, наприклад між США та європейськими партнерами по НАТО щодо фінансування організації. Ці непорозуміння не визнаються «холодною війною», але вони також позначаються на загальній ситуації у світі.

По-друге, у сучасному світі існують ризики не лише ядерних, біологічних і хімічних воєн, успадковані від ХХ ст., а з'явилися нові, зокрема кібератаки терористичних груп. Розроблення й упровадження життєздатної моделі запобігання таким нападам є край важливим завданням у сучасних умовах.

Розпад Радянського Союзу, болісний для Росії процес визначення нової ідентичності та місця у світі стали для західних політиків серйозним викликом. У той час, коли США зміцнювали свою роль у світі, розширювали НАТО, вели бойові дії в Югославії, воювали в Іраку, Росія заперечувала нові реалії світу. Проте вона не мала що протиставити Заходу ні в культурному, ні в економічному, ні в політичному сенсах. Єдиним її аргументом у «холодній війні» була успадкована від СРСР ядерна зброя. Отже, ракети НАТО, розміщені в Чехії та Польщі, військова присутність Північноатлантичного альянсу в країнах Балтії мають стримувати експансіонізм Росії.

Цивільне населення Грузії рятується від російського вторгнення. 2008 р.

Після двох чеченських воєн (1994–2009) у межах власних кордонів у серпні 2008 р. Росія здійснила акт агресії проти Грузії. Використавши як привід збройне протистояння влади із сепаратистами в Південній Осетії, регулярні російські війська без оголошення війни вторглися у Грузію. Танкові підрозділи, артилерія та авіація росіян не лише атакували грузинську армію та військові бази, а й бомбардували грузинські міста й об'єкти життєзабезпечення.

Російські війська окупували декілька великих грузинських міст, танкові колони рушили до столиці — м. Тбілісі. У найбільш напружений час за посередництва західних держав наступ був зупинений. Проте й дотепер російські війська перебувають на частині грузинської території. У вересні 2008 р. Грузія розірвала дипломатичні відносини з Росією.

Відеосюжет про російсько-грузинську війну 2008 р.:
<https://youtu.be/kYXGwpQaLDY>

Протистояння між Росією та Заходом, яке час від часу загострюється й набуває ознак «холодної війни», є конфліктом світоглядів і цінностей.

Уторгнення у 2014 р. Росії в Україну, утручання в громадянську війну в Сирії на стороні правлячого режиму відновили атмосферу «холодної війни» між Заходом і Москвою. Керівництво Російської Федерації застосувало силу, демонстративно протиставляючи Росію Сполученим Штатам Америки та Європейському Союзу. У відповідь на агресивну війну Росії проти України, анексію українського Криму та воєнні дії в Сирії Захід запровадив проти Росії санкції та посилив економічний та дипломатичний тиск.

Російські «санкції у відповідь» — театралізоване знищення на території держави продуктів харчування, вироблених у США та країнах ЄС, — були розраховані на жителів Росії, вони не вплинули на економіку опонентів. Натомість односторонній вихід Росії з договору 1990 р. щодо обмеження звичайних озброєнь у Європі, військові маневри й посилення російських збройних сил поблизу кордонів країн-членів НАТО, демонстративне розгортання армійського угруповання в Арктиці мали значно серйозніші наслідки. У відповідь Північноатлантичний альянс збільшив контингент своїх сил у Європі й провів військові навчання, розглядаючи Росію як імовірного противника.

Періодично ускладнюються також американо-китайські відносини. Китай у XXI ст. прагне стати світовим лідером і зазіхає на роль США в міжнародних відносинах. Зміцнюються позиції КНР у Південнокитайському морі. Незважаючи на санкції ООН, застосовані до Північної Кореї щодо її ядерної програми, Китай активно торгує з КНДР, оскільки це відповідає його інтересам. Також Китай послідовно нарощує військовий потенціал.

с. Талиш у Нагірному Карабасі. 2016 р.

Напруженими залишаються відносини між Північною (КНДР) і Південною Кореєю (РК). Збройні зіткнення між двома країнами неодноразово загрожували масштабним воєнним конфліктом на півострові. У 2018 р. у результаті зустрічей лідера КНДР Кім Чен Ін та президента Південної Кореї Мун Чже Ін з'явилася надія на поліпшення відносин між двома державами й установами миру на Корейському півострові.

Дестабілізуючим чинником у Європі було поновлення у 2016 р. збройного конфлікту між Вірменією (союзником Росії) та Азербайджаном (союзником Туреччини) у Нагірному Карабасі — невизнаному світом анклаві всередині Азербайджану з переважанням у ньому вірменського населення.

У 1994 р. між учасниками конфлікту було підписано перемир'я. До квітня 2016 р. активні бойові дії не поновлювалися.

Після початку конфлікту у 2016 р. Вірменія та Азербайджан повідомили про десятки вбитих і поранених, обмінялися звинуваченнями у використанні важкого озброєння, танків та артилерії, а також країни звинуватили одна одну в початку бойових дій. Генеральний секретар ООН, глава зовнішньої політики ЄС, державний секретар США закликали обидві країни дотримуватися режиму незастосування зброї.

Після майже тижневих бойових дій Азербайджан і підтримувана Вірменією невизнана «Нагірно-Карабаська Республіка» домовилися про перемир'я.

Свідчення

- У чому, на Вашу думку, полягає позиція України: у підтриманні однієї зі сторін конфлікту (якої саме?) чи у виваженому ставленні до обох країн? Аргументуйте Вашу оцінку формулюваннями з наведеного документа.

«Закликаємо сторони конфлікту та міжнародне співтовариство... докласти максимум зусиль для негайного припинення воєнних дій, деескалації ситуації та продовження пошуку шляхів мирного врегулювання конфлікту на основі загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права. ...Українська сторона прагне довготривалого політичного врегулювання нагірнокарабаського конфлікту на основі дотримання суверенітету та територіальної цілісності Азербайджанської Республіки в межах її міжнародно визнаних кордонів».

Коментар МЗС України у зв'язку із загостренням нагірно-карабаського конфлікту від 5 квітня 2016 р. (<http://mfa.gov.ua/ua/press-center/comments/5440-the-ministry-of-foreign-affairs-of-ukraine-comment-on-the-aggravation-of-nagorno-karabakh-conflict>)

3. Від біполярного до багатополосного світу

У XIX та XX ст. світ був однополярним, у якому панувала спочатку Велика Британія, а потім США. Тому ці століття ще називають відповідно «британським» і «американським». Після завершення Другої світової війни й до розпаду СРСР і радянського блоку світ був біполярним (двополюсним): домінували Сполучені Штати Америки та Радянський Союз.

Певний час після краху СРСР і «світової системи соціалізму» існувало якщо не політичне, то економічне й культурне переважання колективного Заходу на чолі зі США. Саме цю ситуацію охарактеризували як однополюсний світ. США намагалися за допомогою різних способів підтвердити свій статус світового лідера. Наприклад, у 1991 р. США взяли участь у іраксько-кувейтській війні й витіснили з країни війська іракського диктатора Саддама Хусейна.

Наприкінці XX — на початку XXI ст. за президенства Б. Клінтона, а потім Дж. Буша США проводили дуже активну зовнішню політику. Під тими чи іншими приводами США активно втручались у міжнародні справи, демонструючи намір залишатися провідним гравцем на світовій політичній арені.

Свічення

- Чи погоджуєтеся Ви з думкою американського президента, що поширення демократії у світі є запорукою стабільності й миру? Аргументуйте Вашу точку зору з цього питання.

«Найкраща стратегія для гарантування нашої безпеки й збереження миру — розвиток демократії в усьому світі. Демократії не нападають одна на одну. Краще бути торговими партнерами й вирішувати проблеми дипломатичним шляхом, ніж воювати один з одним. Ось чому ми підтримали демократичні реформи в... країнах Східного блоку. У нашій країні дехто стверджує, що після закінчення "холодної війни", Америка відвернеться від решти світу. Багато хто у світі побоюється, що ми зробимо саме так. Але я, обійнявши цю посаду, обіцяв гарантувати безпеку нашої країни, підтримувати нашу участь у міжнародних справах».

З виступу президента США Білла Клінтона (1994) (US Policy & Texts. — 1994. — January, 26)

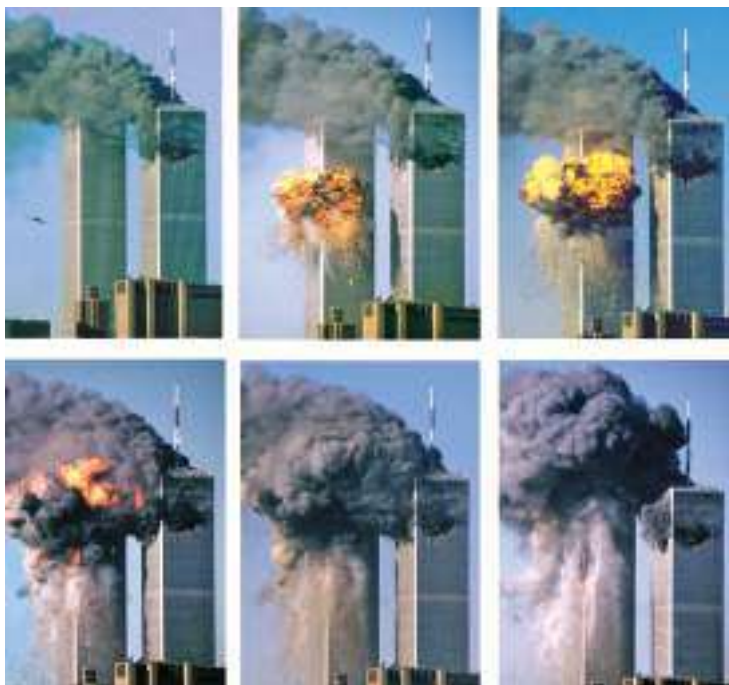
У середині 90-х років XX ст. США направили війська в Гаїті для недопущення там громадянської війни. Того ж року американські військові були виведені із Сомалі, де виконували подвійну місію: намагалися врятувати населення від голоду та приборкати тамтешні антиурядові збройні формування. З другим завданням вони так і не зуміли впоратися.

У 1999 р. авіація НАТО під керівництвом США впродовж понад двох місяців завдала бомбових ударів по Югославії, щоб змусити керівництво країни припинити етнічні чистки в населеній переважно албанцями провінції Косово. Нині на території колишньої Югославії існує шість незалежних держав.

Американський уряд сприяв успішним мирним переговорам між Палестиною та Ізраїлем на Близькому Сході. Позитивно позначилося на міжнародній ситуації відновлення американо-в'єтнамських дипломатичних відносин, а також програма з промовистою назвою «Партнерство заради миру», до якої в 1994 р. першою з пострадянських країн приєдналась Україна.

Десятиліття, коли США насолоджувалися своїм домінуванням і невразливістю, завершилося 11 вересня 2001 р., коли захоплені терористами-смертниками пасажирські літаки зруйнували вежі Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку. Того дня загинули майже 3 тис. осіб. США звинуватили в терористичних атаках міжнародну ісламістську організацію «Аль-Каїда» і персонально її лідера — саудівського мільйонера Усаму бен Ладена.

Після 11 вересня 2001 р. зовнішня політика США ґрунтувалася на новій «доктрині Буша»: завдання випереджувальних ударів та односторонні дії США

Атака терористів
11 вересня 2001 р.
в США

в інтересах безпеки без погодження воєнних акцій з міжнародним співтовариством. За інформацією американських спецслужб, керівник «Аль-Каїди» переховувався в Афганістані. США вторглися в цю країну, проте У. бен Ладена не знайшли.

Навесні 2003 р. США вторглися в Ірак. Приводом для воєнної операції стала інформація про наявність у режиму С. Хусейна зброї масового знищення. Воєнна операція в Іраку не була успішною й лише завдала шкоди репутації США й іміджу президента Дж. Буша. Чимало союзників США відмовилися від участі в цій війні, а багатьма країнами світу прокотилася хвиля протестів проти американської політики в Іраку. З'ясувалося, що США не мали доказів наявності в Іраку зброї масового знищення та зв'язків С. Хусейна з «Аль-Каїдою». Згодом його взяли в полон і стратили за вироком іракського суду.

Свідчення

- Чи поділяєте Ви точку зору, згідно з якою вторгнення в Ірак було виправданим і необхідним, незалежно від того, чи була в С. Хусейна ядерна зброя, чи не було? Поясніть Ваше ставлення до проблеми.

«Пан Буш зазначає, що одна з двох його головних «невдач в Іраку» полягала в тому, що не було знайдено зброю масового знищення. Йому й досі через це ніяково. Я запитав, чому... він прагнув знищити Саддама... «Світ став кращим і безпечнішим без С. Хусейна при владі. Але так багато уваги було прикуто до зброї масового знищення, що нездатність знайти її значно ускладнила завдання переконати американський народ у її існуванні». «Доктрина Буша» ґрунтувалася на тому, що «скоюється злочин»».

З інтерв'ю американського журналіста Кімберлі А. Страссела з президентом США Джорджем Бушем з нагоди опублікування в листопаді 2010 р. його мемуарів (The Wall Street Journal. — 2010. — November, 10)

У XXI ст. світ стає **багатополюсним**. Європейський Союз — один з центрів багатополюсного світу, що вибудовується. Після розпаду СРСР, об'єднання Німеччини та вступу до ЄС більшості східноєвропейських держав Європейський Союз претендує на роль самостійного гравця на міжнародній політичній арені. Посилює європейські амбіції зовнішньополітичний курс президента США Д. Трампа на самоусунення США від участі у важливих міжнародних програмах і процесах. Наприклад, Д. Трамп оголосив про намір США вийти з Паризької угоди 2015 р. про клімат, а також заявив європейським країнам, що вони мають надавати більше коштів НАТО. За таких обставин Західна Європа дедалі самостійніше діє на міжнародній арені, зберігаючи союзницькі відносини із США.

Ще одним центром багатополюсного світу є Китай. КНР досягла такого рівня військово-технологічного розвитку, що може протистояти будь-якому супротивникові. Країна має достатній потенціал для здійснення контролю й успішного ведення бойових дій не тільки в морських акваторіях, що прилягають до китайського узбережжя, а й у тих районах Тихого океану, де донедавна домінував військовий флот США.

Отже, у другому десятилітті XXI ст. продовжується процес формування багатополюсного світу. Дедалі активніше до цього процесу долучаються країни, які раніше не були впливовими гравцями на міжнародній арені (наприклад, Індія, Бразилія, держави Південної Африки). У разі посилення їхньої економічної та військової потужності навколо них будуть гуртуватися сусідні країни, формуватимуться союзницькі відносини з трьома нинішніми центрами багатополюсного світу.

Улітку 2018 р. в Сингапурі відбулася перша в історії двох країн зустріч президента США Д. Трампа та керівника КНДР Кім Чен Ина, у результаті якої було підписано спільний документ, що зобов'язав Північну Корею ліквідувати її ядерний арсенал. Після цього США пообіцяли зняти з КНДР санкції та надати їй фінансово-економічну допомогу.

Після зустрічі між країнами продовжилися складні дипломатичні переговори з метою ліквідації всієї ядерної зброї на Корейському півострові.

Д. Трамп і Кім Чен Ин підписують декларацію за результатами зустрічі у Сингапурі. 2018 р.

Відеосюжет про зустріч лідерів США та Північної Кореї в м. Ханой (В'єтнам) (2019) <https://youtu.be/vLGKDuCoy74>

У 2019 р. розпочалася гостра соціально-економічна криза у Венесуелі (Південна Америка). Неконтрольована інфляція, відсутність товарів першої необхідності, нестача ліків призвели до того, що громадяни Венесуели почали масово залишати країну. Опозиція організувала потужний рух проти президента-

Словник

Багатополюсний світ — геополітична структура світу, за якої існує декілька центрів політичного й економічного впливу; світ, заснований на рівноправній співпраці, а не на протистоянні блоків держав.

популіста й проголосила тимчасовим главою держави свого лідера. У відповідь влада застосувала силу, що призвело до численних жертв. США та чимало інших країн висловили свою підтримку опозиції.

Свідчення

- Ознайомтеся з оприлюдненим зовнішньополітичним відомством України висновком щодо подій у Венесуелі. Як Ви оцінюєте позицію нашої держави щодо кризи в цій країні?

«Підтримуємо венесуельський народ у його прагненні до відновлення демократії та конституційного ладу в країні... Залякування й перешкоджання діяльності парламенту, а також насильство проти учасників мирних демонстрацій, мають бути припинені. Україна разом з іншими демократичними країнами підтримуватиме дії, спрямовані на відновлення демократії, верховенства права та конституційного ладу у Венесуелі».

З офіційного сайту Міністерства закордонних справ України (<https://mfa.gov.ua/ua/press-center/briefing/1310-vidpovidy-rechnici-mzs-ukrajini-shhodo-zagostrennya-politichnoji-krizi-u-venesujeli>)

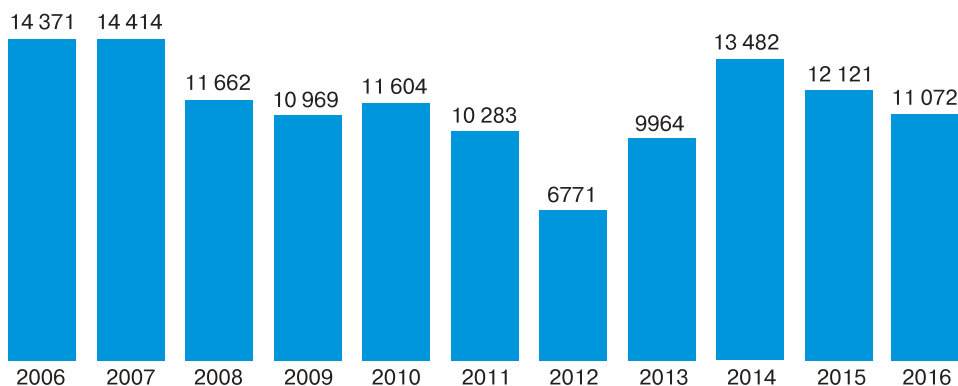
4. Проблема міжнародного тероризму

У другій половині ХХ ст. перед людством постала проблема **міжнародного тероризму**, яка є своєрідним цивілізаційним випробуванням.

У нинішньому столітті проблема загострилася ще більше: за перші 15 років ХХІ ст. кількість терористичних нападів у світі зросла на 550 %.

- Проаналізуйте наведені в діаграмах статистичні показники щодо кількості терористичних актів та їхніх жертв і зробіть загальний висновок про масштаби міжнародного тероризму.

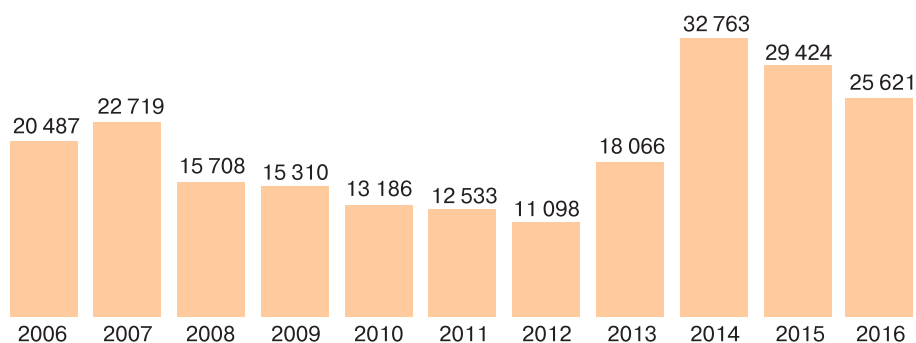
Кількість терористичних актів (2006–2016)

Словник

Міжнародний тероризм — злочинні дії в міжнародному масштабі окремих осіб чи організацій, спрямовані на досягнення певних (зазвичай політичних) цілей за допомогою терористичних актів; суспільно небезпечні в міжнародному масштабі діяння, результатом яких є загибель людей, ослаблення міжнародних контактів між державами, організаціями й людьми.

Кількість жертв терористичних атак (2006–2016)

Для сучасного тероризму не існує кордонів, він не має національності, його жертвою може стати будь-хто. У січні 2015 р. до редакції сатиричного журналу «Шарлі ебдо» в Парижі ввірвалися озброєні члени терористичного угруповання «Аль-Каїда». 12 людей загинуло, ще декількох було поранено. Вважають, що напад був помстою радикальних ісламістів за карикатури журналу на пророка Магомета. Через декілька днів нападники були знешкоджені французькими спецслужбами. Марш єдності в Парижі, у якому взяли участь майже мільйон осіб, зокрема 30 світових лідерів, став символом засудження світовою спільнотою тероризму.

Восени 2015 р. в Парижі було здійснено відразу декілька жорстоких терористичних атак, відповідальність за які взяли на себе бойовики ІДІЛ. Напади відбулись одночасно по всьому місту, зокрема поблизу стадіону, на якому в цей час проходив міжнародний футбольний матч.

Ще жорстокішим виявився терористичний акт у театрі «Батаклан» у листопаді 2015 р. Від рук терористів загинули 130 осіб, ще понад 350 зазнали поранень. Декілька терористів підірвали на собі «пояси смертників». Спецпідрозділи поліції швидко виявили й знешкодили терористів.

Квіти й лампадки біля посольства Франції в Україні. 13 листопада 2015 р.

Свідчення

- Як Ви можете охарактеризувати стан людини, котра стала об'єктом терористичної атаки? Якими можуть бути наслідки пережитого людиною стресу?

«Це був звичайний вечір, п'ятниця, рок-концерт. Атмосфера була така приємна, усі танцювали й усміхалися. ...Коли чоловік зайшов через центральний вхід і почав стріляти, ми наївно подумали, що це — частина шоу. Це була не терористична атака, а бійня. ...Мені неймовірно пощастило — я вижила, але багатьох людей загинуло. Вони хотіли, як і я, відпочити того вечора, але їх розстріляли».

Ізабель Боудері, свідок подій (<https://www.facebook.com/isobel.bowdery/posts/10153885280769893>)

Світ був шокований. У європейській політиці дедалі гучніше почали лунати заклики до більш прискіпливого ставлення до переселенців з Близького Сходу, аж до закриття кордонів усередині Євросоюзу. Наприкінці березня 2016 р. прогрімлі три вибухи в Брюсселі (Бельгія), які забрали життя понад 300 людей, ще майже 50 зазнали поранень. Відповідальність за теракти й цього разу взяла на себе «Ісламська держава».

Терористичні напади в Європі в останні роки загострили питання безпеки в країнах континенту й інших регіонах світу. Особливо небезпечний міжнародний тероризм ще й тому, що він загрожує світовому правопорядку й міжнародним відносинам.

Отже, для боротьби проти тероризму належить створити глобальну систему попередження терактів, яка включала б посилення контролю на кордонах, упорядкування правил продажу та придбання громадянами автоматичної зброї, ускладнення транспортування зброї між країнами ЄС та інші заходи безпеки.

Основні події

2001 р. — терористична атака на США.

2008 р. — агресія Росії проти Грузії; російсько-грузинська війна.

Запитання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «нове політичне мислення», «багатополюсний світ», «міжнародний тероризм».
2. Якими, на Вашу думку, були причини появи «нового політичного мислення»? Як вплинуло «нове політичне мислення» на міжнародні відносини наприкінці ХХ ст.?
3. Чи вважаєте Ви закономірним перетворення світу з біполярного на багатополюсний? Аргументуйте Вашу точку зору.
4. У чому, на Вашу думку, причини проявів «холодної війни» на межі ХХ–ХХІ ст.?
5. Які події наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. свідчать про те, що «холодна війна», яка нібито завершилася, періодично нагадує про себе?
6. Які загрози спричиняє міжнародний тероризм? Запропонуйте заходи, які, на Вашу думку, могли б ефективно запобігти міжнародному тероризму.

§ 21. Агресія Росії проти України (2014). Російсько-українська війна¹

1. Причини російського вторгнення в Україну

Українська Революція гідності (листопад 2013 р. — лютий 2014 р.) була вороже зустрінута керівництвом Росії. Формально визнаючи факт існування незалежної України, російські керівники вважали її сферою своїх імперських інтересів. Події на Майдані засвідчили, що громадянське суспільство в Україні прагне членства країни в Європейському Союзі та НАТО, тобто звільнення від

¹ Доцільно вивчати інтегровано з аналогічною темою в курсі історії України.

впливу Росії. Це руйнувало плани російських керівників щодо відновлення імперії.

На той випадок, якщо не вдасться досягнути своїх цілей за допомогою запровадження в Україні проросійського режиму, економічного тиску та поширення ідей про «єдиний розділений народ», задалегідь готувалася збройна агресія. Гарантами безпеки України — єдиної держави у світі, яка добровільно позбулася ядерної зброї, її територіальної цілісності та недоторканності кордонів, — були Росія, США та Велика Британія. У Росії сподівалися, що великі держави не стануть на захист України, а обмежаться резолюціями й умовляннями, як це було під час російської агресії проти Грузії у 2008 р.

2. Підготовка Росії до війни проти України

Планомірна підготовка до війни проти нашої держави здійснювалась упродовж усіх років після відновлення Україною державної незалежності.

1991–2009 рр.

- Залежність української економіки від Росії.
- Пропагування в Україні ідей «руського світу» через проросійських політиків та організації, засоби масової інформації, соціальні мережі в Інтернеті та ін.
- Поширення в російському суспільстві думки про можливість і навіть неминучість у майбутньому війни проти України.
- Пропагування в Україні ідей сепаратизму, регіональної «ідентичності»; створення й фінансування відповідних організацій.
- Використання базованого в Криму російського Чорноморського флоту (у 2010 р. термін його перебування був продовжений до 2042 р.) як засобу дестабілізації в потрібний час ситуації на півострові та в Україні загалом.

2010 р. — літо 2013 р.

- Установлення російського контролю над сферою зв'язку й телекомунікацій, паливно-енергетичним комплексом, частиною банківського сектора України.
- Ослаблення Збройних сил України й оборонної промисловості: чисельність війська скорочувалася, військові навчання згорталися, армія не переоснащувалася.
- Суспільству нав'язувалася думка, що Україні армія не потрібна, оскільки, мовляв, немає зовнішніх ворогів.
- Проникнення російської агентури до керівних ланок Міністерства оборони, Генерального штабу, Служби безпеки України.

Літо 2013 р. — лютий 2014 р.

- Збільшення чисельності російських військ на південно-східному кордоні України.
- Активізація російської розвідувальної авіації в прикордонних районах України.
- Посилення радіоелектронної розвідки проти України.
- Створення в Криму незаконних воєнізованих загонів «самооборони», наповнення півострова агентурою російських спецслужб, військовими підрозділами та російськими бойовиками, які, маскуючись під місцеве населення, мали дестабілізувати ситуацію й загрожувати українським військовим частинам.

3. Початок російської агресії. Уторгнення Росії до Криму

Початок і перший етап російської агресії був спрямований на окупацію Автономної Республіки Крим і м. Севастополя. Напад Росії на Україну без оголошення війни відбувся 20 лютого 2014 р. у районі Керченської протоки. Росія застосувала різноманітні методи ведення війни: дії російських військовослужбовців і керованих ними колаборантів, російських ЗМІ та дипломатії. Ці методи отримали назву «гібридна війна». Бойові дії проводилися або підрозділами регулярної російської армії, що приховували свою належність, або маскувалися під місцеву «самооборону» чи загони проросійських «сепаратистів».

Водночас заслані на українську територію агенти російських спецслужб і диверсійні групи організовували демонстрації, захоплювали громадські адміністративні будівлі й поліцейські дільниці, імітуючи, що це зроблено місцевими «сепаратистами», незадоволеними новим керівництвом України. Водночас до кордону підходили додаткові підрозділи російської армії, артилерія й танки для утримання в постійному напруженні українських прикордонників і підрозділів Збройних сил України. Усе це супроводжувалося скоординованою дипломатичною, економічною та інформаційною кампанією як в Україні, так і за кордоном.

23 лютого в Севастополі відбувся проросійський мітинг, на якому закликали не перераховувати до загальнодержавної скарбниці податки, а міським головою проголосили громадянина Росії. Також було заявлено, що місто не визнає останніх рішень Верховної Ради України та вважає революційні події на Майдані «державним переворотом». Над міськрадою було піднято російський прапор. Через три дні епіцентр подій перемістився до столиці автономії. У Сімферополі одночасно відбувалися два мітинги: проросійський та мітинг кримських татар та інших патріотичних сил. Меджліс кримськотатарського народу організував мітинг у середмісті, щоб заблокувати будівлю Верховної Ради АРК. Між учасниками двох мітингів спалахнув конфлікт, у результаті якого були поранені й травмовані три десятки людей.

Після появи інформації, що через відсутність кворуму сесія не відбудеться, мітинг захисників України розійшовся. У ніч на 27 лютого будівлю Верховної Ради й уряду Криму захопили приблизно 120 автоматників без розпізнавальних знаків — так звані «зелені чоловічки». Над будівлю підняли російський прапор, а біля входу з'явилися барикади. Того ж дня блокпости на Перекопському перешийку й на півострові Чонгар, які контролювали рух між Кримським півостровом і Херсонською областю, зайняли силовики кримського «Беркуту», які втекли з Києва до Криму й перейшли на сторону Росії. До вечора 28 лютого в

Мітинг на підтримку територіальної цілісності України. м. Сімферополь, 26 лютого 2014 р.

Російські окупанти в українському Криму. 2014 р.

захопленій російськими військами будівлі Верховної Ради АРК був розіграний фарс зі створенням місцевого «уряду».

Починаючи з 1 березня після того як Рада Федерації «дозволила» президенту Росії ввести війська на територію України, розпочалося блокування й захоплення українських військових баз на півострові, адміністративних будівель, аеропортів, перевалів, мостів, транспортних магістралей та інших стратегічно важливих об'єктів. Одними з перших окупанти захопили українські об'єкти зв'язку та телекомунікацій. На початку березня 2014 р. на півострові було вимкнено українське телебачення й зупинено міжміське та приміське автобусне сполучення, паралізовано роботу Керченської поромної переправи.

Угоди, які порушила Росія, здійснивши агресію проти України

Україно-російські двосторонні угоди	Міжнародні угоди
<ul style="list-style-type: none"> • Угода між Україною та РФ про параметри поділу Чорноморського флоту (1997); • Договір між Україною та РФ про україно-російський державний кордон (2003); • Угода між Україною та РФ з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України (2010). 	<ul style="list-style-type: none"> • Статут ООН; • Паризька хартія для нової Європи (1990); • Хартія Європейської безпеки (1999); • Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (2004); • Лісабонський документ (2006); • Пам'ятна декларація саміту ОБСЄ (2010) у м. Астані.

Відеосюжет «Агресія проти України. Епізод 1. «Анексія Криму»»
(укр.): <https://youtu.be/6onZgw0zH-M>

У процесі інтервенції в Криму Росія шантажувала світове співтовариство заявами про готовність застосувати ядерну зброю в разі втручання країн Заходу. Пізніше російський президент, який спочатку не визнавав, що загарбання Криму здійснюють російські регулярні війська, зізнався, що особисто керував військовою операцією, під час якої російські морські піхотинці та частини спеціального призначення заблокували українські військові частини на півострові.

Присагайте

- Що таке колабораціонізм?

Багато жителів півострова (а згодом і окремих районів Донецької та Луганської областей), як і в роки Другої світової війни, виявилися заручниками ситуації й вимушено залишилися на тимчасово окупованій росіянами території.

Прикладом патріотизму й вірності військовій присязі стали події наприкінці березня 2014 р., коли в Севастопольській академії військово-морських сил ім. П. С. Нахімова окупанти замінювали український прапор на російський. 20 курсантів вийшли зі строю та заспівали Гімн України, після чого віддали честь і залишили плац. На початку квітня разом з військовослужбовцями, які залишилися вірними присязі Україні, більше сотні курсантів передислокувалися з окупованого росіянами Криму до Одеси, де продовжили навчання в морській академії на спеціально створеному факультеті військово-морських сил.

Вірність присязі продемонстрували також українські військові моряки й пілоти, які зуміли перебазуватися на материк разом з бойовою технікою.

Свідчення

«Нас вишикували й сказали, що ті хлопці, які хочуть залишитися, складати-муть російську присягу. ...Я навіть не дослухав, що вони пропонували, одразу вийшов, а зі мною багато хлопців. ...У нас одна Батьківщина — Україна, ми про Росію навіть не думали».

Андрій Гладун, учасник події (<http://www.radiosvoboda.org/content/article/27635910.html>)

Згадайте

- У яких умовах у 1938 р. в окупованій Німеччиною Австрії був проведений «референдум» про аншлюс?
- Які результати «референдуму» оголосили окупанти та як Гітлер їх використав? Порівняйте події в Австрії з розіграним російськими окупантами фарсом з «референдумом» у Криму.

Упродовж березня 2014 р. Кримський півострів був окупований російськими військами, під дулами їхніх автоматів був проведений псевдореферендум про «возз'єднання» з Росією. ООН, СНД, ЄС та ОБСЄ не направляли офіційних спостерігачів на референдум. Кримські татари — корінний народ півострова — бойкотували цей фарс. Уже наступного дня російські окупанти заявили: майже 97 % учасників «референдуму» висловилися за «возз'єднання». Ще через день, 18 березня 2014 р., загарбники підписали з призначеною ними «владою» Криму «договір» про «входження» півострова до складу Росії.

Свідчення

- Охарактеризуйте міжнародно-правові наслідки резолюції ОБСЄ щодо «референдуму» в окупованому Криму.

«Проведений у Криму... референдум є нелегітимним і незаконним актом, результати якого не мають жодної юридичної сили. ...Дії, які включають воєнну агресію й різні форми примусу, спрямовані на утиск властивих суверенітету України прав на угоду інтересам Російської Федерації, є неспровокованими й заснованими на абсолютно безпідставних припущеннях і приводах».

З резолюції Парламентської Асамблеї ОБСЄ від 1 липня 2014 р. (<http://www.unian.ua/politics/934794-obse-pryamo-zvinuvatilarosiyu-v-okupatsiji-krimu-rezolyutsiya.html>)

Незважаючи на чисельну перевагу російських військових, психологічний тиск і блокування військових частин, окремі підрозділи Збройних сил України мужньо тримали оборону й залишили півострів тільки після отримання 24 березня 2014 р. відповідного наказу. Під час окупації Криму від куль агресорів загинув один український військовий та один був поранений. Викраденого окупантами та місцевими колаборантами кримського татарина Решата Аметова

було закатовано, декілька кримських татар вважаються зниклими безвісти. За мирний протест проти окупації півострова судами Росії були засуджені громадяни України О. Сенцов, О. Кольченко, А. Чийгоз (звільнений у 2017 р.), М. Дегерменджі, А. Асанов та ін. За різними даними, з півострова виїхало від 25 до 35 тис. громадян України, серед яких чимало кримських татар. Майже 4 тис. жителів Криму відмовилися прийняти російське громадянство.

Свічення

«У серпні ми зіткнулися з тим, що в кримськотатарській школі години української мови були скорочені. І я задумалася: що мені робити в Криму. ...Дедалі частіше почали стикатися з тим, що таким, як я, бракує повітря — вільного, українського. Виїжджаєш за межі Криму — і таке ж повітря сприймається зовсім інакше, набагато вільнішим».

Альме Емірсале, переселенка з Криму (<http://www.radiosvoboda.mobi/a/27640118.html>)

Міжнародне співтовариство засудило воєнну інтервенцію Росії на території України. Держави «великої вісімки» призупинили членство Росії в цій організації, а Сполучені Штати Америки, Велика Британія та Франція припинили з країною-агресором військове співробітництво. Генеральний секретар ООН закликав до поваги суверенітету й територіальної цілісності України.

Західні держави призупинили переговори про пом'якшення візового режиму Європейського Союзу з Росією, запровадили персональні санкції щодо російських чиновників і приватних осіб. У середині березня 2014 р. після псевдореферендуму до санкцій приєдналися Японія, Австралія, Канада та навіть Нова Зеландія; США та ЄС розширили свої «чорні списки».

Проте реакція світової громадськості та дипломатичні зусилля не дали бажаного результату. Майже всі країни-члени ООН підтримали в середині березня 2014 р. запропоновану США резолюцію Ради Безпеки ООН щодо виведення російських військ з території Кримського півострова та припинення агресії, однак резолюція була заблокована Росією. Показово, що воєнну інтервенцію Росії проти України підтримали лише диктаторські режими декількох країн.

Свічення

- *Який, на Вашу думку, вплив може справити Кримська декларація США («декларация Помпео») на справу звільнення півострова від окупації Росією?*

«Росія, уторгнувшись в Україну й анексувавши Крим у 2014 р., намагалася скасувати основоположний міжнародний принцип, якого дотримуються демократичні держави: жодна країна не може застосувати силу й змінити кордони іншої.

...Сполучені Штати Америки знову підтверджують свою політику щодо відмови визнання вимог Кремля з установами суверенітету над територією, захопленою силою всупереч міжнародному праву. Спільно із союзниками, партнерами та міжнародним співтовариством Сполучені Штати Америки відхиляють спробу Росії анексувати Крим і зобов'язують підтримувати цю політику до відновлення територіальної цілісності України. Сполучені Штати

Америку закликають Росію поважати принципи, про дотримання яких вона давно заявляє, і завершити окупацію Криму. ...Своїми діями Росія продемонструвала поведінку, не гідну великої держави й обрала шлях ізоляції від міжнародної спільноти».

Кримська декларація Державного департаменту США («декларация Помпео») від 25 липня 2018 р. (<https://www.state.gov/secretary/remarks/2018/07/284508.htm#.W1jE7C8dcU1.twitter>)

4. Другий етап інтервенції: війна на частині території Донецької та Луганської областей

Після окупації Криму подальші дії Росії засвідчили, що не півострів був метою її агресії, а відторгнення від України всіх південно-східних областей. За задумом агресорів це мало, зрештою, призвести до ліквідації України як незалежної держави. У російській пресі й на телебаченні розпочалася масова інформаційна кампанія про «переворот», «київську хунту» і про «порятунок російськомовних співвітчизників від бандерівців». Починаючи з 1 березня 2014 р. під гаслами «приєднання» півдня та сходу України до Росії розпочалася «російська весна»: масово з'являлися завезені з Росії озброєні люди у формі без розпізнавальних знаків, під керівництвом російських спецслужб проводилися мітинги, на яких лунали заклики до відокремлення від України. Спеціально підготовлені штурмові групи, очолювані російськими офіцерами, спробували захопити адміністративні будівлі в Харківській, Луганській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській, Одеській та Дніпропетровській областях. Були захоплені будівлі обласних державних адміністрацій у Донецьку, Луганську й Харкові, управління СБУ в Донецьку та Луганську. Найкривавіша сутичка сталася на початку травня в Одесі, коли загинуло майже півсотні людей.

Під приводом навчань до східного кордону з Україною росіяни почали стягувати війська (переважно десантно-штурмові підрозділи, а також бронетранспортери, артилерійські системи, пускові установки, бойову авіацію), безпілотники та бойові літаки неодноразово порушували український повітряний простір.

Свідчення

«Починаючи з квітня 2014 р. озброєні бойовики, які підтримують самопроголошені «Донецьку народну республіку» і «Луганську народну республіку», захопили сотні мирних жителів, переслідували ймовірних опонентів, зокрема журналістів, проукраїнських політичних активістів, релігійних діячів і подеколи членів їхніх родин».

З доповіді Міжнародної правозахисної організації «Human Rights Watch» (<https://www.hrw.org/world-report/2015/country-chapters/ukraine>)

У південних і східних областях України побільшало російських диверсантів, серед населення поширювалась ідея проголошення на цих землях «Новоросії». Було створено терористичні організації «Луганська народна республіка» і «Донецька народна республіка», які мали реалізувати цей план. На територію Донецької та Луганської областей проникли російські розвідувально-диверсійні групи, бойовики з російського «козацтва» і найманці. У відповідь, 14 квітня 2014 р., керівництво України оголосило про початок антитерористичної операції (АТО). У квітні 2018 р. Антитерористична операція була переформатована в Операцію об'єднаних сил (ООС).

На початку травня за кримським сценарієм були проведені псевдореферендуми про відокремлення деяких районів Донецької та Луганської областей від України. У багатьох населених пунктах відбувалися захоплення адміністративних будівель, збройні напади на частини ЗСУ. Зокрема, під Волновахою росіяни та колаборанти напали на блокпост сил АТО.

Мешканці Маріуполя будують окопи.
Серпень 2014 р.

У червні було збито літак Іл-76 над Луганськом, унаслідок чого загинули 49 українських військових. У червні–липні продовжувались артилерійські та реактивні обстріли росіянами українських позицій, відбиття нападів регулярних російських підрозділів, найманців і колаборантів.

Переломним моментом у міжнародній підтримці України стало збиття в середині липня 2014 р. поблизу м. Тореза Донецької області російським зенітно-ракетним комплексом пасажирського літака «Боїнг-777» авіакомпанії «Малайзійські авіалінії» (рейс МН17). Загинули 283 пасажирів та 15 членів екіпажу. Світова спільнота рішуче засудила російського президента В. Путіна; Державний департамент США звинуватив Росію в авіакатастрофі, а прокурор Нідерландів розпочав розслідування. Питання про обставини трагедії та її винуватців неодноразово розглядалося в ООН, однак Росія щоразу накладала вето на резолюцію про створення Міжнародного трибуналу з розслідування цього міжнародного злочину.

Однією з найдраматичніших подій війни став Іловайський котел. Упродовж серпня 2014 р. українські війська вели бої південніше від Дебальцевого й вийшли на південні підступи до Донецька в районі Іловайська.

Після двотижневих боїв українські війська 29–30 серпня почали відходити з цього району й наразилися на регулярні російські війська, які розстріляли їх із задалегідь підготовлених позицій. В Іловайському котлі загинули сотні українських військовослужбовців. За інформацією Управління Верховного комісара ООН з прав людини, багато українських бійців, які потрапили в полон, були замордовані.

Символом стійкості українців стала оборона Донецького аеропорту, яка тривала 242 дні: з 26 травня 2014 р. до 22 січня 2015 р. Українські вояки, яких назвали «кіборгами», успішно відбивали спроби штурму аеропорту.

Оборонці Донецького аеропорту.
2014 р.

Диспетчерська вежа — символ оборони Донецького аеропорту під ворожим обстрілом.
2014 р.

Завершальна фаза бойових дій в аеропорту розпочалася 15 січня 2015 р. Того дня танковими залпами та вогнем ворожої артилерії була вщент зруйнована диспетчерська вежа аеропорту — символ його оборони. У ніч на 22 січня під час короткого перемир'я для вивезення вбитих і поранених ворожі сапери таємно замінували будівлю й підірвали її. Під бетонними уламками загинуло й було тяжко поранено багато українських бійців. Українські військові відійшли до інших будівель і навколишніх населених пунктів, де продовжують утримувати позиції.

Відеосюжет «242 дні героїчної оборони Донецького аеропорту» (укр.): <https://youtu.be/D5ZFrWmAks4>

Після початку російської агресії виник волонтерський рух. Волонтери забезпечували армію та добровольчі батальйони всім необхідним для оборони країни. Українські волонтери допомогли врятувати життя багатьох військових і цивільних. Завдяки героїзму військовослужбовців, добровольців і цивільних громадян плани Росії щодо загарбання південних і східних областей України були зруйновані.

Відеосюжет телеканалу ORD (Німеччина) про українських волонтерів: <https://youtu.be/I-hptre9VBY>

Діти війни. 2014 р.

З Росії через неконтрольовані Україною ділянки кордону російським військам постачається зброя, з окупованих районів Донецької та Луганської областей вивозиться цінне устаткування.

Починаючи з 2015 р. активізувалася допомога Україні від міжнародних партнерів: проводяться спільні навчання, створюються трастові фонди, передаються зброя та екіпірування. Міжнародні гуманітарні місії надають допомогу цивільному населенню.

Чергове загострення бойових дій на Донбасі спонукало європейських лідерів ініціювати проведення в Мінську — столиці Білорусі — переговорів представників Німеччини, Франції, України та Росії (так звана «нормандська четвірка»¹). Для спостереження за дотриманням режиму припинення вогню й відведенням важкої бойової техніки було залучено ОБСЄ. Проте «мінський процес» та інші дипломатичні зусилля не зупинили російської агресії.

Основні події

Лютий 2014 р. — уторгнення Росії в Україну; початок російсько-української війни.

Березень 2014 р. — окупація Росією Кримського півострова.

17 липня 2014 р. — збиття російським зенітно-ракетним комплексом «Бук» пасажирського лайнера «Боїнг-777» авіакомпанії «Малайзійські авіалінії».

Вересень 2014 р. — масштабне вторгнення регулярних підрозділів російської армії на територію Донецької та Луганської областей.

¹ Назва «нормандська четвірка» походить від назви французької провінції Нормандія, де вперше відбулася зустріч керівників цих чотирьох країн щодо російської агресії на сході України.

Закитання та завдання

1. Які причини російської агресії проти України? Чи можна було, на Вашу думку, уникнути війни з Росією? Обґрунтуйте Вашу точку зору.
2. Які двосторонні й міжнародні договори порушила Російська Федерація, здійснивши агресію проти України?
3. Які обставини призвели до того, що Росія тимчасово окупувала Автономну Республіку Крим і м. Севастополь? Чи була, на Вашу думку, у лютому 2014 р. реальна можливість, застосувавши зброю, відбити напад Росії та захистити Кримський півострів?
4. Створення озброєних терористичних організацій на сході України — це, на Вашу думку, результат внутрішніх українських процесів чи привнесене до України? Обґрунтуйте Вашу точку зору.
5. Як Ви вважаєте, чи отримала Україна від держав, які гарантували їй безпеку, належну та своєчасну підтримку й допомогу після російського вторгнення?
6. Назвіть основні події російсько-української війни. Чому саме ці події Ви вважаєте важливими?

Узагальнення до розділу V

У другій половині XX — на початку XXI ст. важливе місце в сучасному світі й у міжнародних відносинах належить протидії агресії та експансіонізму, повазі до прав людини, забезпеченню соціальної справедливості, захисту довкілля.

Політика протистояння НАТО й ОВД була проявом державного егоїзму двох наддержав. Гонка озброєнь, нарощування військової присутності в різних регіонах планети впродовж усього періоду «холодної війни» ускладнювали відносини між Заходом і Сходом. СРСР і США, ОВД й НАТО неодноразово підходили до межі, за якою «холодна війна» могла перерости в ядерну війну, що призвело б до знищення двох противників і всього живого на планеті.

Унаслідок безперспективності ядерної війни, а також через неспроможність СРСР продовжувати гонку озброєнь поступово відбувся перехід від стану «холодної війни» між Сходом і Заходом до розрядки міжнародної напруженості.

Значно вплинула на міжнародні відносини Гельсинська конференція (Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі) 1975 р. Узгоджені в Гельсинкі принципи міждержавних відносин були спробою унеможливити агресію та розширити співпрацю між державами у сфері економіки, науки, техніки й технологій, охорони навколишнього середовища, а також у гуманітарній сфері.

Вимога щодо дотримання прав людини відіграла важливу роль у знищенні радянського тоталітаризму, була моральною й політичною підтримкою борцям за права людини в СРСР та інших країнах радянського блоку.

В останній чверті XX ст., коли була зруйнована Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин і розпався Радянський Союз, у міжнародних відносинах виникли нові явища, унаслідок яких біполярний світ поступово перетворюється на багатополосний. Основні з них:

- кожна країна, яка в умовах глобалізованого світу розраховує на перспективи розвитку, повинна брати активну участь у міжнародних матеріальних, інформаційних і культурних обмінах;
- на відміну від європоцентристських міжнародних відносин XVIII — першої половини XX ст., у сучасному світі держава втрачає монополію на міжнародні відносини, дедалі помітнішу роль відіграють «народна дипломатія», міжнародні зв'язки;

- в останній третині ХХ ст. — на початку ХХІ ст. відбувається становлення єдиного світового інформаційного простору. Проте розвиток інформаційних технологій вивів *інформаційні війни* на новий, небачений до ХХІ ст., рівень. Удосконалилась інформаційна пропаганда й стало можливим втручання у вибори в інших країнах і політичні процеси в суверенних державах.

У ХХІ ст. світ переживає рецидиви «холодної війни». Війна в Афганістані (2001–2015), війна в Іраку (2003–2011), російсько-грузинська війна (2008), війна в Сирії (розпочалась у 2011 р.), російсько-українська війна (розпочалась у 2014 р.) доводять, що агресивні авторитарні режими продовжують діяти за допомогою терористичних методів часів «холодної війни». Відмова від політики «примирення» агресорів, створення системи колективної безпеки проти експансіонізму, підтримка країн і народів, які стають жертвами агресії, — важливе завдання міжнародної політики й міжнародних відносин у ХХІ ст.

Україна, яка у 2014 р. стала об'єктом неспровокованої агресії Росії, захищає не лише свій суверенітет і територіальну цілісність, а також є захисним щитом для всієї Європи.

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Союзниками у В'єтнамській війні були

А Демократична Республіка В'єтнам, СРСР, Куба
Б Демократична Республіка В'єтнам, Франція, США
В Демократична Республіка В'єтнам, СРСР, Китай
Г Республіка Південний В'єтнам, СРСР, Китай

2. Приводом для розміщення радянських ядерних ракет на Кубі стало

А розміщення американських ядерних ракет у Західній Німеччині
Б збиття над територією СРСР американського розвідувального літака
В розроблення в США плану «обмеженого» ядерного удару по радянських військах у Східній Німеччині (НДР)
Г висадка американського морського десанту на Кубі

3. Період тимчасового покращення відносин між Сполученими Штатами Америки та Радянським Союзом називають

А меритократією
Б розрядкою
В «перебудовою»
Г «новим політичним мисленням»

4. Прочитайте уривок з повідомлення посольства США в Україні.

«Сьогодні виповнилося 10 років з дня, коли війська Росії перейшли міжнародний кордон... намагаючись силою змінити його. Території... досі окуповані Росією. Ми знову закликаємо Росію відвести свої сили на довоєнні позиції, як це було погоджено у 2008 р.».

У документі йдеться про

А Афганістан
Б Грузію
В Сирію
Г Україну

5. Термін «теорія доміно» пов'язаний з політичним діячем
А Дуайтом Ейзенхауером	В Фіделем Кастро
Б Микитой Хрущовим	Г Хо Ші Міном

6. Зображені на ілюстрації події відбулись у

- А 1950–1953 рр.
 Б 1974–1975 рр.
 В 2008–2009 рр.
 Г 2014–2015 рр.

7. «Декларация Помпео» — це

- А декларація про співробітництво між ЄС і НАТО
 Б декларація ООН про нове партнерство в інтересах розвитку Африки
 В декларація про невизнання США російської анексії українського Криму
 Г декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам

8. Президентом, який віддав наказ розпочати виведення американських військ з В'єтнаму, був

А Річард Ніксон	В Джиммі Картер
Б Джеральд Форд	Г Рональд Рейган

9. Основною ідеєю автора малюнка є те, що

- А Радянський Союз сильніший за США
 Б США сильніші за Радянський Союз
 В запорукою збереження миру є гонка озброєнь
 Г балансування на межі ядерної війни загрожує країнам обопільним знищенням

Американська карикатура «Гаразд, пане президенте, давайте поговоримо». 1962 р.

10. Прочитайте уривок з історичного документа.

«Хрущов втрачає Східну Німеччину. Він не може цього допустити. Якщо він втратить Східну Німеччину, то після неї — Польщу й усю Східну Європу. Йому доведеться щось зробити, щоб зупинити потік біженців — можливо, звести мур. І ми не зможемо запобігти цьому. Я можу повести Альянс [НАТО], щоб разом захистити Західний Берлін, але я не можу нічого вдіяти, щоб відкрити Східний Берлін».

Ці слова належать президенту США

А Франкліну Рузвельту	В Джорджу Маршаллу
Б Гаррі Трумену	Г Джону Кеннеді

11. Берлінський мур був збудований

- А Великою Британією
Б НДР

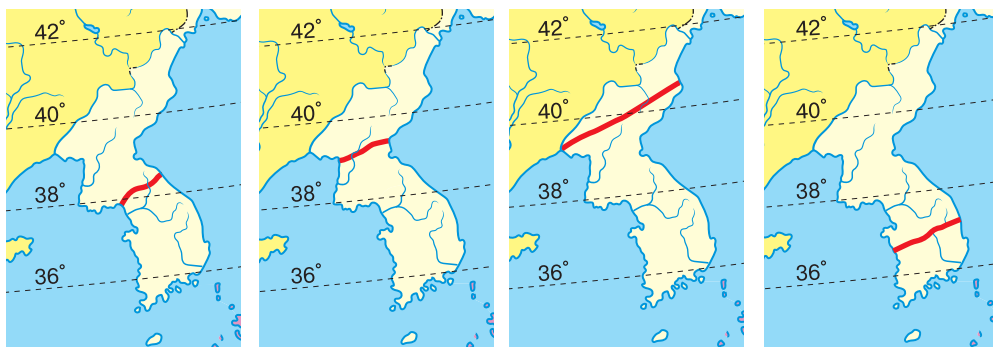
- В ФРН
Г США

12. Берлінський мур було зведено в

- А серпні 1960 р.
Б серпні 1961 р.

- В серпні 1962 р.
Г серпні 1963 р.

13. Правильно позначена лінія розмежування на Корейському півострові після Корейської війни на карті

А

Б

В

Г

14. США заборонили імпорт кубинського цукру, тому що

- А Ф. Кастро хотів націоналізувати американські компанії на Кубі
Б Куба різко підвищила ціну на свій цукор
В Куба відмовилась експортувати цукор до США
Г Куба заборонила експорт американських товарів

15. Радянські війська були введені в 1979 р. до Афганістану, щоб

- А не допустити поширення на країну впливу Іранської революції
Б не допустити поширення ісламського фундаменталізму в регіоні
В не допустити переорієнтації Афганістану на США
Г перетворити Афганістан на сировинний придаток СРСР

16. Установіть відповідність.

<i>Поняття</i>	<i>Визначення</i>
1 анексія	А примусове приєднання, захоплення однією державою території іншої держави; може відбуватися без проведення бойових дій
2 багатополосний світ	Б визнання того, що ядерна війна не може бути засобом досягнення політичних та інших цілей; деідеологізація зовнішньої політики
3 «нове політичне мислення»	В період покращення відносин між США та СРСР
4 розрядка	Г облаштування світу, у якому існує декілька центрів політичного й економічного впливу
	Д інформаційні технології, що мають на меті виведення з ладу процесів управління суспільством

РОЗДІЛ VI

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності. Ви будете:

- *знати* зміст понять «науково-технічна революція (НТР)», «високі технології», «неореалізм», «функціоналізм», «постмодернізм», «соціалістичний реалізм», «абстракціонізм», «поп-арт»; динаміку, напрями й здобутки НТР; *оцінювати* діяльність видатних представників науки, літератури, мистецтва та спорту другої половини ХХ – початку ХХІ ст.; базові художні принципи провідних мистецьких течій сучасності;
- *уміти* характеризувати зміни в змісті та характері праці, соціальній структурі суспільства; *визначати* вплив основних досягнень НТР на життя суспільства; сучасні тенденції в освіті, літературі, образотворчому мистецтві, архітектурі, музиці, театральному мистецтві, кінематографії й спорті; *порівнювати* зміст і характер праці, а також соціальну структуру модерного (індустріального) і постмодерного (інформаційного) суспільства; *визначати* й *пояснювати* різницю в умовах розвитку культури на теренах ЄС та в інших регіонах світу (*на вибір*); *визначати* соціальні наслідки НТР.

§ 22. Основні напрями науково-технічної революції та її вплив на життя людей

Згадайте

- Якими важливими досягненнями науки позначені 20–30-і роки ХХ ст.?
- Як вплинули наукові відкриття на повсякденне життя людей у період між Першою та Другою світовою війнами?

1. Наукові відкриття. Виникнення нових галузей науки. Високі технології

Друга половина XX — початок XXI ст. — це епоха **науково-технічної революції** (НТР). За останні триста років людство навчилося будувати потужні атомні електростанції, опанувало надзвукові швидкості, навчилося використовувати енергію річок. Завдяки реактивному двигуну люди можуть швидко переміщатися з одного континенту на інший, а політ людини в космос розширив знання про Всесвіт і започаткував створення глобальних комунікацій у реальному часі.

У ході НТР, яка розпочалася в середині XX ст., змінюються виробництво, умови, характер і зміст праці, що позначається на всіх сферах життя суспільства, зокрема на культурі, побуті, психології людей, ставленні людини до природи. **Високі технології** другої половини XX ст. — початку XXI ст. кардинально змінили торгівлю, комунікацію та розуміння навколишнього світу.

Значно вплинуло на суспільно-політичні процеси застосування комп'ютерних інформаційних технологій у засобах масової інформації, кіно, радіо, телебаченні та зв'язку. Відтепер інформаційні повідомлення блискавично поширюються по всій планеті, безпрецедентно впливаючи на масову свідомість. Доступ власників комп'ютерів до мережі Інтернет, поява мобільних телефонів створили для людей додаткові можливості миттєвого зв'язку.

Свідчення

- *Наскільки, на Вашу думку, досягнення НТР можуть використовуватись у політичних чи пропагандистських цілях і маніпулятивно впливати на людей?*

«Технологічна революція мала не лише культурні, а й політичні наслідки. У 1961 р. президент Ш. де Голль звернувся до французьких новобранців із закликом не підтримувати спроби командирів здійснити військовий переворот, і солдати його почули завдяки портативним приймачам. У 1970-х роках промови аятоли Хомейні, висланого з країни лідера майбутньої Іранської революції, легко потрапляли до Ірану, копіювалися й розповсюджувалися. ...Телевізор... став універсальним і доступним засобом інформації. У 1980-х роках майже 80 % населення Бразилії мало доступ до телебачення».

Ерік Гобсбаум, британський історик (Вік екстремізму. Коротка історія XX ст. — К. : ВД «Альтернативи», 2001. — С. 449)

У 1957 р. в СРСР був запущений перший штучний супутник Землі, сконструйований українцем *Сергієм Корольовим*, а в 1961 р. *Юрій Гагарін* на космічному кораблі облетів навколо Землі й успішно приземлився. Це стало початком

Словник

- **Науково-технічна революція (НТР)** — докорінна якісна зміна структури й динаміки розвитку виробництва на основі перетворення науки на провідний чинник розвитку суспільства, завдяки якому індустріальне суспільство поступово перетворюється на постіндустріальне.
- **Високі технології (хай-тек)** — наукові технології, що передбачають виробництво або використання сучасних складних пристроїв, зокрема в галузі електроніки й комп'ютерів; розроблення та практичне використання передових наукових досліджень і знань, машин та обладнання.

освоєння людством навколосемного простору Сонячної системи. Справжньою революцією в засобах комунікації стала поява в 1946 р. телебачення, яке швидко завоювало першість серед засобів масової інформації, реклами, інструментів політики. Улітку 1969 р. американські астронавти Нейл Армстронг і Едвін Олдрін висадилися на поверхню Місяця; 600 млн телеглядачів спостерігали з екранів телевізорів за цією історичною подією.

Відеосюжет «Місія “Аполлона” на Місяць» (англ.):
<https://youtu.be/hoM4dQzGsOM>

Якщо до середини ХХ ст. майже всі створені людиною механізми виконували різноманітні операції за безпосередньої участі людини, то в другій половині століття було створено роботизовану техніку, яка повністю замінила на виробництві людину. Описуючи майбутнє суспільства, автори фантастичних романів часто уявляли його царством роботів, у якому людина лише спостерігатиме за роботою машин і натискатиме кнопки на пульті дистанційного керування. Проте сучасний рівень розвитку радіоелектроніки дає змогу людині ставити завдання інформатизованим пристроям, які з неймовірною точністю контролюють виробничий процес і керують ним без допомоги оператора чи диспетчера.

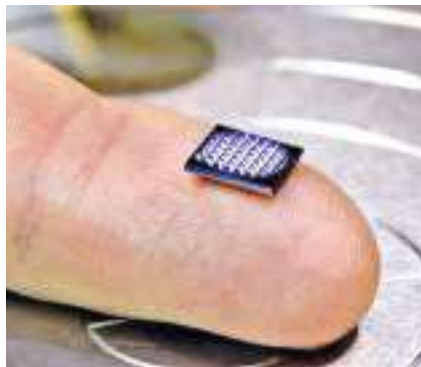
Друга половина ХХ ст. — це також доба *кібернетики* — науки про спільні закономірності отримання, зберігання, передавання інформації в складних системах, машинах і живих організмах. Доба кібернетики характеризується появою комп'ютерів з внутрішнім програмуванням і пам'яттю — пристроїв, які працюють автономно. Машина швидко опрацює практично необмежену кількість варіантів, обирає найдоцільніший з них.

Після Другої світової війни англійський математик *Алан Тюрінг* розробив комп'ютерний пристрій з програмування й машинного навчання, а в останні роки свого життя — застосування математичних методів під час проведення досліджень у біології. У 1945 р. в Пенсильванському університеті (США) був створений перший комп'ютер — електронно-обчислювальна машина ENIAC (аббревіатура англійських слів *electronic numerator, integrator, analyser and computer* — обчислювач, інтегратор, аналізатор і комп'ютер).

ENIAC працював на електронних лампах, важив 30 т і виконував 5 тис. операцій за секунду. У наш час мобільний телефон має більшу комп'ютерну потужність, ніж Національне управління з авіації й дослідження космічного простору США в 1969 р. Комп'ютеризація переросла в *інформаційну революцію*,

Комп'ютер ENIAC. 1945 р.

Мікрокомп'ютер. 2018 р.

РОЗДІЛ VI. Повсякденне життя та культура

що змінює суспільні відносини. Кінець XX — початок XXI ст. — це період перетворення індустріального суспільства на постіндустріальне, або інформаційне.

Відеосюжет «Перший комп'ютер» (укр.):
<https://youtu.be/HRhoYtsjExg>

Світ, пов'язаний комп'ютерною мережею, формується як єдине ціле. В останні десятиліття розвиток комп'ютерних технологій сприяв прогресу в багатьох сферах життя суспільства. Стільникові телефони й дешеві комп'ютери забезпечили доступ до Інтернету навіть у сільських районах бідних африканських країн, створюючи умови для дистанційного навчання та пошуку різноманітної інформації. З'явилися мікрочіпи, генна інженерія, біотехнології, які визначають інноваційний поступ людства. Сучасне виробництво в не бачених раніше масштабах застосовує наукові винаходи.

Важливі наукові винаходи та відкриття другої половини XX — початку XXI ст.

1945 р.	Створено перший комп'ютер — електронний цифровий інтегратор.
1953 р.	Розшифровано будову молекули ДНК, у якій зберігається генетичний код. Це відкриття започаткувало розвиток генної інженерії.
1961 р.	У космосі побував перший землянин — Ю. Гагарін.
1967 р.	К. Барнард, південноафриканський хірург-трансплантолог, уперше у світі пересадив серце людині.
1969 р.	Американські астронавти Н. Армстронг та Е. Олдрін на космічному кораблі «Аполлон» висадилися на Місяці. Д. Куле, американський нейрохірург, вживив пацієнтові тимчасове штучне серце.
1970-і роки	Окремі студентські містечка університетів США були з'єднані комп'ютерною мережею.
1971 р.	Створено перший комерційний мікропроцесорний комп'ютер.
1976 р.	З'явився персональний комп'ютер.
1990-і роки	Інтернет став доступний широкому загалу. З'явилися мобільний супутниковий телефонний зв'язок та електронна пошта.
2005 р.	Розроблено соціальну мережу «Facebook».
2006 р.	Розроблено соціальну мережу «Twitter».
2007 р.	Відбувся випуск першого покоління iPhones.

Згадайте

- Які технічні новинки з'явилися у 20–30-х роках XX ст. в галузях зв'язку, транспорту, побуту, моди, розваг тощо?

2. Інтеграція науки та виробництва

Відкриття нових джерел енергії, знарядь праці, матеріалів і впровадження нових технологій докорінно змінили промисловість і побут людей. Стрімко розвиваються електроніка, електронно-обчислювальна техніка, робототехніка. Гостро постало питання про застосування енергозберезувальних технологій та охорону довкілля, а також про промислове освоєння не лише територій розви-

нених країн, а й тих, які володіють сировинними ресурсами й забезпечені дешевою робочою силою. Потужні промислові регіони високорозвинених країн мають найсучаснішу виробничу та соціальну інфраструктуру, висококваліфіковані кадри, можливості перероблення відходів виробництва, а також значні резерви капіталовкладень, що можуть спрямовуватися на природоохоронні заходи.

В епоху НТР у сфері матеріального виробництва продовжує змінюватися співвідношення між промисловістю й сільським господарством на користь промисловості. Знижується частка добувних і збільшується частка обробних галузей. Відбулися помітні зміни в роботі світового транспорту. У вантажообігу перше місце посідає морський транспорт, що обслуговує насамперед міжнародну торгівлю, значно зменшилася частка залізничного транспорту, швидко зростає частка трубопровідного транспорту, збільшилася пропускна спроможність транспортних шляхів, а також вантажопідйомність і швидкість руху транспортних засобів.

Починаючи із 70-х років ХХ ст. тривають роботи зі створення поїздів на повітряній подушці. Такий поїзд здатний розвивати швидкість до 600 км/год завдяки відсутності тертя між поїздом і рейками. Серед переваг цього виду транспорту — швидкість, низьке споживання електроенергії та невисокий рівень шуму, серед проблем — відсутність інфраструктури й висока вартість будівництва колії.

Один з проявів НТР — збільшення частки людей, зайнятих у сфері послуг. Нині тут працює майже чверть, а в найрозвиненіших країнах (наприклад, у США) — дві третини працездатного населення.

Відеосюжет про новий рекорд швидкості поїзда на повітряній подушці (англ.): <https://youtu.be/4Q-HVGA0k-w>

Швидке зростання сфери послуг зумовлене насамперед розвитком науки й технологій, освіти, культури та мистецтва, охорони здоров'я та фізичної культури, житлово-комунального господарства й побутового обслуговування, соціального забезпечення, індустрії відпочинку. Активізується торгівля новими знаннями й технологіями, патентами, ліцензіями, технічним досвідом. Цим зумовлене зростання попиту на кваліфіковану робочу силу. З іншого боку, у розміщенні виробництв велику роль відіграє не тільки кваліфікація, а й вартість робочої сили. Тому дедалі більше підприємств обробної промисловості транснаціональні компанії розміщують у країнах з дешевою робочою силою.

Поїзд на повітряній подушці

Емоції пасажирів японського поїзда на повітряній подушці на швидкості 500 км/год

Завдяки НТР найдинамічніше розвиваються країни й регіони, які не мають власної сировинної бази (Японія, яка імпортує до 95 % сировини й палива, зуміла стати високорозвинутою постіндустріальною країною). Одним з найважливіших чинників розміщення виробництва стає близькість до центрів науки й освіти. Зокрема, у Японії у 80-х роках ХХ ст. почали створювати спеціальні технополіси — міста науки, у яких зосереджені найбільш наукомісткі виробництва (радіоелектроніка, авіакосмічне машинобудування тощо). У США таким технополісом є Кремнієва долина в Каліфорнії.

Наукова революція

XX ст.

- НТР охопила практично всі галузі економіки й стосується всіх сфер людської діяльності. З нею асоціюються телевізор, комп'ютер, космічний корабель, реактивний літак, атомна електростанція і т. ін.
- Порівняно з попередніми епохами різко скоротився час від наукового відкриття до його застосування на практиці.
- Змінилася роль людини в процесі виробництва. З одного боку, зросли вимоги до рівня кваліфікації трудових ресурсів, а з іншого — скоротилася частка фізичної праці й збільшилася частка розумової праці.

Нові технології

- Високі технології в побуті звільняють людину від тяжкої фізичної праці.
- Інтернет став невід'ємною складовою людського суспільства. Завдяки поширенню соціальних мереж з'явився новий спосіб спілкування. Життя людини перестало бути таємницею.
- Нові технології сприяють новому способу мислення, розвивають глобальні комунікації.

Технологічна революція

XXI ст.

- Основним ресурсом постіндустріального суспільства є інтелектуальні здібності людини.
- Багато уваги приділяється нанотехнологіям, новим джерелам енергії, загальній автоматизації та заміні людської праці роботами.
- Удосконалюються винаходи, зроблені раніше.
- Якісна освіта стала необхідною передумовою соціального успіху в умовах технологічної революції.
- Інформатизація та комп'ютеризація всіх сфер життя суспільства.

В епоху НТР не втратили значення споживчий, енергетичний, транспортний чинники. Дедалі важливішу роль відіграє географічне положення окремих країн і регіонів. Сингапур, Республіка Корея, Тайвань долучилися до нових індустріальних країн значною мірою завдяки розташуванню на найважливіших морських шляхах з Європи та Близького Сходу до Японії.

Американські фахівці в радіотехніці й радіолокації замінили лампові підсилювачі кристалічними. Мікроелектроніка й інформаційна техніка, без яких

неможливо уявити сучасне життя, — це галузі промисловості, у яких зайнято до половини працездатного населення технологічно розвинених країн.

У ХХІ ст. потрібні принципово нові фізичні технології, зокрема квантова наноелектроніка. Можливо, її прообразом стане молекулярна електроніка, де активними робочими елементами будуть окремі молекули.

Використання наукових винаходів (розробок) у побуті

1945 р.	У США виготовили тканину «люрекс».
1949 р.	У Великій Британії створено радіомікрофон.
1950 р.	У США з'явилися кредитні картки.
1958 р.	В Австралії розробили «чорну скриньку» для записування розмов пілотів під час польоту.
1965 р.	У Великій Британії створено звукову систему «Долбі».
1967 р.	У Великій Британії встановлено перший банкомат.
1968 р.	Сконструйовано ванну з масажем (джакузі). У Великій Британії збудовано електростанцію, що використовує енергію морських припливів.
1983 р.	З'явилася комп'ютерна «миша».
1984 р.	Створено CD-ROM — лазерний компакт-диск з інформацією для комп'ютера.
1991 р.	З'явилися телевізори з плоским екраном.

Ще однією визначною подією ХХ ст. було створення лазера. Нині сфера його застосування надзвичайно широка: медицина (стоматологія, хірургія, відновлення зору), косметологія, оформлення театралізованих розважальних шоу, авіація, військова галузь тощо. Поява квантової механіки, розшифрування генетичного коду та створення комп'ютерів (насамперед персональних) стало справжньою революцією в житті людства. В умовах ринкової економіки дедалі більше уваги приділяється розвитку таких напрямів, як боротьба із загрозою глобального потепління, міська інфраструктура, технології очищення води, запобігання викидам шахтного метану, високоприбуткова інформаційна електроніка, бездротовий зв'язок, мережеві технології та наноіндустрія.

3. Перспективні напрями НТР у ХХІ ст.

У ХХІ ст. завдяки новим технологіям людство втілює в життя мрії попередніх поколінь. Технологічні новинки впливають майже на все, що люди роблять нині й робитимуть у майбутньому. Основу науково-технічного прогресу становлять прикладні та фундаментальні дослідження й розробки вчених. Стрімкий розвиток прикладної науки зумовив упровадження нових технологій у повсякденне життя, бізнес, виробництво. На сучасному етапі науково-технічної революції наука перетворюється на продуктивну силу. Змінилася роль техніки в повсякденному житті. Нині це інтелектуальний помічник людини, її інформаційний ресурс. Проте науково-технічна революція передбачає постійне навчання, поглиблення й розширення знань, оволодіння найновішими технологіями. Щоб не відстати від життя, сучасна людина має постійно самовдосконалюватися.

Освоєння космосу, створення комп'ютера й розшифрування ДНК стали видатними науковими подіями ХХ ст., яке було найбільш революційним за всю історію людства. Однак ХХІ ст. обіцяє стати не менш вагомим. Прогнозують, що

в найближчому майбутньому стануть реальністю й інші фантастичні, з погляду пересічної людини, речі. Зокрема, ідеться про механізми впливу на клімат — так звану технологію геоінженерингу. Учені переконані, що більшість їхніх ідей може бути реалізована вже найближчим часом і позитивно вплине на клімат Землі.

Очікується, що в майбутньому важливі економічні, соціальні та військові розробки, спрямовані на охорону довкілля, визначатимуть чотири базові технології: інформаційні технології, технології виробництва й автоматизації, безпечні продукти харчування, вода та енергія, нові технології охорони здоров'я.

Зокрема, *інформаційні технології* забезпечать оброблення та збереження великих обсягів інформації, поширення кіберпослуг і соціальних медіа. Рішення, засновані на застосуванні інформаційних технологій, спрямовані на підвищення економічної ефективності та рівня життя громадян за мінімального споживання ресурсів і шкоди для навколишнього середовища, будуть украй важливі для життєзабезпечення мегаполісів — великих міст з багатомільйонним населенням.

Водночас розширення завдяки новим технологіям ринків інформації потребуватиме підвищення рівня безпеки глобальних мереж. Потрібно поєднати переваги інформаційних технологій з усвідомленням нових загроз, які вони можуть спричинити.

Нові технології виробництва й автоматизація (3D-друк, об'ємне макетування, робототехніка) змінюють працю та місце людини у виробничому процесі майже в усіх країнах, незалежно від сучасного рівня їхнього розвитку. Нові технології сприяють нарощуванню виробничих потужностей, підвищують конкурентоспроможність виробників і постачальників. Однак більшість низько- і середньокваліфікованих працівників будуть непотрібними для розвинених економік. Це посилить соціальну нерівність і потребуватиме додаткових коштів для фінансування соціальних програм підтримання таких людей.

Новітні технології використовуватимуть для створення безпечних продуктів харчування, води та енергії. Зокрема, їх застосовуватимуть у землеробстві, сонячній енергетиці, для вдосконалення виробництва біопалива, а також збільшення видобутку нафти й природного газу.

Застосування на практиці нових технологій у галузі *охорони здоров'я* сприяє збільшенню середньої тривалості життя, а в перспективі — лікуванню хвороб, які поки що вважаються невиліковними.

Завдяки технологічним нововведенням у медицині, зокрема штучному інтелекту, лікарі діагностують хвороби швидше й ефективніше, виконують операції за допомогою роботів, «руки» яких здійснюють точні вивірені рухи. Пристрої, покликані поліпшити здоров'я, постійно вдосконалюються (наприклад, сучасні імплантати майже не помітні).

Люди не уявляють свого життя без комп'ютера, мобільного телефону, мережі Інтернет, GPS-навігатора в автомобілі. Вони постійно користуються перевагами технічного прогресу в побуті. З кожним роком завдяки НТР життя стає більш комфортним.

Мобільні телефони перетворилися із зручних засобів зв'язку на персональні комп'ютери, завдяки яким користувачі миттєво отримують доступ до інформації та послуг. Зі смартфонів можна здійснити покупки, орендувати автомобіль, спланувати поїздку й придбати квитки на літак чи поїзд, записатися на прийом до лікаря тощо. Високотехнологічних роботів навчають керувати автомобілем. Настане час, коли в салоні такого «робота-таксі» бізнесмени готуватимуться до ділової зустрічі.

Національна рада з розвідки США оприлюднила доповідь «Глобальні тенденції 2030: альтернативні світи»¹, у якій спрогнозувала сценарії майбутнього розвитку світу.

<p>Тенденція 1: розширення прав і можливостей людини</p>	<p>Розширення прав і можливостей сприятиме скороченню бідності й збільшенню середнього класу; підвищиться рівень освіти, розшириться застосування нових комунікаційних і виробничих технологій, а також підвищиться якість медичних послуг. Особиста ініціатива сприятиме подоланню глобальних проблем, хоча водночас деякі люди й невеликі групи отримують доступ до руйнівних і смертоносних технологій, зокрема до комп'ютерних засобів ураження та біологічної зброї, що загрожуватиме великомасштабними актами тероризму.</p>
<p>Тенденція 2: розпорошення впливу в глобалізованому світі</p>	<p>Не буде однієї держави, яка домінуватиме над іншими, утвердиться багатополосний світ. Азія перевершить Північну Америку та Європу за рівнем зростання ВВП, чисельністю населення, видатками на оборону й технологічними інвестиціями. Можливо, Китай стане найбільшою економікою та обійде США до 2030 р. Крім Китаю, Індії та Бразилії, на розвиток глобальної економіки значно впливатимуть Колумбія, Індонезія, Нігерія, ПАР і Туреччина. Економіка Європи та Японії, імовірно, переживатиме поступовий спад. Завдяки комунікаційним технологіям влада зміститься в багатовимірні й аморфні мережі, які впливатимуть на дії держав і світової спільноти.</p>
<p>Тенденція 3: демографічні моделі — більшість людей житиме в містах; підвищиться рівень міграції</p>	<p>У демографічно «старіючих» країнах рівень економічного зростання може знизитися. 60 % населення світу житиме в містах; посиляться міграція. До 2030 р. населення Землі становитиме майже 8,3 млрд осіб (7,6 млрд у 2018 р.). Зосередження населення в містах сприяє промислового розвитку й водночас створює проблеми з продовольчими та водними ресурсами. Кількість міських будівель для житла, офісів і надання транспортних послуг у найближче десятиліття може практично зрівнятися з кількістю таких споруд за всю світову історію будівництва.</p>
<p>Тенденція 4: зростання потреби в продуктах, воді, енерго-ресурсах</p>	<p>Зі збільшенням чисельності населення зросте потреба в ресурсах, зокрема в продуктах харчування, воді та енергії приблизно на 35, 40 і 50 % відповідно. Зміна клімату негативно позначиться на доступності життєво важливих ресурсів. Збільшиться кількість опадів у зонах вологості, натомість стане ще посушливішою та спекотнішою погода в зонах з низьким рівнем річних опадів.</p>

Основні події

1961 р. — політ людини в космос.

1969 р. — висадка людини на Місяць.

1971 р. — створення першого мікропроцесорного комп'ютера.

¹ Global Trends 2030: Alternative Worlds. A publication of the National Intelligence Council. DECEMBER 2012 NIC 2012–001, p. ii // <https://globaltrends2030.files.wordpress.com/2012/11/global-trends-2030-november2012.pdf>

Заняття та завдання

1. Поясніть поняття «науково-технічна революція», «високі технології».
2. Охарактеризуйте основні напрями НТР у другій половині ХХ ст. та їхній вплив на життя пересічних людей.
3. Виокремте важливі ознаки наукової революції ХХ ст. та технологічної революції ХХІ ст.
4. Як Ви оцінюєте перспективи використання інноваційних технологій?
5. Яке місце у Вашому житті посідають високі технології, якими розробками чи пристроями Ви користуєтесь у повсякденному житті?
6. Як Ви оцінюєте прогнози й передбачення щодо наукових відкриттів, нових галузей науки, високих технологій, інтеграції науки та виробництва в майбутньому?

§ 23. Становлення постіндустріальної цивілізації

Пригадайте

- Які зміни в соціальній структурі суспільства відбулися в останній третині ХІХ — на початку ХХ ст.?

1. Зміна змісту й характеру праці, соціальної структури суспільства

Протягом другої половини ХХ ст., незважаючи на періоди економічного спаду й кризи, у світі тривало економічне зростання. Рівень життя більшості народів підвищився залежно від впровадження у виробництво досягнень НТР. В останній чверті ХХ — на початку ХХІ ст. змінилася соціальна структура суспільства, а також спосіб життя людей.

У сучасному світі провідні країни створюють національне багатство насамперед завдяки ефективному переробленню сировини, заміні виробів з металу на вироби зі спеціально створених високотехнологічних штучних матеріалів. Промислове виробництво більше не є визначальною складовою економіки, дедалі більше людей зайнято в торгівлі, сфері послуг.

Учені припускають, що завдяки інформаційній революції та розвитку мікроелектроніки основну роль в економіці відіграватимуть невеликі підприємства, здатні швидко реагувати на зміни попиту. Великі транснаціональні компанії поступляться місцем малому й середньому бізнесу, який уже нині виробляє понад половину валового національного продукту в Японії, Італії, Франції та інших розвинених країнах світу.

Цілком імовірний також процес *дезурбанізації* — відтоку населення з міст. Міста, які впродовж століть були адміністративними, економічними, культурними центрами, тепер перетворилися на промислові центри. Сучасні мегаполіси, у яких проживає 10–15 млн людей (Токіо, Нью-Йорк, Мехіко та ін.), потерпають від перенаселення, забруднення атмосфери, надлишку транспорту та багатьох інших проблем.

Останнім часом у високорозвинених країнах спостерігається зворотна тенденція: люди, які працюють у великих містах, вважають за краще жити в передмісті. Сучасна людина за допомогою комп'ютера й інших засобів зв'язку може там не тільки відпочивати, а й займатися справами.

Змінюється структура трудових ресурсів: зменшується частка фізичної та зростає частка висококваліфікованої та творчої праці. Збільшуються витрати на

навчання, підвищення кваліфікації та перекваліфікацію працівників. Зокрема, в «економіці знань» у США зайнято 2/3 усієї робочої сили. Постіндустріальне суспільство — це суспільство професіоналів, у якому основним класом є клас інтелектуалів, а влада належить *меритократії* — інтелектуальній еліті. Тенденції майнового розшарування за ознакою освіти нині чітко проявляються.

У постіндустріальному суспільстві основним засобом виробництва є кваліфікація працівників. Поступово в компаніях (аж до найвищого керівництва) управлінські функції починають виконувати не власники компаній, а наймані працівники.

В інформаційному суспільстві опрацюванням інформації займається більше людей, ніж обробленням сировини й матеріалів. Вартість користування інформаційними послугами постійно знижується, нині ці послуги загальнодоступні.

Присадайте

- Які якісні зміни сталися в житті людей після завершення формування індустріального суспільства в розвинених країнах світу?

2. Якісні зміни в житті людей

Упровадження інформаційних технологій, розвиток соціальної структури суспільства безпосередньо позначилися на *якості життя людей*. Сучасні заможні люди й представники середнього класу прагнуть для відпочинку й усамітнення вирватися за межі міста з його шаленим темпом життя. Працювати в мегаполісах і постійно жити за містом стає дедалі престижнішим.

Наприклад, п'ята частина населення Франції проживає в передмісті Парижа та майже стільки ж населення Англії — у передмісті Лондона. Автобани, розгалужені лінії метро й автобусне сполучення стимулюють жителів мегаполісів до пошуку зручних місць для проживання поза межами міста. Водночас у центрі міст зводять хмарочоси з офісами й торговельними центрами, на околицях — нові житлові масиви.

У середині минулого століття нові будинки, споруджені за однотипними проектами, були дуже подібними. Однак поступово тенденція змінилася: в історичній частині міст почали реставрувати й відтворювати старовинні будівлі, що збільшує потік туристів і забезпечує місту прибуток. У таких містах, як Рим і Відень, заборонили рух транспорту вузькими середньовічними вуличками, що зробило їх значно привабливішими (і дорожчими) для розміщення магазинів та оренди помешкань.

Показовою є історія з реконструкцією кварталу *Ле-Аль* у Парижі. Колись це була багниста місцевість, городи й поля. Згодом тут збудували величезний Центральний ринок і до 60-х років ХХ ст. у кварталі цілодобово вирувало жит-

1960-і роки

Сучасне фото

Квартал Ле-Аль у Парижі до та після реконструкції

тя; відомий французький письменник Е. Золя образно назвав Ле-Аль «черевом Парижа». У 1960-х роках Центральний ринок вирішили перенести за місто через антисанітарію та неможливість прокладання сучасних доріг. На місці ринку з'явилися парк, підземний чотирирівневий комерційний центр, басейн, кінотеатри, дитяча бібліотека, музична школа-консерваторія, транспортна розв'язка. Квартал Ле-Аль став першим пішохідним кварталом Європи.

Аналогічно реконструювали також Лондон, зокрема район Ковент-гарден перетворився на культурний центр.

Після війни швидко впроваджували передові форми організації виробництва, ощадливо використовували обмежені сировинні ресурси. Ці зміни збільшували продуктивність сільського господарства, хоча кількість людей, які працюють на землі, скорочувалася (в Ірландії, одній з найменш розвинених західних країн у другій половині ХХ ст., у 1960 р. в сільському господарстві було зайнято 60 % працездатного населення, а в 1980 р. — усього 20 %). Володіючи 3 % сільськогосподарських угідь світу, західноєвропейські країни виробляли майже третину світової молочної продукції, 15 % яєць, картоплі й пшениці. Наприклад, Франція посідала п'яте місце у світі за обсягами сільськогосподарського виробництва після СРСР, США, Китаю та Індії.

3. Розвиток систем соціального забезпечення

Право на соціальний захист — одне із загально визнаних соціально-економічних прав людини.

У післявоєнні десятиліття покращилися соціальне забезпечення, рівень життя західноєвропейських та американських працівників, проте розрив між їхньою заробітною платою та статками заможних верств скоротився несуттєво. Наслідки нерівності в доходах були пом'якшені високими стандартами соціального забезпечення, безкоштовною освітою (у більшості країн Європи існують програми безкоштовного навчання в університетах), доступною якісною медичною допомогою, а також допомогою держави в утриманні дітей тощо.

Свідчення

«Кожна людина має право на певний життєвий рівень, зокрема їжу, одяг, житло, медичний огляд і соціальне обслуговування, який необхідний для підтримання здоров'я й добробуту людини та її сім'ї, а також право на допомогу у випадку безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від людини обставини».

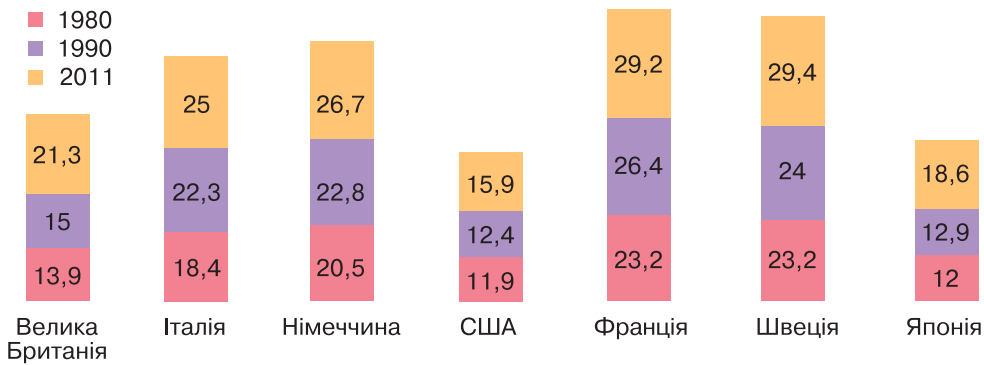
Ст. 25 Загальної Декларації прав людини (1948) (http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015)

Споруджувалося житло для малозабезпечених сімей. Наприкінці ХХ ст. майже третина нового житла в Німеччині зводилася за державні кошти, у Великій Британії — половина, у Швеції та Франції — дві третини. Розроблялися програми піклування про людей похилого віку, частка яких серед населення постійно зростає завдяки покращенню якості життя, медичного забезпечення, що сприяє збільшенню тривалості життя.

Швидке економічне зростання зумовило високі *соціальні стандарти* в західному світі. Коли в 1980-х роках темпи зростання сповільнилися, фінансування соціальних програм скоротилося. Податки в Західній Європі були доволі ви-

- Проаналізуйте діаграму й зробіть висновок про те, які країни витрачають найбільше коштів на соціальне забезпечення населення.

Видатки на соціальне забезпечення (% ВВП)

сокими — від 21 до 24 % від заробітку. Теоретично основний податковий тягар повинні сплачувати найбагатші, проте вони цього уникають.

У країнах соціалістичного табору партійна еліта й чиновники жили в набагато кращих умовах, ніж працівники й селяни. У країнах Центрально-Східної Європи комфортного житла споруджували мало, існували великі черги на отримання тісних і незручних для проживання квартир. При цьому плата за комунальні послуги й транспорт була відносно невеликою.

Запроваджене ще в XIX ст. соціальне страхування, яке певною мірою захищало людину від наслідків матеріальної та соціальної нерівності, було важливою підтримкою багатьом людям. Бюджетні видатки на державні соціальні програми невпинно зростали: від 7–8 % ВВП у середині XX ст. до 15–29 % ВВП на початку XXI ст.

У промислово розвинених країнах основну відповідальність за фінансування соціальної сфери (понад 87 % усіх соціальних видатків у провідних європейських країнах) несе держава. З кінця минулого століття в соціально орієнтованих державах виникли певні труднощі щодо виконання взятих на себе соціальних зобов'язань, на які потрібно витратити майже третину ВВП.

З метою збереження високих стандартів соціального забезпечення в багатьох країнах критично переглядають соціальні бюджети, шукають нові способи забезпечення соціальних гарантій, які б стимулювали людей до якомога тривалішої трудової діяльності.

Істотні зміни відбуваються в соціально-економічній та політичній сферах. Формується нова модель суспільства (її називають «шведською»), коли зникають крайні форми протистояння між різними соціальними групами, посилюється їхня співпраця заради спільного подолання загальних проблем (збереження довкілля, турбота про дітей тощо). Держава дедалі менше втручається в економіку й суспільне життя, опікується насамперед дотриманням прав людини, урегулюванням конфліктів, забезпеченням порядку й законності.

Пригадайте

- Пригадайте з інтегрованого курсу «Громадянська освіта», як інформація може використовуватися з маніпулятивною метою.
- Що таке *приватність* і *конфіденційність* у віртуальному світі в умовах інформаційного суспільства, *цифрова ідентичність*, *соціальні мережі*, *права людини в Інтернеті*, *безпека й етика поведінки в мережі*, *кіберзлочинність*?

4. Становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства. Культура віртуальної реальності

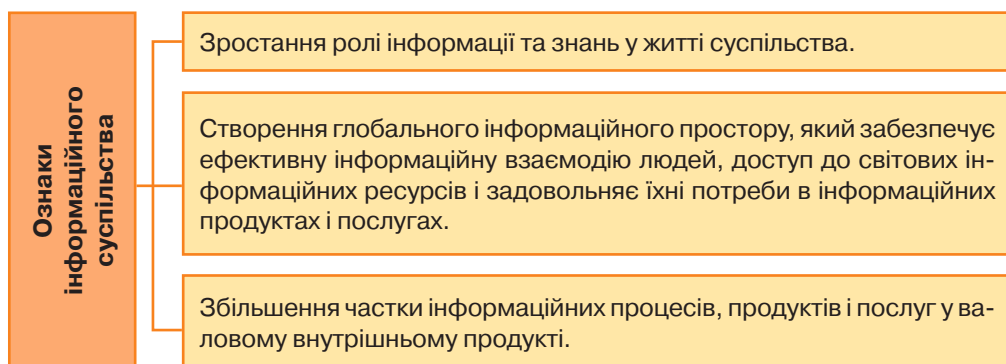
Визначальним чинником сучасної цивілізації стала інформація, зокрема її накопичення, оновлення, передавання та використання. Частка людського капіталу в розвинених країнах сягає двох третин національного багатства: у США й Західній Європі цей показник становить 75 %. Отже, головним чинником розвитку у XXI ст. є накопичення не матеріальних благ, а знань, досвіду, умінь, а також охорона здоров'я. Щороку на це витрачається від 15 до 20 трлн дол. США.

Деякі вчені вважають, що постіндустріальне суспільство переходить у пост-економічну фазу, оскільки в перспективі основною формою життєдіяльності стане розвиток людських здібностей.

З іншого боку, постіндустріальна економіка потребує дедалі менше некваліфікованої праці, що створює труднощі для населення з низьким освітнім рівнем. Уперше в історії виникла ситуація, коли зростання населення (його некваліфікованої частини) ослаблює, а не посилює економічну міць країни.

Глобалізація призвела до того, що мільйони людей проживають і працюють за межами батьківщини в іншому національному, культурному й ментальному середовищі. Вона також спричинила зміни в соціальній структурі суспільства, у свідомості людей. Сучасне суспільство настільки складне й суперечливе, що вчені ще не дійшли згоди щодо того, як його називати: постіндустріальне, інформаційне чи перехідне від одного стану до іншого. Усі ці характеристики правомірні, адже в одних країнах суспільство перебуває ще на індустріальній стадії (країни Східної Європи, Латинської Америки, Азії), а в інших — на постіндустріальній, або інформаційній, стадії (Північна Америка та Західна Європа).

Це лише узагальнена характеристика, бо, наприклад, Японія, Південна Корея, Тайвань і Гонконг характеризуються високим рівнем застосування інформаційних технологій та, безперечно, належать до країн, які досягли інформаційної стадії розвитку суспільства.

У сучасному світі володіння значними покладами нафти й газу більше не гарантує тривалого економічного процвітання. Без інвестицій у передові технології, у підготовку високоосвічених менеджерів, кваліфікованих працівників, фахівців з маркетингу, інформаційних технологій будь-яка країна неминуче рано чи пізно перетвориться на сировинний придаток високорозвинених країн та опиниться на узбіччі прогресу.

Нині знання оновлюються швидше, ніж відбувається зміна поколінь. Серед основних тенденцій розвитку освіти — надзвичайно швидке оновлення технологій. Щоб упоратися з потоком інформації, у другій половині XX ст. став пріори-

тетним розвиток комп'ютерних технологій, який і визначає рівень економічного та наукового розвитку країн. Під впливом інформаційних технологій змінилися практично всі сфери життєдіяльності суспільства: робота, сфера управління й статистика, освіта, культура, охорона здоров'я, побут і дозвілля. Наприкінці ХХ ст. ООН навіть увела в обіг поняття «інформаційна бідність», тобто обмеженість доступу до сучасних інформаційних телекомунікаційних технологій.

В епоху інформаційного суспільства не тільки прискорюються темпи оновлення інформації, а й змінюється ставлення до неї держави. В умовах електронної демократії громадяни мають майже необмежений доступ до різноманітної інформації, різних інструментів і цифрових технологій, тому владні структури повинні діяти відкрито й публічно.

Українці — активні користувачі Інтернету. Більшість дорослого населення користується Інтернетом. Частка користувачів серед українців віком 18–39 років перевищує 90 %.

Реальність сучасної людини певною мірою штучна й віртуальна. В інформаційну епоху формується культура, яка за змістом відрізняється від культури індустріального суспільства. Її називають *культурою віртуальної реальності*.

5. Освітні системи. Університети як автономні осередки науки й освіти

Сучасне суспільство потребує вищого рівня освіти. У другій половині ХХ ст. відбулися серйозні зміни в системі освіти, проведені реформи були неоднозначно оцінені суспільством. Незважаючи на зусилля, спрямовані на подолання освітнього розділення, нерівність у доступі до освіти зберігалася: діти з незаможних родин, емігранти мали менше шансів здобути вищу освіту. Реформи середньої школи були покликані створити демократичнішу систему шкільної освіти, яка б відкрила двері престижних навчальних закладів усім дітям, незалежно від їхнього соціального походження та статків батьків.

Наприкінці ХХ ст. кількість жінок у сфері вищої освіти в більшості країн Західної Європи практично зрівнялася з кількістю чоловіків.

За останні півтора століття освітні системи пройшли шлях від освіти як механічного передання наступним поколінням знань і досвіду попередників до освіти, де основним є вироблення навичок самостійно здобувати й аналізувати знання, формувати життєво важливі для особистості, суспільства й держави компетентності.

У ХХІ ст. регіональна та загальнонаціональна освітні системи конкурують між собою. За своїм призначенням регіональна система освіти має врахо-

увати місцеві особливості й задовольняти освітні запити населення певної території. Зокрема, у *Сполучених Штатах Америки* кожен штат має право формувати свою освітню систему. Суттєві регіональні відмінності існують також в освітній системі *Канади*. Відповідальність за управління початковими й середніми школами повністю покладено на місцеві виборні шкільні ради або комісії.

У *Бельгії* в системі освіти офіційно існують чотири мовні регіони: франкомовна Валлонія; Фландрія, де населення спілкується переважно нідерландською мовою; двомовний Брюссель і німецькомовні райони на сході Валлонії. Бельгійське міністерство освіти контролює тільки шкільну освіту, яка є обов'язковою, а решту питань вирішують мовні спільноти різних регіонів країни.

Шкільною освітою в *Німеччині* опікуються уряди федеральних земель, які координують освітню політику з міністрами культури та освіти. Власне, кожна школа в Німеччині підпорядкована лише уряду своєї землі. Тому навчальні плани, програми, підручники й тривалість шкільного навчання у федеральних землях відрізняються.

Система освіти у *Франції*, яка сформувалася століття тому, вважається однією з найкращих у Європі. Основна її особливість — доступність освіти, переважання державних закладів освіти. Безкоштовна освіта обов'язкова для дітей 6–16 років. У державних вищих навчальних закладах освіта також безкоштовна, зокрема й для іноземців.

В Україні засади функціонування регіональних і національної систем освіти визначені Законом України «Про освіту» та іншими законами, постановами уряду, наказами Міністерства освіти і науки України.

Ознакою освіти ХХІ ст. є *академічна мобільність* — переміщення на певний період студентів і викладачів до іншої освітньої установи у своїй країні (внутрішня мобільність) або за кордон (міжнародна мобільність; навчання й стажування в зарубіжних університетах та організаціях).

Автономними осередками науки й освіти є університети. Автономія університету — це форма академічної свободи, право та здатність університету самостійно приймати рішення стосовно внутрішнього управління, фінансування, визначати власну стратегію у сфері науково-дослідної роботи, форм і методів навчальної роботи й інших, пов'язаних з цим видів діяльності.

Свідчення

«Ст. 1. Автономія закладу вищої освіти — самостійність, незалежність і відповідальність закладу вищої освіти в прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної та іншої діяльності, самостійного добору та розстановки кадрів...»

Із Закону України «Про вищу освіту» (<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>)

Нині престижна робота й кар'єрне зростання залежать від освіти. В умовах конкуренції перед університетами постало чимало проблем, які потрібно вирішити. Зокрема, наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. серйозною перешкодою на шляху до університетської автономії є фінансова залежність багатьох університетів. Навчальні заклади, які стають на шлях заробляння коштів, починають керуватися принципами ефективності й ринкової вартості досліджень. Розширивши свою фінансову самостійність, університети обмежують академічну сво-

боду не тільки окремих учених і викладачів, а й академічних спільнот «неприбуткових», насамперед гуманітарних, галузей знань.

У 1988 р. під час урочистостей, присвячених 900-річчю Болонського університету, ректори 430 університетів підписали «Велику хартію університетів», у якій сформульовано принципи, котрими мають керуватись університети, щоб забезпечити розвиток освіти в сучасному світі. У документі зазначається, що майбутнє людства значною мірою залежить від культурного, наукового й технічного розвитку, центрами якого є університети — самостійні установи, що створюють, вивчають, оцінюють і передають культуру за допомогою досліджень. Університети повинні надавати майбутнім поколінням освіту, виховувати шанобливе ставлення до гармонії навколишнього середовища та життя.

У 1999 р. міністрами освіти майже трьох десятків європейських країн було підписано Болонську декларацію, у якій сформульовано засади створення загальноєвропейської системи освіти. Обидва документи мають спільну мету — поступове створення єдиного європейського простору вищої освіти. Україна приєдналася до Болонського процесу у 2005 р.

Відеосюжет «Переваги Болонського процесу» (укр.):
<https://youtu.be/yYPQTVLveZs>

Кінець ХХ — початок ХХІ ст. — це своєрідний рубіж в історії освіти. Зміни, пов'язані з інформаційним суспільством, передбачають нову освіту, яка враховувала б досвід попередніх епох, а також реалії сьогодення й була спрямована в майбутнє.

Основною метою навчання у ХХІ ст. стає розвиток людини освіченої — *homo educatus*. Основна ідея сучасності — освіта впродовж життя. Постіндустріальне суспільство потребує фахівців, які зможуть гуртувати навколо себе однодумців, зацікавлених у загальному добробуті країни, людей, які вмітимуть творити відкрите суспільство, будуть здатними до рівноправного діалогу й співпраці.

Основні події

1999 р. — підписання Болонської декларації.

2005 р. — приєднання України до Болонського процесу.

Закриття та завдання

1. Поясніть поняття «культура віртуальної реальності».
2. Чим, на Вашу думку, відрізняються вимоги до рівня освіченості й кваліфікації працівників у часи індустріального та інформаційного (постіндустріального) суспільств?
3. Яке місце належить освіті в інформаційному суспільстві?
4. Якими, з Вашого досвіду, є переваги й недоліки української освіти?
5. Охарактеризуйте тенденції розвитку сучасних систем соціального страхування.
6. Проаналізуйте, як у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. змінилися зміст і характер праці. Як змінилися соціальна структура суспільства та якість життя людей?

§ 24. Основні тенденції розвитку літератури¹, образотворчого мистецтва, архітектури, музики, театру, кіно та спорту

Для другої половини ХХ ст. характерний стрімкий розвиток усіх напрямів людської діяльності, зокрема культури й мистецтва. Авангардною течією в літературі й театральному мистецтві другої половини ХХ ст. був «театр абсурду» (*Ежен Йонеско, Семюел Беккет*), літературна течія «новий роман» (інша назва — «антироман»), творчість письменників групи «Діти війни», а також представників «розбитого покоління» — «бітників». В абстрактному живописі заявили про себе митці таких творчих напрямів, як: «дієвий живопис», «безформний живопис», «брутальне мистецтво», кінетичне мистецтво, оп-арт (оптичне мистецтво), графіті тощо.

Загалом у післявоєнній культурі й мистецтві домінували такі творчі напрями й течії, як: неореалізм, функціоналізм, постмодернізм, соціалістичний реалізм, абстракціонізм, поп-арт, хай-тек (високі технології).

1. Неореалізм

Перші післявоєнні десятиліття — період розквіту *неореалізму*. Цей напрям подарував *літературі* ХХ ст. простоту та ясність мови в прозі й драматургії, широке використання народної лексики. Після періоду фашистської диктатури в італійській культурі відродилася демократія. На зміну героям символізму прийшли сучасники — пересічні люди. У літературі спостерігалось прагнення з документальною точністю зафіксувати соціальну дійсність, повсякдення (*Альберто Моравія, Рената Вігано* та ін.).

Неореалізм став визначним явищем в італійському та світовому *кінематографі*. Він об'єднав молодих талановитих сценаристів і режисерів, які відхилили кінематографічні штампи, театральщину, забули про любовні історії за голлівудським зразком. На екранах запанувала правда життя.

Маніфестом неореалізму став фільм «Рим — відкрите місто» (*реж. Р. Росселіні*), знятий на місці реальних подій за участю непрофесійних акторів, які привнесли в кіно глибину й документальність.

Яскравими представниками італійського неореалізму були *Лукіно Вісконті, Роберто Росселіні, Вітторіо де Сіка, Мікеланджело Антоніоні, Федеріко Фелліні, Джузеппе де Сантіс*.

Неореалізм здійснив революцію не тільки в тематиці й поетиці італійського кінематографу, він сприяв утворенню сучасної школи кіноактора, якій притаманні природна й емоційна гра.

Словник

Неореалізм (новий реалізм) — напрям у мистецтві, який виник після Другої світової війни й охопив літературу, кінематограф, театр, образотворче мистецтво. Неореалізму притаманне звернення до демократичних ідеалів, інтерес до життя пересічних людей.

¹ Питання, пов'язані з літературою, доцільно вивчати інтегровано з курсом «Зарубіжна література».

Видатними представниками неореалізму в *образотворчому мистецтві* були італієць *Ренато Гуттузо*, французи *Андре Фужерон* та *Ендрю Ваєн*. Для живопису й графіки неореалістів характерні динамічна композиція та насичений колір. Художники намагалися знайти відповідь на запитання, як реагувати на зміну ролі мистецтва в суспільстві споживання. Багато хто вважав, що картинний живопис зникає. Неореалісти першими запровадили техніку деколажу — поступового руйнування зображення. Замість створення картини в процесі додавання нових деталей, вона розбиралася шляхом видалення з неї фрагментів. Однією із знакових фігур європейського мистецтва був французький художник-новатор *Ів Кляйн*. Він був переконаний, що особистість художника важливіша за його твори.

2. Модернізм і постмодернізм

Із середини ХХ ст. мистецтво неореалізму потроху втрачало свої позиції. На зміну йому прийшли модернізм і постмодернізм. Літературні напрями та школи ХХ ст., яким притаманні експериментаторство, тяжіння до умовних засобів, антиреалістичне спрямування, об'єднують у **модернізм**. Модерністи основою творчості вважали інтуїцію, утаємничення, світ поза свідомістю й пізнанням. Вищим знанням вони проголошували не науку, а поезію, оскільки, на їхню думку, лише поезія здатна проникати в найпотаємніші глибини буття. Модерністи свідомо робили свою творчість елітарною.

З часом модернізм видозмінився до **постмодернізму**. Постмодерністи були переконані, що людина неспроможна зробити світ кращим. Прогрес, на їхню думку, це лише ілюзія, насправді змінюються лише форми.

У літературі до постмодерністів належать італійці *Умберто Еко* й *Італо Кальвіно*, японець *Кобо Абе*, англієць *Джон Фаулз*, українець *Юрій Андрухович*.

В *архітектурі* постмодерністи прагнули повернутися до образності. Архітектори постмодернізму використали, крім функціональної відповідності та максимального спрощення основних форм, вигадку, фантазію, театральність, складні образні асоціації.

«Будинок, що танцює»
у стилі постмодерн. м. Прага.
Сучасне фото

3. Соціалістичний реалізм

У той час, коли на Заході в мистецтві виникали й зникали різні напрями, у СРСР і країнах соціалістичного табору був дозволений лише **соціалістичний реалізм**. Письменники, архітектори, художники, музиканти й актори мали «правдиво, історично-конкретно зображувати дійсність у її революційному роз-

Словник

Постмодернізм (постмодерн, поставангард) (від латин. *post* — «після» + модернізм) — напрям, представники якого рішуче переглядали позиції модернізму.

Соціалістичний реалізм (соцреалізм) — напрям, у якому людина посідає провідне місце в боротьбі за побудову соціалістичного суспільства.

виткові». При цьому «правдивість та історична конкретність художнього зображення» мали поєднуватись із завданням «ідейного виховання» населення в душі комуністичного світогляду. Усі твори цього напрямку мали звеличувати світле майбутнє — комунізм та його будівничих. Герої літературних творів, театральних вистав і кінофільмів були майже ідеальними людьми, які безкомпромісно боролися з тими, хто, на їхню думку, недостатньо відданий комуністичній ідеології або ставить власні інтереси, інтереси родини вище загального блага. Розчарування, зневіра, зруйновані надії, нездійсненні мрії — усе це було неприйнятне для соціалістичного реалізму в літературі, театрі, кіно, живописі та музиці.

4. Абстракціонізм

Друга половина XX ст. — час новаторських пошуків і сміливих експериментів у живописі. У цей період у Європі й США розвивалися десятки напрямів, які досягли піку впродовж першого післявоєнного двадцятиліття. Після війни розвинувся **абстракціонізм**.

Видатні представники абстракціонізму — *Василь Кандинський*, який здобув художню освіту в Києві, та уродженець української столиці *Казимир Малевич*.

У другій половині XX ст. в абстрактному живописі панували нью-йоркська та європейська художні школи. Мабуть, найвідомішим у 1950-х роках американським абстракціоністом був *Джексон Поллок*, а в Європі — іспанський та французький художник *Пабло Пікассо*, французи *Жорж Мат'є*, *Фернан Леже*, *Анрі Матісс*, італієць *Ренато Гуттузо*.

Абстрактний імпресіонізм — американський напрям у живописі — вплинув на весь мистецький світ і перетворив Нью-Йорк на художню столицю світу. Представники цього напрямку свідомо відмовилися від точного зображення дійсності, залишивши це для фотографів. Абстрактні імпресіоністи зажили слави бунтівних, анархічних і водночас оригінальних митців. Велику увагу вони приділяли відтінкам кольорів і добору фарб, практикували для своїх картин кольорові полотна (замість традиційних білих).

Дж. Поллок. Синє (Мобі Дік).
1943 р.

У 60-х роках XX ст. у середовищі абстрактних імпресіоністів виник напрям «дієвий живопис» (action painting). Для його представників (*Джексон Поллок*, *Франц Клайн* та ін.) полотно — це своєрідна сцена, на якій художник, як актор, демонструє глядачам свої натхнення й енергію.

У 50–70-х роках XX ст. в мистецтві з'явився авангардний напрям **поп-арт**, для якого характерні колажі. Будь-яка річ може бути предметом мистецтва в поп-арті: рек-

Словник

- **Абстракціонізм** — напрям, який виник у 1910–1920-х роках. Передбачає принципову відмову від зображення реальних предметів у живописі, скульптурі й графіці. Натомість зображується їхнє образне сприйняття у формі ліній, кольорових плям, абстрактних конфігурацій тощо.
- **Поп-арт** (від англ. *pop-art* — популярне мистецтво) — художній рух, для якого характерне конструювання колажів, використання й перероблення символічних і знакових об'єктів.

ламні буклети, фотографії, комікси, газети, журнали тощо. Молоді художники сміливо експериментують зі звичайними предметами, різними матеріалами й дивними формами, а також створюють гігантські «екологічні» скульптури з пластикової упаковки й інших продуктів постіндустріальної епохи.

Джерелом творчості для митців поп-арту є повсякденне життя й усе, що з ним пов'язане. Цей напрям порушив монополію абстрактного імпресіонізму. Після масштабної виставки на початку 1960-х років у Нью-Йорку поп-арт став дуже популярним і був визнаний серйозним мистецтвом.

Яскравими представниками поп-арту були американські художники *Річард Гамільтон*, *Роберт Раушенберг*, *Пітер Блейк*, *Енді Ворхол*.

П. Блейк. Автопортрет з журналом. 1961 р.

5. Функціоналізм. Хай-тек

У 20-х роках ХХ ст. виник **функціоналізм**. Користь, простота, свобода від минулого — ось його три ознаки. Більше житлової площі за таку ж кількість грошей — ось мета будівництва функціональних приміщень. Архітектори-функціоналісти прагнули оживити міста завдяки використанню науково-технічного прогресу.

У центрі уваги функціоналістів перебувала людина як біологічна та соціальна істота. Тому будівлі мали бути насамперед зручними для проживання й роботи людей. Функціоналісти стримано використовували колірні контрасти в архітектурі, пропагували мінімальне оброблення поверхонь, мінімізацію всього, що оточує людину: моделей одягу, інтер'єру, фасаду. Заперечуючи класику в архітектурі й ігноруючи обов'язкові нормативи, функціоналізм створив серійну художню форму, яку заперечували прибічники інших напрямів, наприклад модерністи.

Палац культури залізничників у м. Харкові. *Сучасне фото*

Національний спортивний комплекс «Олімпійський» у стилі хай-тек у м. Києві. *Сучасне фото*

Словник

Функціоналізм — напрям в архітектурі, характерними ознаками якого є першочергова увага до практичного призначення будівель, використання досягнень науки й техніки, застосування нових матеріалів, економічність, надзвичайна простота форм, відмова від декору.

Хай-тек — символічне відображення століття високих технологій в архітектурі великих громадських будівель. Хай-тек орієнтований на естетичне освоєння металевих конструкцій у поєднанні зі склом.

5. Кінематограф. Масова культура. Музика

Після того як минув пік популярності неореалізму в *кінематографі*, розвиток світового кіно значною мірою був пов'язаний з творчістю видатного італійського режисера **Федеріко Фелліні**. Знімаючи кіно в традиціях модернізму, режисер застосував у кінематографі «потік свідомості» — підпорядкування сюжету спогадам, асоціаціям і фантазіям головного героя.

Федеріко Фелліні (1920–1993) — видатний італійський режисер і сценарист. Володар «Золотої пальмової гілки» Каннського кінофестивалю, п'яти премій «Оскар». Здобув класичну освіту. З 1940 р. почав працювати в кіно спочатку як автор трюків, а згодом — як сценарист і режисер. У 1954 р. на екрани вийшов фільм «Дорога», який приніс йому світову славу та премію «Оскар» (1957) за найкращий іноземний фільм.

До світової скарбниці кіномистецтва належать його фільми «Ночі Кабірії», «Солодке життя», «Вісім з половиною», «Амаркорд».

Жан-Люк Годар

Активно розвивалися й інші напрями некомерційного кіно, наприклад «нова хвиля». «Новохвилівці» протестували проти передбачуваності сюжету масового кіно й були прибічниками авторського підходу, тобто розуміли процес створення фільму як повністю залежний від режисера. Найяскравіші представники цього напрямку — французи **Франсуа Трюффо**, **Жан-Люк Годар**, американці **Френсіс Форд Коппола** (творець культового кінофільму «Хрещений батько»), **Роман Поланскі**, **Квентін Тарантіно**.

Френсіс Форд
Коппола

Яскравим представником шведського кіно світового рівня був **Інгмар Бергман**. У центрі його картин — життя і смерть, місце людини в цьому світі й сенс земного існування, прагнення людини подолати свій страх. Найвідоміші його кінокартини: «Сунична галявина», «Причастя», «Сьома печатка».

Значний вплив на світове кіномистецтво здійснила Японія, де творив режисер **Акіра Куросава**, який зняв такі картини, як «Сім самураїв», «Тінь воїна» та ін. «Батьком» трилера вважають британського режисера **Альфреда Хічкока** — автора культових кінофільмів «Психо», «Птахи», «За-

Словник

Хай-тек, або **високі технології** (англ. *hi-tech*) — естетична течія, яка виникла в 70-х роках ХХ ст. під впливом технічного прогресу; стиль в архітектурі та дизайні, що передбачає широке застосування високотехнологічних матеріалів і конструкцій.

паморочення» та ін. Активно розвивалася в післявоєнні роки європейська комедія. Актори *Адріано Челентано* (Італія), *Андре Бурвіль*, *Фернандель*, *Луї де Фюнес*, *П'єр Рішар* (Франція) — кращі представники європейського комедійного кіно.

До принципово нових явищ належить виникнення *масової культури*. Справжнім її зачинателем був Голлівуд. Розширила можливості масової культури поява телебачення, техніки відео. Неймовірної популярності набули «мільні опери» — нескінченні телевізійні серіали. Комерційне мистецтво з його штампами, реклама, комікси, бульварна друкована продукція отримали узагальнену назву «кітч».

У другій половині ХХ ст. виникли й поширилися нові види й жанри *музики*, розраховані на масову аудиторію. У середині століття серця мільйонів любителів музики завоював рок. Одним з визнаних новаторів популярної музики був американський співак та актор *Елвіс Преслі*. Значною мірою завдяки йому набув шаленої популярності рок-н-рол — напрям у музиці, який поєднав елементи блюзу, джазу, свінгу й інших музичних стилів. Послідовниками Елвіса Преслі були *Кліфф Річард*, рок-гурти «*Енімалз*», «*Роллінг Стоунз*» і багато інших музикантів.

Ціла епоха в рок-музиці ХХ ст. пов'язана з творчістю «*Бітлз*» — квартету в складі Джона Леннона, Пола Маккартні, Джорджа Гаррісона та Рінго Старра. Розпочавши виступи на початку 1960-х років, «хлопці з Ліверпуля», як їх називали, швидко завоювали прихильність молоді. Їхні пісні займали верхні щаблі в престижних хіт-парадах. Хоча в 1970 р. гурт розпався, пісні «Бітлз» популярні й донині. Це — найзнаменитіший музичний гурт за всю історію людства.

Незалежно від мови й релігії виконавців рок-музика стала символом протесту проти усталених традицій. У ХХІ ст. на основі рок-н-ролу продовжують виникати нові напрями й різновиди популярної музики. Остання третина ХХ ст. в музиці позначена впливом постмодернізму. У популярній музиці, джазі, ритм-н-блюзі та рок-н-ролі з'явилися численні інновації завдяки принципово новим технологіям звукозапису. Створюючи тривимірний звук, студії запису більше не намагались імітувати акустичний простір концертного залу. Відтепер голос вокаліста звучав на першому плані, а решта голосів створювала тло. Із середини 1960-х років така техніка стала стандартом для більшості комерційних радіостанцій. Включення техніки студійного змішування (мікшування), електроніки та накладання звукових доріжок — невід'ємний атрибут рок-музики.

Елвіс Преслі

Рок-гурт «Бітлз»

Брітні Спірс

Мерайя Кері

На початку 1970-х років диск-жокеї Нью-Йорка започаткували новий напрям у музиці. Вони створювали композиції для танцювальних майданчиків, контролювали швидкість відтворення запису й використовували спеціальні прилади для звукових ефектів. Паралельно музиканти промовляли в мікрофон, що підготувало появу *xip-xony*.

Наприкінці ХХ ст. на поп-арені домінували американки *Брітні Спірс* і *Крістіна Агілера* — співачки, які сміливо експериментували зі стилем, а також *Мерайя Кері*, котра перейшла від поп-музики до ритм-н-блюзу, склавши конкуренцію *Дженніфер Лопес*.

Особливістю розвитку сучасної популярної музики є те, що авангардна музика виходить за межі чітко визначених жанрів, як це було раніше. Поп-співаків іноді складно відрізнити від виконавців ритм-н-блюзу, а в рок-музиці виокремлюються такі напрями, як нью-рок і пост-рок. «Готичні» рок-гурти, зокрема американський гурт «*Хайм*» у складі трьох сестер, фінські рок-гурти «*Расмус*» і «*Найтвіш*» були популярними в неформалів.

Перше десятиліття ХХІ ст. пройшло під знаком панування на поп-арені епатажних співачок *Леді Гага*, *Нікі Мініж*, *Кеш*. Пік популярності Брітні Спірс, Бейонсе й Ріанни минув, підлітки віддавали перевагу *Джастіну Біберу* й іншим новим співакам.

Отже, сучасна музика є значною мірою експериментальною, новаторською. Виконавцям, аби привернути увагу публіки, потрібно її постійно дивувати.

6. Спорт

Значний потенціал для зміцнення міжнародних контактів і налагодження відносин між народами має *спорт*. Його розвиток починаючи з другої половини ХХ ст. тісно пов'язаний із загальними економічними та політичними процесами.

Суттєво вплинули на розвиток міжнародного спорту розпад СРСР, знищення тоталітарних режимів, падіння Берлінського муру, закінчення «холодної війни». У цей час перед спортом постали проблеми, зокрема привернення мільйонів людей до регулярних занять фізичною культурою, з одного боку, та комерціалізація професійного спорту — з іншого.

Особливе місце у світовому спорті посідає *Олімпійський рух*. Після закінчення Другої світової війни в 1948 р. в Лондоні було відновлено Олімпійські ігри. Цього ж року в Англії було започатковано Олімпійські ігри для людей з інвалідністю (Параолімпійські ігри).

Серйозною проблемою для світового спорту є допінг — уживання препаратів, які стимулюють фізичну активність, підвищують витривалість, зменшують втому. Час від часу трапляються випадки вживання заборонених препаратів

окремими спортсменами з різних країн. Із середини 1960-х років у світовому спорті намагаються контролювати застосування допінгу спортсменами.

У ХХ ст. почали проводити Дефлімпійські ігри для людей, які нечують; для студентів проводяться всесвітні універсиади. Важливо, що змагання, у яких беруть участь параолімпійці, дефлімпійці й учасники універсиад, нерідко відбуваються на тих же спортивних аренах, що й Олімпійські ігри.

Українські спортсмени традиційно успішно виступають на Олімпійських, Параолімпійських іграх, чемпіонатах світу та Європи, інших міжнародних спортивних змаганнях.

7. Мода в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

Мода в усі часи була віддзеркаленням змін, які відбувалися в суспільному, економічному й культурному житті. Після закінчення Другої світової війни похмурі кольори в одязі воєнної доби замінили на яскраві, а замість безформного одягу жінки вдягнули елегантні сукні, високі підбори, прикраси.

Культовою постаттю тогочасної моди був французький модельєр *Крістіан Діор*, який повернув вбранню вишуканість і стильність. Він створив «новий напрям» у моді, який символізував оптимізм, про що мріяли жінки після пережитих жахів війни.

Мода 1950-х років

У 1960-і роки сформувався окремий напрям — молодіжна мода, за основу якої дизайнери брали ідеї «з вулиці». Дизайнер *Руді Гернрайх* розробив стиль *унісекс*. Наприкінці десятиліття завдяки руху хіпі характерними ознаками модного вбрання були яскраві кольори, зручність і свобода самовираження.

Мода 1960-х років

Мода 1970-х років

У 1970-х роках молодіжна екзотика поступила місцем італійській жіночності й оригінальності. На подіумах запанувала стриманість, комплекти зі спідниць і блузок, піджаків і штанів; набув популярності стиль диско з масивними прикрасами, яскравим макіяжем і сміливим поєднанням кольорів. Одним з основних критеріїв оцінки творчості модельєрів став комерційний успіх.

У 1980-х роках, які вважалися «періодом добробуту», у моді спостерігалося розмаїття стилів і напрямів. Це час крайнощів у виборі кольору, елементів і форм убрання. Модним взуттям вважалися кросівки на платформах, гостроносі туфлі, ботфорти.

Дуже вплинула на світ моди Чорнобильська катастрофа 1986 р., після якої виник потужний екологічний рух. Одним з його проявів стала кампанія проти використання в одязі натурального хутра.

Ознаками моди ХХІ ст. стали свобода стилів та образів, зручність одягу, унісекс. У період світової економічної кризи, коли багато людей змушені були вдягатись у «секонд-хендах», виник стиль *гранж*, для якого характерні демонстративна недбалість, поєднання несумісних, на перший погляд, речей. Цей стиль утілює ідею переважання духовного над матеріальним, а також ставлення до одягу як до чогось не надто серйозного, на що не варто витратити багато часу й коштів.

На початку нового тисячоліття у світі моди, як і в інших сферах життя, співіснують різні напрями: класичний стиль, гламур, мінімалізм, етностиль тощо. Така строкатість — відзеркалення розмаїття сучасного світу.

Мода початку ХХІ століття

Закриття та завдання

1. Охарактеризуйте провідні тенденції в розвитку культури в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.
2. Виокремте основні тенденції й течії у світовій літературі.
3. Які нові явища, напрями та школи з'явилися в другій половині ХХ ст. в живописі?
4. У чому новизна архітектури післявоєнного періоду? Які нові напрями й течії в архітектурі поширилися в другій половині ХХ ст?
5. Чим вирізнявся кінематограф другої половини ХХ ст. та які режисери стали відомими в той час?
6. Які, на Вашу думку, позитивні явища, крім визначення переможців престижних змагань, має світовий спорт?

Узагальнення до розділу VI

В останній третині ХХ ст. у провідних індустріальних країнах почався *постіндустріальний (інформаційний) етап розвитку*. На початку ХХІ ст. з'явилися нові можливості для успішного вирішення соціально-економічних проблем, оскільки багато винаходів упроваджується у сфері інформаційних послуг, освіти та медицини. Усе це сприяє сталому розвитку й підвищенню якості життя людей.

Витрати на розвиток фундаментальних наук дедалі більше бере на себе держава. *Науково-технічна революція* (НТР) набула всеохопного характеру й суттєво вплинула на економіку, політику, ідеологію, побут, духовну культуру та психологію людей.

Забезпечення інноваційного розвитку економіки та формування суспільства, заснованого на знаннях, потребує *інтеграції науки та виробництва*. Доведено, що інвестиції в науку, в інтелект є найбільш ефективним капіталовкладенням. Наукові відкриття впливають на економічну та виробничу сфери через розвиток техніки, удосконалення технологій, поліпшення соціальної взаємодії в суспільстві.

У постіндустріальному суспільстві, заснованому на знаннях, важливе місце належить *освіті*. Сучасне виробництво дуже складне: що вища кваліфікація працівника, то вища якість його праці й, відповідно, винагорода, яку працівник отримує від роботодавця.

НТР сприяла виникненню позитивних соціальних змін у суспільстві, зокрема:

- завдяки впровадженню досягнень НТР значно покращилася якість життя більшості людей. Порівняно з ХІХ ст. тривалість робочого тижня скоротилася майже вдвічі, а час на відпочинок збільшився вчетверо;
- через упровадження інноваційних технологій, створення «інтелектуальних» робіт скорочується потреба в працівниках, зайнятих некваліфікованою тяжкою працею;
- збільшується роль знань та освіти; сучасна людина навчається впродовж усього життя.

В умовах інформаційного суспільства людство повинне вирішувати *глобальні проблеми*: подолання бідності, забруднення навколишнього середовища, техногенні катастрофи (наприклад, Чорнобильська 1986 р.), стрімке старіння населення в розвинених країнах і демографічний вибух у країнах Азії та Африки, поширення смертельних захворювань. Ці й інші проблеми потребу-

ють для їхнього вирішення доброї волі всіх народів світу й згуртування держав заради майбутніх поколінь.

Прогрес у галузі техніки й технологій, розвиток науки відобразилися в *нових формах мистецтва та архітектури*. Друга половина XX ст. — час, коли виникли нові модерністські й постмодерністські течії. Більшість стилів і напрямів сучасного мистецтва сформувалася саме в останні десятиліття XX ст., вони продовжують розвиватись у XXI ст.

Післявоєнна культура була доволі демократичною. Зокрема, житлове будівництво розвивалось у напрямі полегшення й спрощення умов побуту; шафи й ліжка вмонтовувалися в стіни; замість кольорових шпалер стіни фарбували у світлі кольори.

Змінилися тенденції *моди*, набули популярності швидкі ритми. Бугі-вугі, самба, мамбо, рок-н-рол гармоніювали з тогочасним стилем життя. По-іншому стали використовувати вільний час: організовували різноманітні зібрання, спільні розваги, фестивалі, у яких брали участь представники різних рас, культур і станів.

Науковий, технічний та економічний розвиток неможливий без гуманістичної революції, перебудови свідомості й цінностей.

XXI ст. — це, звісно, не «кінець історії», а лише черговий її етап. Людям належить вирішити чимало накопичених проблем і подолати несправедливість.

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Перші десятиліття після Другої світової війни — це період розквіту в мистецтві

- А абстракціонізму
- Б неореалізму
- В постмодернізму
- Г поп-арту

2. Описуючи суспільство, французький філософ Ж. Бодріяр зазначав:

«Фаустівська й прометеївська ера, ера виробництва й споживання поступилися місцем мінливій ері мереж, нарцисичній і багатоформній ері розгалужень, контактів, суміжностей, зворотного зв'язку, перехідних зон. Наслідуючи телевізію, увесь навколишній світ і наше власне тіло утворюють лише контрольний екран».

Філософ розмірковує про

- А аграрне суспільство
- Б індустріальне суспільство
- В постіндустріальне (інформаційне) суспільство
- Г громадянське суспільство

3. Інтелектуальну еліту, якій належить влада в суспільстві, називають

- А олігархією
- Б меритократією
- В аристократією
- Г плутократією

4. Установіть відповідність.

<i>Поняття</i>	<i>Визначення</i>
1 неореалізм	А напрям у мистецтві, основним завданням якого було звеличення побудови соціалістичного суспільства
2 поп-арт	Б напрям у мистецтві, який передбачає зображення не реальних предметів, а їхнє образне сприйняття у формі ліній, кольорових плям
3 абстракціонізм	В напрям у мистецтві, мінімальна трансформація використаних у процесі творчості матеріалів, простота й однаковість форм, монохромність, творче самообмеження художника
4 соціалістичний реалізм	Г напрям у мистецтві, для якого характерне звернення до демократичних ідеалів, інтерес до життя пересічних людей
	Д напрям у мистецтві, для якого характерне створення колажів, використання символічних і знакових об'єктів

5. Перші після Другої світової війни Олімпійські ігри відбулися в

- А** Лос-Анджелесі
- Б** Лондоні
- В** Мельбурні
- Г** Токіо

6. Установіть відповідність.

<i>Діяч</i>	<i>Вид мистецтва</i>
1 Федеріко Фелліні	А живопис
2 Анрі Матісс	Б література
3 Умберто Еко	В кінематограф
4 Семуел Беккет	Г театр
	Д музика

7. Характерною ознакою систем соціального забезпечення в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. є

- А** обов'язкове соціальне забезпечення для працівників, заробітна плата яких нижча за прожитковий мінімум
- Б** переорієнтування стратегії соціального захисту від пасивного матеріального забезпечення окремих груп населення до створення рівних можливостей для всіх
- В** створення спільних кас для надання допомоги потерпілим від нещасних випадків і малозабезпеченим членам суспільства
- Г** постійне зростання видатків на соціальне забезпечення в бюджетах соціально орієнтованих країн

8. Установіть відповідність.

<i>Дата</i>	<i>Подія</i>
1 1961 р.	А підписання Болонської декларації
2 1969 р.	Б людина вперше побувала в космосі
3 1999 р.	В людина висадила на Місяць
4 2006 р.	Г поява «Twitter»
	Д відбулися перші Паралімпійські ігри

9. Технологічну революцію ХХІ ст. характеризують

- А** заміна ручної праці автоматизованими виробничими лініями
- Б** нанотехнології, нові джерела енергії, роботизація виробництва
- В** зростання частки індустріальних робітників у структурі населення
- Г** поєднання науки й технологій
- Д** інформатизація й комп'ютеризація всіх сфер життя суспільства

10. Наукові технології, які передбачають виробництво або використання сучасних складних пристроїв, передових наукових досліджень і знань, машин та обладнання, — це

- А** науково-технологічні парки
- Б** інформаційні технології
- В** високі технології
- Г** нанотехнології

11. Наслідком науково-технічної революції є

- А** дезурбанізація
- Б** скорочення періоду від наукового винаходу до його впровадження у виробництво
- В** зростання потреби в робочій силі
- Г** перетворення науки на продуктивну силу

12. Визначальними чинниками інформаційного суспільства є

- А** домінування промислового виробництва
- Б** вільний доступ людини до інформації
- В** високий рівень розвитку інформаційно-комунікаційних технологій
- Г** потужний розвиток інформаційних та телекомунікаційних систем в усіх сферах життя людини
- Д** загальний доступ до мережі Інтернет
- Е** інтенсивне використання машинної праці

13. Серед варіантів відповідей правильними є три відповіді. Назвіть цифри, що позначають правильні відповіді.

Тенденції, які супроводжують розвиток сучасної освіти, — це

- 1 масовість освіти
- 2 зменшення тривалості шкільного навчання
- 3 збільшення віку, з якого починається обов'язкова шкільна освіта
- 4 інтеграція (об'єднання) змісту освіти з різних галузей знань
- 5 збільшення числа обов'язкових навчальних предметів у школах та університетах
- 6 широке застосування інформаційних технологій

14. Найбільшими соціальними групами в інформаційному (постіндустріальному) суспільстві є

- А індустріальні робітники
- Б фермери
- В менеджери
- Г службовці

15. До соціальних наслідків науково-технічної революції належить

- А втрата селянством свого значення як провідної верстви населення
- Б зростання ролі наукових знань
- В перетворення освіти на безпосередню продуктивну силу, необхідну умову повноцінного існування
- Г середній клас став окремим соціальним прошарком суспільства

Узагальнення до курсу

1. Основні тенденції розвитку світу в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

Друга світова війна започаткувала новий світовий порядок. Світ став біполярним (двополюсним). Відбулися *якісні зміни в розвитку світової економіки*, а також у повсякденному житті людей. У перші п'ятнадцять повоєнних років спостерігалися високі темпи розвитку індустріальних країн. Сталися «економічні дива» в Німеччині, Італії та Японії.

Відмова від надмірного втручання держави в економіку стимулювала приватну ініціативу й підприємливість. Створення міжнародної фінансової системи під опікою США та «план Маршалла» стали передумовою соціально-економічних перетворень у європейських державах.

У країнах радянського блоку в умовах «холодної війни» за відсутності іноземної фінансової допомоги матеріальні умови життя людей покращувалися повільно. СРСР диктував соціалістичним країнам лінію поведінки не тільки на міжнародній арені, а й у внутрішній політиці. Спроби звільнитися від радянського впливу придушувалися із застосуванням військ країн Організації Варшавського договору.

Міжнародні відносини між Сходом і Заходом до кінця 1980-х років перебували під впливом «холодної війни». Траплялися гострі кризи: блокада Західного Берліна, Корейська війна, В'єтнамська війна, Карибська криза та ін. Символом «холодної війни» було протистояння між НАТО й Організацією Варшавського договору.

Важливою подією в післявоєнній історії *став крах світової колоніальної системи*. Цей процес пройшов здебільшого мирно, оскільки, з одного боку, у залежних країнах на початок 1960-х років уже сформувалися національні еліти, а з іншого — країни-метрополії усвідомлювали, що колонії як форма політичного й економічного управління територіями відходять у минуле.

Наприкінці 1940-х — у 1950-х роках розпочався період активної *інтеграції європейських країн* (створення Ради Європи (1949), Європейського об'єднання вугілля й сталі (1951) та Європейського Економічного Співтовариства (1957).

Наприкінці 1980-х років у *східноєвропейських країнах відбулися демократичні революції*, унаслідок яких були знищені комуністичні режими й більшість з цих країн стали повноправними членами ЄС. З іншого боку, було створено Європейський Союз, уведено в обіг спільну валюту — євро.

Єдиним арбітром у міжнародних спорах залишається створена у квітні 1945 р. *Організація Об'єднаних Націй*, однією з країн-засновниць якої є Україна. Незважаючи на проблеми, які виникають, ООН загалом виконує свої функції.

Прогрес у галузі техніки й технологій, у науці відображений у нових формах мистецтва й архітектури.

В останній третині ХХ ст. у світовій економіці відбулися докорінні зміни: провідні індустріальні країни досягли *постіндустріального (інформаційного) етапу розвитку*.

2. Національні та глобальні виклики

У ХХІ ст. у світі проявляються такі тенденції:

- подолання бідності, епідемій, неписьменності;
- справедливий розподіл матеріальних і культурних благ;
- подолання расової, національної, релігійної та гендерної дискримінації;
- пошуки альтернативних, екологічно безпечних джерел енергії;
- стрімкий розвиток інформаційного суспільства тощо.

З іншого боку, перед людством постали серйозні технологічні, соціально-економічні та гуманітарні виклики:

- необхідність подолання наслідків природних і техногенних катастроф;
- криза міжнародного права й усієї системи безпеки, що існувала від закінчення Другої світової війни й більш-менш надійно гарантувала безпеку та недоторканність кордонів держав, їхню територіальну цілісність, незважаючи на посилення імперських та експансіоністських проявів у політиці Росії;
- війни та локальні збройні конфлікти (агресія Росії проти України, війна в Сирії, вірмено-азербайджанський збройний конфлікт у Нагірному Карабасі та ін.);
- падіння ряду диктаторських режимів на Сході («арабська весна») та складні пошуки шляхів демократизації цих країн;
- урегулювання міграційної кризи в Європі, спричиненої збройними конфліктами на Близькому Сході.

Однією з найбільших глобальних загроз у сучасному світі є *міжнародний тероризм*. На початку ХХІ ст. у світі налічувалося майже півтисячі організацій з ознаками терористичних. Для боротьби з цією загрозою створено Європейський антитерористичний центр зі штаб-квартирою в бельгійській столиці м. Брюсселі. Крім того, існує необхідність створення глобальної інформаційної системи, яка допоможе завчасно виявляти наміри терористів.

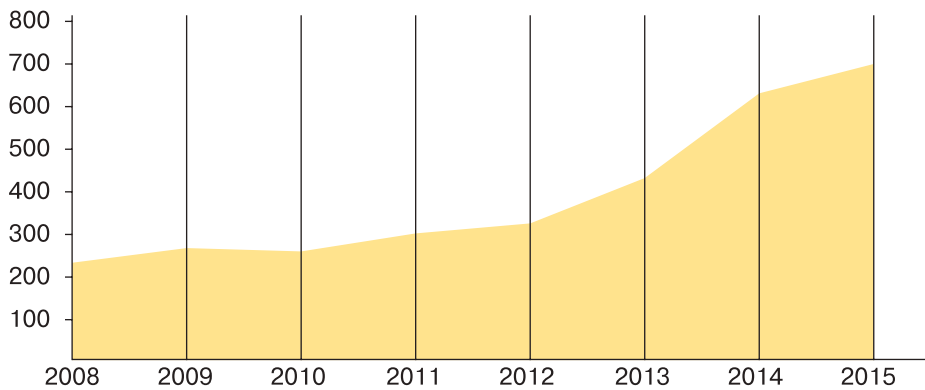
Економічна глобалізація тісно пов'язана з *демографічними викликами* й *еміграцією*. Стрімке зростання населення світу стало предметом серйозного занепокоєння ООН.

Унаслідок численних збройних конфліктів у світі збільшується кількість *біженців*. На початку ХХІ ст. Схід потерпає від постійних воєн, чимало жителів Іраку, Сирії, Лівії, Афганістану залишили домівки й вирушили до заможніших країн Європейського Союзу. Неконтрольований потік мігрантів з Африки та Близького Сходу набув масштабів гуманітарної катастрофи.

Європейському Союзу доводиться надавати значні кошти на вирішення проблем, пов'язаних з мігрантами. Потік мігрантів став серйозним випробуванням для відкритих кордонів країн у межах Шенгенської зони.

Кількість біженців у Європі (тис. осіб)

Відеосюжет «Як зміниться населення планети» (укр.):
<https://youtu.be/wCyIAElr2cY>

3. Виміри цінностей людського буття в сучасному світі

Інформаційна епоха змінює світ, спонукає до вироблення нових ідеалів, передбачає взаємодію представників різних націй і культур, взаємоповагу, співпрацю, культурний обмін.

Завдяки інформаційній революції не тільки прискорюється поширення інформації, а й стираються відмінності в культурі та поведінці цілих народів і континентів. Завдяки діалогу культур виникає нова соціальна, культурна й політична спільність людей.

Економіка в сучасному світі менш вразлива до загроз глобалізації, ніж культура й духовна сфера людини.

4. Україна у світовому співтоваристві

Україна є однією з європейських країн, які мають багатовікову історію. Наша країна — найбільша за площею держава Європи, а за чисельністю населення посідає п'яте місце. Територіально, культурно й ментально Україна завжди належала до європейської цивілізації. Перед країною стоїть завдання забезпечити реалізацію своїх національних інтересів у динамічному світі. Успіх будь-якої нації у XXI ст. залежить від її спроможності реалізувати свої національні інтереси через участь у процесах глобалізації.

Україна бере активну участь у всіх програмах ООН, надаючи великого значення діяльності цієї організації. Також Україна взаємодіє зі спеціалізованими установами ООН та іншими міжнародними організаціями з багатьох питань, включаючи боротьбу з бідністю, охорону навколишнього середовища, удосконалення системи охорони здоров'я тощо.

Пріоритетним національним інтересом України у сфері зовнішньополітичної діяльності є стратегічне партнерство України з НАТО.

Після Революції гідності, на початку російсько-української війни, наша країна відмовилася від позаблокового статусу й узяла курс на вступ до НАТО. Україна бере участь у всіх основних поточних миротворчих місіях (Косово, Ірак, Афганістан).

Членство України в Раді Європи також є важливим чинником інтеграції нашої країни в єдиний європейський правовий простір завдяки приведенню національного законодавства відповідно до європейських норм. Основні напрями

співробітництва України та Ради Європи полягають у забезпеченні прав людини й соціальної єдності, реформуванні судової системи, боротьбі з корупцією.

Україна не залишається осторонь гуманітарних катастроф, пов'язаних зі збройними конфліктами в різних країнах. Завдяки послідовній і виваженій позиції в ООН та інших міжнародних організаціях, Україна отримує значну технічну допомогу спеціалізованих установ ООН, її фондів і програм.

На початку XXI ст. в Україні виникли різні військові, економічні, політичні, соціальні та культурні проблеми, які потребують не тільки мобілізації внутрішніх ресурсів, а й згуртування суспільства, активної міжнародної співпраці для національної оборони й розвитку. Участь України в процесах глобалізації полягає у взаємодії зі світом у рамках наднаціональних інститутів (ООН, Світовий банк, Світова організація торгівлі тощо), участі у формуванні глобальної економіки й політики, а також на рівні двосторонніх відносин з міжнародними партнерами. Зокрема, важливою є співпраця зі США, Китаєм, країнами Європейського Союзу. Серед пріоритетних завдань: просування українських технологій, боротьба за ринки збуту для сільськогосподарської та промислової продукції, пропагування української освіти.

На початку XXI ст. Європа обережно ставиться до подальшого розширення ЄС, узявши певну «паузу» щодо прийняття нових членів. З іншого боку, Україна докладає зусиль для приведення національних стандартів життя до стандартів ЄС. Визнанням прогресу України на цьому шляху стало встановлення в 2017 р. безвізового режиму між Україною та країнами-членами Європейського Союзу.

СЛОВНИК ПОНЯТЬ

Абстракціонізм (від латин. *abstractio* — віддалення) — напрям у мистецтві, який виник у 1910–1920-х роках і передбачає відмову від зображення реальних предметів у живописі, скульптурі та графіці; зображення їхнього образного сприйняття у формі ліній, кольорових плям, абстрактних конфігурацій тощо.

Анексія (від латин. *annexio* — приєднання) — примусове приєднання, захоплення однією державою території іншої держави; може відбуватися без проведення бойових дій.

Апартеїд (мовою африкаанс *apartheid* — роздільне проживання) — крайня форма расової дискримінації, що полягає в позбавленні за расовою належністю цілих груп населення політичних і громадянських прав аж до територіальної ізоляції; сучасним міжнародним правом розглядається як злочин проти людства. Здійснювався в Південно-Африканській Республіці в 1948–1991 рр.

«Арабська весна» — хвиля демонстрацій, протестів, повстань і революцій, які відбувалися в арабських країнах наприкінці 2010 р. — у січні 2011 р.

Багатополосний світ — геополітичне облаштування світу, у якому існує декілька (а не два, як в умовах біполярного світу) центрів політичного й економічного впливу найбільших держав.

Берлінська криза — загострення напруженості між Сходом і Заходом щодо питання про статус Західного Берліна, кульмінація якої припала на серпень 1961 р., символом кризи став Берлінський мур.

Бізонія — частина Німеччини, окупована після Другої світової війни військами США та Великої Британії.

Біполярний (двополюсний) світ — термін, який використовували в роки «холодної війни» для характеристики світу, розділеного протистоянням між комуністичною та демократичною системами.

Бітники («розбите покоління») — назва групи американських письменників, які виступали проти пристосуванства в буржуазному суспільстві.

Бре́ксіт (від англ. *Britain* — Британія та *exit* — вихід) — намір Великої Британії вийти зі складу Європейського Союзу.

«Великий стрибок» — економічна й політична кампанія в Китаї (1958–1960), спрямована на різке зростання економіки країни. Призвела до трагічних наслідків для китайського народу.

Високі технології (хай-тек) (англ. *hi-tech*) — наукові технології, що передбачають виробництво або використання сучасних складних пристроїв, особливо в галузі електроніки та комп'ютерів; практичне застосування й розроблення передових наукових досліджень і знань, машин та обладнання. Також вживається для позначення естетичної течії в мистецтві.

Військово-промисловий комплекс (ВПК) — об'єднання військових підприємств, керівництва збройних сил, державних установ та організацій, орієнтованих на військову тематику наукових установ, що забезпечують військові потреби держави, зокрема розробляють і виготовляють озброєння й усе необхідне для його виробництва.

Геноци́д (грецьк. *genos* — рід і латин. *caedo* — убиваю) — повне чи часткове знищення національної, етнічної, расової або релігійної групи: фізичне знищення, завдання значної шкоди здоров'ю, примусове переселення на непридатні території чи створення інших неприйнятних для життя умов.

Гласність — поняття, яке в умовах комуністичного режиму в СРСР означало визнання окремих злочинів і помилок режиму в минулому, політику певної відкритості в діяльності державних установ, часткову свободу слова, розширення доступу до інформації, відмову на словах від переслідування за політичні погляди й переконання, які не узгоджувалися з комунізмом.

Гонка озброєнь — процес прискореного накопичення запасів зброї та військової техніки, їх удосконалення на базі мілітаризованої економіки й широкого використання у військових цілях наукових і технічних досягнень; якісне й кількісне військово-суперництво між країнами, які протидіють одна одній.

Громадянське суспільство — сукупність недержавних організацій, які представляють інтереси громадян. Включає паралельно з державою та бізнесом «третій сектор» суспільства — родину та приватну сферу.

Дезурбаніза́ція (від латин. *des* — префікс, що означає знищення, та *urbano* — міський) — скорочення чисельності населення великих міст через різке погіршення природного та соціального середовища проживання в містах (шум, забруднення, злочинність тощо).

Деідеологіза́ція — втрата впливу ідеології на громадське життя, гуманітарні науки, літературу та мистецтво.

Деколоніза́ція — процес, протилежний колонізації; надання незалежності та повного суверенітету домініонам, підмандатним територіям, колоніям.

Депортація (латин. *deportatio* — виселяю) — вигнання, виселення з постійного місця проживання чи держави окремих осіб або народів.

Дисидентський рух — рух, учасники якого в СРСР виступали за демократизацію суспільства, дотримання прав і свобод людини, в Україні — за вільний розвиток української мови та культури, реалізацію права українського народу на власну державність.

Діалог культур — процес зближення країн, взаємозбагачення культур різних народів.

Доктрина (латин. *doctrina* — учення) — заява про важливий напрям державної політики, зокрема в міжнародних відносинах.

«Економічне диво» — стрімкий розвиток економіки, що супроводжується зростанням економічних показників, скороченням безробіття та підвищенням рівня життя населення.

Експансіонізм (фр. *expansionnisme*) — зовнішня політика держави, спрямована на поширення та зміцнення свого панування над іншими державами, регіонами.

Елітарна (висока) культура (від фр. *elite* — найкраще, вибране) — сукупність вишуканих творів мистецтва, доступних переважно вузькому колу людей, так званій культурній еліті: класична музика, високоінтелектуальна література, витончене мистецтво.

Європейська інтеграція (від латин. *integrum* — ціле) — соціально-економічний процес налагодження тісного співробітництва європейських держав; утілюється в Європейському Союзі, спільній грошовій одиниці євро, функціонуванні Європейського парламенту й інших загальноєвропейських органів.

Європейський Союз (ЄС) — економічний та політичний союз незалежних держав, розташованих у Європі. Нині членами ЄС є 28 держав.

«Залізна завіса» — термін, ужитий В. Черчиллем у його *фултонській промові*, який означав поділ світу між Заходом і Сходом на дві зони впливу.

«Інформаційна бідність» — термін, запроваджений у 1997 р. ООН для позначення бідності за принципом можливості доступу до сучасних інформаційних телекомунікаційних технологій.

Інформаційне суспільство — згідно з концепцією постіндустріального суспільства, історична фаза розвитку цивілізації, у якій основними засобами й продуктами виробництва є інформація та знання.

Ісламська революція — події в Ірані в січні 1978 р. — лютому 1979 р., що привели до повалення монархії та проголошення Ісламської Республіки на чолі з аятолою Хомейні.

Ісламський фундаменталізм — радикальна релігійно-політична течія в ісламі, що сповідує повернення до основ, «чистоту» ісламу.

Карибська криза — край напружений момент протистояння між США та СРСР у другій половині жовтня 1962 р., що виник унаслідок розміщення Радянським Союзом на Кубі ядерних ракет.

Квазідержава (від латин. *quasi* — ніби, майже + держава) — утворення, яке має певні ознаки держави, але не вважається державою в загальноприйнятому значенні.

Колaboraціонізм (від фр. *collaboration* — співпраця) — добровільна співпраця (на противагу вимушеній праці) окремих людей, груп чи прошарків населення окупованих територій з окупантами. Уживається як синонім слова «зрада».

Конфронтація — протиборство (країн, блоків країн, соціальних систем, партійних чи групових інтересів, ідей, політичних і світоглядних принципів тощо); зіткнення.

Корупція (від латин. *corruptio* — підкуп) — підкуп і продажність державних, політичних і громадських діячів; зрощення органів державної влади з організованою злочинністю.

Кремнієва долина — регіон у штаті Каліфорнія (США), де знаходяться провідні американські корпорації, які спеціалізуються на сучасних електронних та інформаційних технологіях. Центром Кремнієвої долини є Стенфордський університет.

Кубінська революція (1953–1959) — збройне повстання на чолі з Ф. Кастро, яке привело до повалення диктаторського режиму Ф. Батисти.

«Культурна революція» (1966–1976) — масовий рух у Китаї, розпочатий Мао Цзедунгом, спрямований проти вищих представників середнього класу — державних службовців, інтелігенції.

Маккартізм — явище у внутрішній політиці США в 1950–1954 рр., сутність якого полягала в протидії та боротьбі з комуністичним проникненням і шпигунством на користь СРСР переважно в органах влади й серед інтелектуальної еліти, у переслідуванні осіб з ліберальними переконаннями; вияв атмосфери «холодної війни».

Масова культура — явище, яке виникло в умовах індустріального суспільства; розрахована на споживацький попит і задоволення потреб основної маси населення; протиставляється елітарній культурі.

Меритократія (від латин. *meritus* — гідний і грецьк. *kratos* — влада) — система поглядів, згідно з якою влада має здійснюватися людьми, які вирізняються своїми здібностями, досягненнями, професійною компетентністю, а не соціальним походженням чи статусом; влада інтелектуальної еліти.

Міжнародний тероризм — злочинні дії в міжнародному масштабі окремих осіб чи організацій, спрямовані на досягнення певних (зазвичай політичних) цілей через організацію терористичних актів; суспільно небезпечні в міжнародному масштабі діяння, які спричинюють загибель людей, ускладнюють здійснення контактів між державами, організаціями й людьми.

Модернізація (від фр. *modernisation* — оновлення) — процес удосконалення; зміни, які відповідають вимогам сучасності.

Модернізм (від фр. *moderne* — сучасний) — напрям у мистецтві й літературі ХХ ст., для якого характерний розрив з попередніми художніми напрямками, умовністю стилю. Об'єднує такі самостійні художні течії, як кубізм, сюрреалізм, абстракціонізм, поп-арт та ін.

Монетаризм — економічна теорія, яка ґрунтується на ідеї визначального впливу на економіку коштів, які перебувають в обігу, що безпосередньо позначається на цінах, доходах, зайнятості тощо.

Наддержа́ва — держава з великим політичним, економічним і військовим потенціалом (уключаючи стратегічну ядерну зброю в сучасному світі) і переважанням над більшістю інших держав (зокрема, над іншими великими державами, а також ядерними державами). Розрізняють світові та регіональні наддержави. У ХХ ст. світовими наддержавами були США та СРСР.

Науково-технічна револю́ція (НТР) — докорінна якісна зміна засобів виробництва; перетворення науки на провідний чинник розвитку суспільства, на безпосередню продуктивну силу.

Неоконсерваті́зм (від грецьк. *neos* — новий і латин. *conservo* — зберігаю, охороняю) — політична течія, яка пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій сучасного суспільства. Передбачає особливу увагу до стабільності грошової одиниці (*монетаризм*), звільнення бізнесу від надмірного державного втручання, заохочення підприємливості та приватної ініціативи.

Неолібералі́зм (англ. *neoliberalism*) — різновид традиційного лібералізму, що поєднує посилення ролі держави в економіці та суспільному житті зі збереженням вірності принципам демократії, вільної конкуренції, приватного підприємництва. Місце ліберальної держави, яка не втручається в економічні процеси, замінюється ідеєю активного втручання держави в економіку заради підвищення добробуту людей.

Неореалі́зм (англ. *new* — новий і *realism* — реалізм) — напрям у мистецтві, який виник після Другої світової війни. Охоплює літературу, кінематограф, театр, образотворче мистецтво. Неореалізму притаманне звернення до демократичних ідеалів, інтерес до життя пересічних людей.

«Новé політи́чне мі́слення» — поняття часів «перебудови» у СРСР, основна ідея якого полягала у визнанні того, що ядерна війна не може бути засобом досягнення політичних, ідеологічних і жодних інших цілей; деідеологізація (на словах) зовнішньої політики, відмова від класової боротьби.

«Оксамі́това» револю́ція — знищення комуністичного режиму в Чехословаччині в результаті вуличних акцій протестів 16 листопада — 29 грудня 1989 р.

Оп-а́рт (скорочено від англ. *optical art* — оптичне мистецтво) — одна з пізніх модифікацій абстрактного мистецтва. Основу творів оп-арту становить ритмічне поєднання повторюваних найпростіших геометричних фігур, завдяки чому досягається просторова ілюзія одночасного динамічного віддалення й наближення планів, а також переміщення колірних плям. Використовується в поліграфії, рекламі, оформленні вітрин, інтер'єрів тощо.

Організа́ція Варшавського догово́ру (ОВД) — створений у 1955 р. військово-політичний союз європейських соціалістичних держав під опікою СРСР, який закріпив біполярність світу майже на 40 років.

Парламе́нтська асамбле́я Ра́ди Євро́пи (ПАРЄ) — один з двох основних статутних органів Ради Європи; консультативний орган, який складається з представників парламентів усіх держав-членів. Орган міжпарламентської співпраці в Європі.

«Перебу́дóва» — період політичних та економічних перетворень у СРСР в 1985–1991 рр., які передбачали забезпечення політичних і громадянських прав і свобод, модернізацію економіки й завершення «холодної війни» із Заходом; намагання пристосувати комуністичну ідеологію до викликів часу.

Північноатлантичний альянс (НАТО) — створений у 1949 р. військово-політичний союз 29 держав Північної Америки та Європи, метою якого є об'єднання зусиль для колективної оборони, збереження миру та безпеки в Північноатлантичному регіоні та світі.

«План Маршалла» — програма економічної допомоги країнам Європи після Другої світової війни. Програма почала діяти у квітні 1948 р.

Поп-арт (від англ. *popular art* — популярне мистецтво) — художній напрям, для якого характерне конструювання колажів, використання та перероблення символічних і знакових об'єктів.

Популізм (від латин. *populus* — народ) — діяльність і прийоми в політиці, засновані на заграванні з народом, на показному звертанні до народу для отримання схвалення вже прийнятих рішень чи вжитих заходів.

Постіндустріальне суспільство — етап суспільного розвитку, який приходить на зміну індустріальній добі, коли основним виробничим ресурсом є не мускульна сила чи машинна техніка, а знання, інтелект; метою стає не кількість вироблених благ, а якість життя. Провідною соціальною групою в постіндустріальному суспільстві є представники інтелектуальних професій, практики нових наукомістких технологій та інформаційних послуг.

Постмодернізм (постмодерн, поставангард) (від латин. *post* — після і модернізм) — назва художніх напрямів, представники яких рішуче переглядали позиції модернізму.

«Пра́зка весна́» — період політичної лібералізації й демократичних реформ у Чехословаччині (січень — 21 серпня 1968 р.), перерваний уторгненням до ЧССР Радянського Союзу та його союзників по Варшавському договору.

«Револу́ція гвондік» (1974) — безкровний переворот у Португалії, у результаті якого був знищений найстабільніший та найтриваліший диктаторський режим у Західній Європі. Революція в Португалії стала останнім збройним переворотом у Західній Європі.

«Рейганоміка» — неоконсервативна політика американського уряду в період президентства Р. Рейгана, яка мала на меті обмеження державного втручання в економіку, скорочення витрат на соціальні програми, подолання інфляції для забезпечення економічного зростання, зниження податків.

Реприватиза́ція (від фр. *re...* — префікс, що означає зворотну дію, і латин. *privatus* — особистий) — передання чи продаж у приватну власність майна, яке належало державі, для ефективнішого його використання.

Реферéндум (від латин. *referendum* — те, що має бути повідомлене) — усенародне опитування з найважливіших питань державного життя, у якому беруть участь усі громадяни, що мають виборчі права.

«Рік А́фрики» — образний вислів, яким позначають 1960 р., коли незалежність отримали 17 колоній на Африканському континенті.

Розря́дка — період покращення відносин між США та СРСР, Заходом і Сходом, що почався приблизно в 1971 р. і тривав до радянського вторгнення в Афганістан у 1979 р.

Рок-му́зика (від англ. *rock'n'roll* — хитати, трясти) — узагальнена назва напрямів популярної музики другої половини ХХ ст., що походять від рок-н-ролу та ритм-енд-блюзу.

Рух неприєднання — рух, який об'єднував країни, що проголосили основою свого зовнішньополітичного курсу неучасть у військово-політичних блоках і угрупованнях. Створений на конференції в Белграді в 1961 р.

«Самоврядний соціалізм» — югославський різновид соціалізму; тоталітарна система з жорстким однопартійним комуністичним режимом; базувалася на переданні підприємств в управління трудовим колективам, обранні їхніх представників до державних органів; існуванні дрібної приватної власності, зокрема на землю, регульованому ринку, ліберальному порядку в'їзду й виїзду з країни.

Сегрегація (від латин. *segregatio* — відокремлення, розділення) — вид расової дискримінації, різні форми відокремлення кольорового населення від білого.

Сепаратизм (від латин. *separatus* — відокремлення) — прагнення спільнот, груп населення чи організацій до відокремлення, відособлення; рух за надання частині держави права автономії чи за її повне відокремлення й створення нової держави.

«Солідарність» — незалежна професійна спілка робітників, створена у вересні 1980 р. в Польщі, згодом переросла в широкий суспільно-політичний рух і зробила значний внесок у знищенні в Польщі комуністичного режиму.

«Соціалізм з людським обличчям» — поняття, яким у 1968 р. характеризували намагання пом'якшити тоталітарний характер держави в Чехословаччині; спроба поєднати соціалізм з демократією.

Соціалістична орієнтація — термін, яким у другій половині ХХ ст. позначали напрям розвитку деяких країн Азії, Африки та Латинської Америки, що проголосили офіційною ідеологією марксизм і заявили про свій намір будувати соціалізм. Загалом у другій третині ХХ ст. майже двадцять країн обрали соціалістичну орієнтацію. З крахом світової системи соціалізму термін утратив значення.

Соціалістичний реалізм (соцреалізм) — творчий метод мистецтва, естетичне вираження такого погляду на світ, у якому людині належить провідне місце в «боротьбі за встановлення соціалістичного ладу».

Соціалістичний табір — ідеологічний і політичний термін, що використовувався для позначення Радянського Союзу й інших країн, які проголосили себе соціалістичними.

Соціально-ринкове господарство — економічна система, заснована на ринковій саморегуляції. Захист кокуренції та ринкові методи ефективно поєднуються з державним регулюванням національної економіки, з її соціальним спрямуванням.

Стагнація (від латин. *stagnare* — знерухомлюю, зупиняю) — застій у виробництві, торгівлі й інших галузях економіки.

«Тетчерізм» — політика, спрямована на виведення британської економіки з кризи за допомогою втілення неоконсервативної моделі державного регулювання на засадах саморегулювання й державної політики контролю над грошовими та кредитними ресурсами для впливу на економічну активність у країні.

Тризонія — частина Німеччини, окупована після Другої світової війни військами США, Великої Британії та Франції.

Урбанізація (від латин. *urbanus* — міський) — процес зростання ролі міст у суспільстві, який супроводжується розвитком міських поселень, збільшенням частки міського населення.

Фемінізм (від латин *femina* — жінка) — рух за встановлення політичної, економічної, культурної, особистої та соціальної рівності жінок і чоловіків.

Фултонська промова — промова В. Черчілля в американському м. Фултоні 5 березня 1946 р., яка стала символом початку «холодної війни».

Функціоналізм — архітектурна течія, найхарактернішими ознаками якої є першочергова увага до функціонального призначення будівель, використання досягнень науки й техніки, застосування нових матеріалів, економічність, простота форм, відмова від декору.

Хіпі (анг. *hippie*) — міжнародний молодіжний рух, який виник у 1965 р. у м. Сан-Франциско (США). Один з найяскравіших проявів контркультури, істотно вплинув на мистецтво, зокрема рок-музику. Занепав на початку 1970-х років.

«Холодна війна» — геополітична напруженість між державами Східного блоку та країнами Західного блоку в 1947–1989 (1991) рр.

«Хрущовська відліга» (1953–1964) — неофіційна назва періоду історії СРСР, що розпочався після смерті Сталіна. Позначений відходом від тоталітарної системи, певна демократизація, гуманізація політичного й суспільного життя.

Хунта (ісп. *junta* — збори, об'єднання) — назва суспільно-політичних організацій, об'єднань в Іспанії та країнах Латинської Америки; виконавчий, урядовий орган влади; група змовників.

«Червоний травень» — масштабні загальнонаціональні протести в 1968 р. у Франції. Найбільший у країні страйк розпочався зі студентських протестів, до яких приєдналися мільйони робітників і представники інших верств населення.

«Шокова терапія» — радикальні заходи, спрямовані на оздоровлення економіки, які на початковому етапі їхнього застосування супроводжуються тимчасовими негативними явищами: стрімким зростанням цін, безробіттям тощо.

ВАЖЛИВІ ПОДІЇ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ другої половини ХХ — початку ХХІ ст.

Рік	Європа	Америка	Середній Схід та Африка	Далекий Схід
1945	Окупація Німеччини й Австрії СРСР, США, Великою Британією та Францією. СРСР передано половину Східної Пруссії. <i>Жовт.</i> : підписано Статут Організації Об'єднаних Націй.		Утворено Лігу арабських держав. Проголошено незалежність Індонезії.	Проголошено демократичну республіку в Північному В'єтнамі.
1946	Створення ООН, Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародного валютного фонду (МВФ). Нюрнберзький міжнародний військовий трибунал. Утворення Бізонії в Німеччині. Фултонська промова В. Черчілля. Італію проголошено республікою.	Поява в США «меморандуму Кеннана».	Проголошено незалежність Філіппін.	Повстання проги Франції в Індокитаї.
	Створення ЮНЕСКО; ЮНІСЕФ.			
1947	Мирний договір з Італією.	США запропонували «план Маршалла». Проголошено «доктрину Трумена».	<i>Серп.</i> : проголошення незалежності Індії та Пакистану. Загострення протистояння між євреями й арабами в Палестині.	Прийняття конституції Японії.
1948	Утворення Тризонії в Німеччині. <i>Черв.</i> : початок блокади Радянським Союзом Західного Берліна. Гаазька міжнародна конференція з питань об'єднання Європи.		Створення Держави Ізраїль.	
	Прийняття Загальної Декларації прав людини.			

Рік	Європа	Америка	Середній Схід та Африка	Далекий Схід
1949	Створення Ради Європи. Створення Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). <i>Трав.</i> : завершення блокади Західного Берліна. Створення НАТО. Проголошення ФРН. Проголошення НДР.		Убивство в Індії М. Ганді.	Проголошення Китайської Народної Республіки (КНР). Виведення голландських військ з Індонезії.
1950		У США з'явилися перші електронні картки.	Проголошення Індії республікою.	Початок Корейської війни.
1951	Паризький договір. Створення Європейського об'єднання вугілля й сталі.	Завершення реалізації американського «плану Маршалла».		
1952	Німеччина одержала обмежений суверенітет. Розроблено вакцину проти поліомієліту.		У Єгипті знято з престолу короля Фарука. Проголошення Єгипту республікою.	Перемир'я в Корей.
1953	Смерть Й. Сталіна. Початок «хрущовської відлиги» у СРСР. Антикомуністичне повстання в Східному Берліні. Відкриття структури ДНК.			Завершення Корейської війни.
1954	Вступ Німеччини до НАТО.		Початок війни у В'єтнамі.	Створення військового блоку СЕАТО.
1955	Створення Організації Варшавського договору (ОВД). Мирний договір з Австрією.		Проголошення незалежності Судану.	
1956	Антикомуністична революція в Угорщині та її придушення військами країн ОВД.		Арабо-ізраїльська війна. Невдача англо-французької воєнної операції в зоні Суецького каналу.	США вступають у громадянську війну у В'єтнамі.

Рік	Європа	Америка	Середній Схід та Африка	Далекий Схід
1957	Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС). Створення МАГАТЕ		Проголошення незалежності Гани.	Проголошення незалежності Малайзії.
1958	Обрання Ш. де Голля президентом Французької Республіки.		Початок антифранцузького повстання в Алжирі.	Початок «великого стрибка» в Китаї. Проголошення курсу «триох червоних знамен».
1959	Створення Європейської асоціації вільної торгівлі.	Прихід до влади на Кубі комуністів на чолі з Ф. Кастро.		
1960	Початок концертної діяльності рок-гурту «Бітлз».		«Рік Африки». Південно-Африканський Союз перейменовано на Південно-Африканську Республіку (ПАР).	Крах політики «великого стрибка» в КНР.
1961	Берлінська криза. Спорудження Берлінського муру. Політ людини в космос.			Завершення курсу «триох червоних знамен» в Китаї.
1962		Карибська криза		
1964	Усунення в СРСР від влади М. Хрущова. Закінчення «відлиги». Прихід до влади Л. Брежнєва. Початок періоду «застоя».		Смерть в Індії Дж. Неру.	Початок В'єтнамської війни.
1965			Одностороннє проголошення Родезією незалежності.	
1966			Війна між Індією та Пакистаном.	Початок «культурної революції» в КНР.
1967	У Великій Британії встановлено перший банкомат.		Шестиденна війна між Ізраїлем та Єгиптом. Перша операція з пересадки серця людині (ПАР).	

Рік	Європа	Америка	Середній Схід та Африка	Далекий Схід
1968	Масові заворушення («червоний травень») у Франції. «Празька весна». Окупація Чехословаччини військами країн ОВД.	Убивство М. Л. Кінга. Убивство Дж. Кеннеді.		
1969	Відставка у Франції Ш. де Голля.	Висадка американських астронавтів на Місяць.		
1971			Війна між Індією та Пакистаном. Проголошення незалежності Бангладеш.	КНР замінила в ООН Тайвань.
1973	Вступ Великої Британії, Данії та Ірландії в ЄЕС.	Воєнний переворот у Чилі. Загибель президента С. Альєнде. Установлення диктатури А. Піночета.	Арабо-ізраїльська війна.	
1974	Падіння авторитарних режимів у Португалії та Греції.			
1975	Падіння авторитарного режиму в Іспанії. Народа з питань безпеки та співробітництва в Європі. Гельсінські угоди.		Завершення війни у В'єтнамі. Проголошення незалежності Анголи й Мозамбіку.	
1976				Смерть Мао Цзедуна. Завершення китайської «культурної революції».
1978			Початок ісламської революції в Ірані.	

Рік	Європа	Америка	Середній Схід та Африка	Далекий Схід
1979		Установлення в Нікарагуа марксистського режиму	Уведення військ СРСР до Афганістану. Мирний договір між Ізраїлем та Єгиптом. Перемога ісламської революції в Ірані.	Початок реформ Ден Сяопіна («чотири модернізації») у КНР. Уторгнення В'єтнаму в Камбоджу. Уторгнення китайських «добровольців» у В'єтнам.
1982		Прийняття конституції Канади.		
1984			Убивство в Індії І. Ганді.	
1985				
1988			Закінчення правління А. Піночета. Відновлення демократії в Чилі.	
1989	Демократичні революції в Східній Європі. Падіння Берлінського муру. Розпад комуністичної системи.			
1990	Об'єднання Німеччини. Розпуск ОВД.	Відновлення демократії в Нікарагуа.	Виведення радянських військ з Афганістану.	
1991	Розпад СРСР. Саморозпуск РЕВ.		Незалежність Намібії.	
1992	Маастрихтський договір про створення ЄС. Завершення розпаду Югославії.		Ліквідація режиму апартеїду в Південній Африці.	
1993	Розпад Чехословаччини.		Проголошення Палестинської національної автономії.	
1994	У країнах добровільно позбулася ядерної зброї.		Обрання Н. Мандела президентом ПАР.	

Рік	Європа	Америка	Середній Схід та Африка	Далекий Схід
1995	Дейтонські угоди про припинення війни на території колишньої Югославії.			
1999	Підписання Болонської декларації про єдиний освітній простір у Європі.			
2001		11 вер.: терористична атака на США.		
2002	Поява в обігу грошової одиниці євро.		Формування ІДЛ.	
2008	Агресія Росії проти Грузії; російсько-грузинська війна.			
2010	Боргова криза в країнах євризони.		Початок «арабської весни».	
2013	Початок Революції гідності в Україні.			
2014	Лют.: агресія Росії проти України. Початок російсько-української війни.			
2016	Збройний конфлікт між Вірменією та Азербайджаном в Нагірному Карабасі.			
2017	Угода про безвізовий режим України з Європейським Союзом.	Початок каденції президента США Д. Трампа		
2019	Набув чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в організації Північно-атлантичного договору)»			

Навчальне видання

Полянський Павло Броніславович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

(рівень стандарту)

Підручник

для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за державні кошти. Продаж заборонено.

У підручнику використані ілюстративні матеріали, які знаходяться у вільному доступі в мережі Інтернет.

Редактор *Т. Мусієнко*

Художник *Ю. Ясінька*

Художній редактор *О. Андрущенко*

Технічний редактор *Л. Ткаченко*

Комп'ютерна верстка *О. Руденко*

Коректори *С. Бабич, Т. Мельничук*

Підписано до друку 27.05.2019 р. Формат 70×108/16.

Папір для офсетного друку. Гарнітура Петербург.

Друк офс. Ум. др. арк. 22,40. Обл.-вид. арк. 24,80.

Умовн. фарбовідб. 89,60.

Наклад 75 014 прим.

Зам. №

Видавництво «Грамота».

01033, м. Київ, вул. Паньківська, 25, оф. 13.

Тел./факс: (044) 253-98-04. Електронна адреса: info@gramota.kiev.ua

www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота» у друкарні ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».

03680, м. Київ, вул. Ежена Потье, 12.

Свідоцтво ДК № 6115 від 29.03.2018 р.